

Loredana Rus-Lorinț

Art-terapie și art-terapie spirituală la copiii cu dizabilități și probleme emoționale – Fundamentare teoretică și practică –

Loredana Rus-Lorinț

**Art-terapie și art-terapie spirituală
la copiii cu dizabilități și probleme emoționale
– Fundamentare teoretică și practică –**

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2026

Referenți științifici:

Arhim. Prof. univ. dr. Teofil Tia

Lector univ. dr. Daniela-Luminița Ivanovici

ISBN: 978-606-37-2923-2

© 2026 Autoarea volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul autoarei, este interzisă și se pedepsește conform legii.

Tehnoredactare computerizată: Cristian-Marius Nuna

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruța Săcelean

Str. B.P. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel.: +40 744 687 884

E-mail: editura@ubbcluj.ro

www.editura.ubbcluj.ro | biblioteca.ubbcluj.ro

CUPRINS

Prefață	5
Introducere	8
CAPITOLUL 1. Art-terapia vizual plastică	21
1.1. Precizări categoriale și terminologice ale art-terapiei	21
1.1.1. Funcțiile art-terapiei	28
1.1.2. Similitudini și diferențe între artă și art-terapie	33
1.2. Ședințele de art-terapie	36
1.3. Rolul art-terapeutului în art-terapie	40
1.4. Metode și tehnici utilizate în art-terapie	44
1.5. Art-terapia gestaltică	46
1.6. Exprimarea copilului prin mijloace art-terapeutice	52
1.6.1. Educarea copiilor cu dizabilități prin activități art-terapeutice	59
1.6.2. Studii de caz	62
CAPITOLUL 2. Art-terapia spirituală	97
2.1. Delimitare conceptuală	97
2.2. Art-terapia spirituală în literatura de specialitate	101
2.3. Icoana și reprezentările religioase în art-terapie	106
2.3.1. Relevanța istorică și artistică a icoanelor și artei religioase	106
2.3.2. Rolul art-terapiei spirituale	112
2.4. Obiectivele terapeutului în art-terapia centrată religios/spiritual	115
2.5. Art-terapia spirituală în îngrijirea paliativă	120
CAPITOLUL 3. Icoana – aspecte istorice, artistice și educaționale	124
3.1. Aspecte istorice	124
3.1.1. Forma și importanța icoanelor	124
3.1.2. Semnificația icoanei la Sfântul Ioan Damaschin	126
3.2. Aspecte artistice	131

3.2.1. Simbolistica reprezentărilor iconografice – de la semn, simbol, la icoană	131
3.2.2 Elemente estetice: linia, forma, compoziția, culoarea	135
3.3. Icoana ca instrument didactic	146
3.3.1. Funcțiile icoanei	146
3.3.2 Icoana în educația religioasă contemporană	149
CAPITOLUL 4. Icoana pe sticlă: istoric, modalități de realizare și studii de caz	163
4.1. Icoana pe sticlă – o scurtă istorie	163
4.1.1. Centre ale icoanei pe sticlă din Transilvania (sec. XVIII–XX)	168
4.1.2. Tehnica picturii icoanelor pe sticlă	181
4.1.3. Art-terapia în școală cu elemente creștine aplicată la copiii disfuncționali/ tipici și cu cerințe educaționale speciale	188
4.2. Studii de caz în cadrul școlii	192
4.2.1. Studiile de caz – analiză comparativă	229
Concluzii	234
Bibliografie	240
Lista ilustrațiilor	262
Anexă	268

Prefață

Când icoana devine îmbrățișare, iar arta se transformă în vindecare...

Există cărți care ne informează. Există cărți care ne formează. Și există cărți rare – tăcute, dar puternice – care ne vindecă. Ele au vocație terapeutică, parfum însănătoșitor, arome sacramentale.

Volumul pe care-l ținem acum în mâini aparține acestei ultime categorii; nu este doar o lucrare despre art-terapie, o cercetare despre copii cu dizabilități sau despre educație alternativă: este, în esență, o **carte despre cum se poate repara un suflet fragil prin frumusețe, sens și iubire**. Într-o epocă în care graba a înlocuit răbdarea, iar tehnica a ajuns să substituie prezența, autoarea, Loredana Rus-Lorinț ne propune ceva profund contra-cultural: o terapie care nu începe cu fișe, diagnostice și protocoale, ci cu privirea, cu ascultarea, cu blândețea și cu sacralitatea.

Autoarea nu vine cu o teorie rece, ci cu o vocație trăită. Fiecare pagină poartă urma întâlnirii delicate cu niște copilași reali: copii care nu au avut norocul unei copilării line, care poartă în trup sau în suflet răni grele, care au nevoie nu doar de corectare, ci și de restaurare. Și tocmai aici se produce **miracolul discret al acestei cărți**: doamna prof. dr. Loredana Rus-Lorinț nu îi vede pe acești copii ca „probleme”, „cazuri”, „dosare” sau „statistici”, ci îi vede ca persoane, ca ființe întregi, tainice, capabile de frumusețe și de lumină. Iar miza ei nu este doar ameliorarea simptomelor, ci **reapriinderea sensului, orizontul larg al sacralului mântuitor**.

În paginile acestei lucrări, icoana încetează să mai fie doar un obiect de perete, de respectat sau de sărutat, ci devine **o fereastră terapeutică**. Un spațiu în care copilul este chemat să se regăsească, să se adune, să se liniștească. Prin culoare, linie, formă și simbol, icoana ajunge să facă ceea ce uneori nici cuvintele, nici rațiunea, nici explicațiile nu mai pot: să spună sufletului că nu este singur, că este văzut, că este primit și acceptat. Autoarea construiește cu o finețe remarcabilă **un pod între artă, psihologie, pedagogie și spiritualitate**. Ea arată că vindecarea adevărată nu se produce doar la nivel comportamental, ci în **straturile profunde ale identității**, acolo unde copilul învață din nou să spună „eu sunt”, „eu pot”, „eu contez”, „eu sunt iubit”.

Cartea aceasta este și o formă de rezistență tăcută la o lume care fragmentează. Este un manifest blând pentru o educație care nu separă mintea de inimă, terapia de sens, „dezvoltarea personală” de spiritualitate. Este o pledoarie pentru o pedagogie care nu formează doar competențe, ci **oameni întregi, integrali, împliniți.** Loredana Rus-Lorinț scrie cu rigoare, dar și cu o delicatețe rară. Se simte în spatele fiecărei idei nu doar cercetătoarea, ci dascălița duioasă, învățătoarea caldă, înzestrată cu charismă pedagogică, educatoarea care știe să aștepte, să încurajeze, să protejeze. Este o **autoare care nu domină prin discurs, ci prin prezență, nu impresionează prin retorică, ci prin adevăr trăit și măiestrie duhovnicească.**

Aceasta nu este o carte „despre copii”. Este o carte **pentru copii**, pentru cei care lucrează cu ei, pentru părinți, profesori, preoți, terapeuți, dar și pentru orice adult care mai crede că frumusețea poate salva, că liniștea poate vindeca și că iubirea nu este un cuvânt mare, ci o practică zilnică. **Este o carte care te învață să încetinești. Să privești. Să asculți. Să fii prezent.** Și, mai ales, să înțelegi că adevărata terapie începe atunci când cineva îți spune – chiar și fără cuvinte –: *„Ești în regulă. Ești primit. Ești iubit. Poți să crești. Dumnezeu este cu tine!”*

În această carte icoana devine terapie, arta – vindecare și dragostea – metodă. Cum am anticipat, există cărți care informează, cărți care formează și cărți care vindecă. Lucrarea de față aparține celei de-a treia categorii, profund necesare în epoca noastră. Ea nu este doar un demers academic, ci o chemare: **o chemare la vindecarea copilăriei rănite printr-un demers terapeutic punctat de frumusețe, sens și prezență sacră.** Într-o lume în care educația se fragmentează, iar terapia riscă să devină tehnică fără suflet, volumul doamnei prof. dr. Loredana Rus-Lorinț propune o sinteză curajoasă și profund actuală: art-terapie spirituală ca drum de restaurare a ființei copilului, îndeosebi a celor aflați sub povara dizabilităților și a traumelor emoționale.

Autoarea pleacă de la o intuiție fundamentală: copilul nu este doar o **ființă cognitivă, nici doar una emoțională, ci o ființă ontologică, chemată la sens, la relație și la lumină.** De aceea, **terapia prin artă, atunci când este așezată în orizontul sacrului,** nu mai este doar metodă, ci devine act de reconstrucție interioară. Icoana, în această viziune, nu este obiect estetic, ci limbaj terapeutic. Ea devine „sacrul de proximitate”, spațiul în care copilul poate respira din nou în sens, poate simți acceptare, poate regăsi pace, verticalitate și speranță. Prin culoare,

linie, compoziție și simbol, icoana vorbește acolo unde cuvintele nu mai ajung – și vindecă acolo unde discursul nu mai pătrunde.

Lucrarea demonstrează cu rigoare științifică și cu o impresionantă delicatețe pedagogică faptul că **art-terapia spirituală: modelează personalitatea, dezvoltă inteligența emoțională, consolidează identitatea, creează mecanisme sănătoase de adaptare**, și, mai ales, reintroduce copilul în orizontul sensului și al iubirii. Nu este vorba despre o teorie abstractă, ci despre **o metodă probată în ateliere, în întâlniri reale cu niște copii reali** – cu dizabilități, cu abandon, cu anxietăți, cu rupturi interioare – și despre rezultate care confirmă ceea ce marile tradiții spirituale au știut dintotdeauna: frumosul vindecă, iar sacrul restaurează.

Cartea de față este o invitație la reumanizare. Ea propune o pedagogie a blândeții, o terapie a sensului și o estetică a vindecării, constituindu-se într-un manifest discret pentru o **educație care nu mai separă mintea de inimă și terapia de transcendență**. Citind aceste pagini, nu învățăm doar o metodă; învățăm o atitudine, o responsabilitate, o chemare. Pentru că, așa cum ne amintește întreaga construcție a acestei lucrări, copilul nu trebuie doar „corectat”, ci regăsit. Nu doar tratat, ci iubit. Nu doar adaptat, ci ridicat. Iar aceasta este, poate, cea mai înaltă formă de terapie.

Vă invităm să deschideți această carte nu ca pe un manual, ci ca pe o **întâlnire cu universul minunat al copilașului care crește prin dragoste**. Și se impune să ne lăsăm atinși de una dintre cele mai blânde și mai frumoase forme de vindecare: **arta care se roagă pentru copilul din om, pentru copilul din fiecare dintre noi**.

Arhim. Prof. dr. Teofil Tia
Decanul Facultății de Teologie Ortodoxă Cluj-Napoca
Universitatea „Babeș-Bolyai”

Introducere

Alegerea subiectului *Art-terapie și art-terapie spirituală la copiii cu dizabilități și probleme emoționale – fundamentare teoretică și practică* a fost făcută din două motive principale. Am decis tratarea acestui subiect pentru că se bazează pe cercetările anterioare din lucrările de licență și masterat și pentru că nu a fost explorat pe larg în domeniul artelor vizuale.

Cercetarea prezentă, se înscrie în tipologia cercetărilor interdisciplinare dintre educație, terapia prin artă și arta sacră/seculară, are scopuri atât informative, cât și formative. Ea explorează rolul profesorilor pentru învățământul primar și preșcolar și al profesorilor de religie în echipe multidisciplinare și caută să demonstreze importanța icoanelor în cultura vizuală, în diferite timpuri și locuri. Această cercetare are o abordare transdisciplinară, încorporând spiritualitatea, artele vizuale și psihoterapia.

Acest subiect nu a fost pe deplin explorat nici în teologia ortodoxă românească, nici în domeniul artelor vizuale, utilizarea icoanelor sacre în art-terapie nefiind deloc abordată. Acest lucru se poate datora percepției că subiectul este relevant în primul rând pentru psihologie și îngrijirea sănătății mintale, dar vom demonstra că și icoana, cu bogata ei încărcătură simbolică este importantă pentru terapia prin artă.

Obiectivele cercetării

Întrebarea de cercetare de la care am pornit a fost: „Cum poate ajuta art-terapia spirituală pe copiii cu dizabilități și probleme emoționale?”. Studiul își propune să investigheze conceptul de sacralitate în artă și rolul acestuia în modelarea personalității, facilitarea comunicării și promovarea inteligenței emoționale la copii și adolescenți.

Cercetarea se va concentra, de asemenea, pe utilizarea atelierelor creative și terapeutice ca mijloc de dezvoltare a percepțiilor vizuale, imaginației creative și depășirea obstacolelor mentale, cum ar fi amânarea, anxietatea, lipsa de încredere în sine, lipsa de motivație, gândirea negativă. Prin integrarea practică a informațiilor culese din cercetările bibliografice și studiile de caz, studiul își propune să dezvolte

o viziune contemporană asupra terapiei prin artă, terapiei ocupaționale și a art-terapiei spirituale.

Concluziile desprinse din cercetări și studii de caz vor oferi o perspectivă asupra eficacității acestor practici terapeutice și vor face lumină asupra potențialului lor de a promova creșterea și dezvoltarea personală la indivizi de toate vârstele.

Obiectivele concrete ale cărții, care se desprind din întrebarea de cercetare sunt:

- Obiectivul general: „Investigarea conceptului de sacralitate în artă și rolul lui în modelarea personalității”, din care au decurs cinci obiective secundare.
 - Identificarea funcțiilor art-terapiei, a rolului art-terapeutului și a tehnicilor utilizate de acesta;
 - Caracteristicile art-terapiei utilizate în cazul copiilor cu dizabilități;
 - Analizarea art-terapiei spirituale și a metodelor implicate;
 - Simbolismul icoanei și a istoriei icoanelor pe sticlă tradiționale;
 - Realizarea a două studii de caz (primul, implicând art-terapia tradițională, al doilea, art-terapia spirituală prin intermediul icoanelor (pictate pe sticlă), însoțite de o analiză comparativă.

Stadiul actual al cercetării

Stadiul cercetării pe plan național

În literatura română de specialitate tema propusă este abordată în câteva studii, fiind însă menționat doar rolul, importanța și impactul art-terapiei în general, dar nu și implicarea sacrului în art-terapia axată pe artele vizuale. Precizăm că la nivel național există puține dar nici una de anvergură care să abordeze în mod individual acest subiect.

Cartea Danei Fabini, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*¹, oferă o privire de ansamblu asupra originilor și dezvoltării creativității artistice în lumea artei. Ea explorează modul în care acest concept a fost influențat de diverse mișcări artistice și indivizi influenți, care au jucat un rol crucial în generarea și promovarea sa. În plus, studiază modurile în care creativitatea artistică se intersectează cu progresele și abordările din domeniul terapiei prin artă. Examinând contextele istorice și contemporane, cartea oferă o înțelegere cuprinzătoare a relației complicate dintre creativitatea artistică, terapia

¹ DANA FABINI, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.

prin artă și peisajul artistic mai larg. O altă lucrare a aceleași autoare este *Receptarea în artele vizuale: implicații în terapia prin artă*².

Vasile Preda, în *Terapia prin mediere artistică*, dezvoltă ideea că terapia prin artă are scopul de a permite indivizilor să se exprime liber și să-și transmită gândurile și emoțiile interioare prin diferite medii artistice, cum ar fi forme, simboluri, imagini și culori. Acesta își propune să faciliteze o formă de mediere care îmbunătățește experiențele senzoriale, motorii și vizuale, subliniind în același timp utilizarea mijloacelor de exprimare non-verbale alături de comunicarea verbală personalizată. Când vine vorba de copiii cu deficiențe, obiectivul principal al terapiei prin artă nu este concentrat doar pe crearea de capodopere artistice, ci mai degrabă pe a ajuta acești copii să dezvolte un sentiment de conștiință de sine și să restabilizeze legăturile cu societatea și viața în ansamblu.

Ieremia Lenghel, în lucrarea *Sanogeneza prin art-terapie*³, aduce în prim-plan teme ca psihologia artei, arta psihopatologică și explică termeni precum transgresiv și patoplastic. De asemenea, realizează o foarte bună trecere în revistă a evoluției art-terapiei, a importanței și interpretării artei abstracte. Sunt prezente și analize ale lucrărilor unor pictori celebri, precum Vincent van Gogh.

Emilia Chirilă, în studiul *Art-Terapia în tulburările emoționale ale copilului și adolescentului*⁴, arată că terapia prin artă implică utilizarea metodelor artistice pentru a-i ajuta pe copii să-și exprime emoțiile fără cuvinte. Acest lucru ajută la stabilirea unor diagnostice clinice mai precise și permite o abordare cuprinzătoare a tratamentului. Prin studiile de caz prezentate, autoarea a demonstrat că terapia prin artă a ajutat la îmbunătățirea relațiilor interpersonale, a comunicării non-verbale, a abilităților și a oferit o eliberare a emoțiilor. Ea a concluzionat că terapia prin artă, combinată cu alte intervenții, poate duce la îmbunătățirea simptomelor și poate avea un impact pozitiv asupra imaginii de sine a copiilor și adolescenților.

Gina Ilie aduce în prim-plan, în cartea *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*⁵, limitele terapiilor expresiv-creative și componentele art-terapiei. Tipurile de terapie creativă sunt stabilite în funcție de mai multe cadre teoretice, inclusiv abordări psihanalitice, analitice, umaniste, fenomenologice și gestalt.

² DANA FABINI, *Receptarea în artele vizuale: implicații în terapia prin artă*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006.

³ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, Grinta, Cluj-Napoca, 2013.

⁴ EMILIA CHIRILĂ, *Art-Terapia în Tulburările Emoționale ale Copilului și Adolescentului*, Asociația Tercoart Academt, Cluj-Napoca, 2018.

⁵ GINA ILIE, *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*, Sper, București, 2017.

Utilizarea terapiei prin artă este, de asemenea, răspândită în acest domeniu și au fost efectuate studii pentru a investiga eficacitatea acesteia. Utilizarea simbolismului și proiecției sunt componente critice ale terapiilor expresiv-creative, precum și utilizarea terapiei de unificare. Aceasta este o tehnică care încearcă să îmbine diverse fațete ale personalității unui individ. În plus, această tehnică este orientată spre a ajuta indivizii să atingă un sentiment de completitudine.

O lucrare cu caracter introductiv este cea a Mariei Pașca, *Terapii ocupaționale și arte combinate: repere creative*⁶. Obiectivul acestei cărți este de a oferi o resursă cuprinzătoare și practică pentru profesioniștii din domeniile artelor combinate sau terapiilor ocupaționale, precum și psihoterapeuților, profesorilor și părinților. Acesta servește ca instrument util pentru susținerea programelor de recuperare psihomotorie și își propune să fie accesibil tuturor celor care o solicită.

Pentru analiza teoretică a icoanelor pe sticlă și a picturii bizantine în general, am utilizat câteva lucrări, pe care le vom descrie succint.

Cristina Gelan, cu studiul „Ideology, Symbolism and Representation through Byzantine Art”⁷, aduce mai multă claritate asupra simbolismului artei iconografice de sorginte bizantină. Cercetările asupra simbolismului și reprezentării în civilizația bizantină relevă faptul că s-a format o doctrină estetică pe baza ideilor unor gânditori importanți și a reprezentărilor artistice. Aceste idei au modelat mentalitatea colectivă și paradigma culturală. Această viziune a contribuit la formarea doctrinei creștine și la superioritatea sufletului asupra trupului; lucru care a avut un impact semnificativ asupra mentalității colective timp de câteva secole.

În privința icoanelor pe sticlă, există puține cercetări realizate în ultimii zece ani. Le voi analiza pe cele mai importante. „*Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*”⁸, redactată de Cucui Elena-Daniela și Burnete Daniela. Cartea oferă o serie de modele tradiționale de icoane pe sticlă; pe unele dintre acestea le-am și utilizat în cadrul ședințelor de art-terapie. Studiul lui Ioan Popa-Bota, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”⁹, surprinde principalele

⁶ MARIA PAȘCA, *Terapii ocupaționale și arte combinate repere creative*, University Press, Târgu-Mureș, 2016.

⁷ CRISTINA GELAN, „Ideology, Symbolism and Representation through Byzantine Art”, *Anastasis Research in Medieval Culture and Art* 1 (2018), pp. 130–145.

⁸ ELENA-DANIELA CUCUI, DANIELA BURNETE, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, Altip, Alba Iulia, 2016.

⁹ IOAN POPA-BOTA, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, în VASILE STANCIU, PAUL SILADI (ed.), *Unitate și identitate. Ortodoxia românilor între comuniunea răsăriteană și dialogul cu Apusul*, vol. II, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019.

etape evolutive ale acestei arte, influențele simbolice occidentale și realizează o analiză detaliată a celor mai reprezentative icoane pe sticlă.

Stadiul cercetării pe plan internațional

În urma unei priviri asupra bibliografiei străine existente, am ajuns la concluzia că există în principal cercetări generale privind importanța sacrului în art-terapie, dar și unele axate pe varii aspecte cum ar fi rolul educativ al icoanelor. Vom aminti câteva: Anton C. Vrame, *The Educating Icon – Teaching Wisdom and Holiness in the Orthodox Way*¹⁰, unde se dezvoltă ideea că artele joacă un rol central în cultul ortodox, deoarece reflectă nevoia și capacitatea inerentă a oamenilor de a fi creativi, care este văzută ca o reflectare a imaginii divine din interiorul lor. Autorul consideră că toate formele de artă au un loc unic în creativitatea umană. De asemenea, explorează legătura dintre memorie, imaginație și procesul creativ, citând-o pe Mary Warnock care descrie imaginația ca o forță puternică care combină ideile și creează forme ce evocă emoții de dragoste și admirație.

Autorul susține că imaginația este esențială pentru aplicarea conceptelor la experiențele senzoriale și fără ea viața intelectuală ar fi lipsită de substanță. Astfel se definește că cunoașterea trebuie să implice corpul, iar atunci când întâlnesc icoane, privitorii sunt capabili să contemple (o întruchipare a cuiva) care a trăit o viață creștină și a experimentat comuniunea cu divinul.

Una din cele mai importante lucrări de specialitate care tratează art-terapia ca întreg este *Child Art Therapy: Understanding and Helping Children Grow Through Art*¹¹, de Judith Rubin. Cartea are cinci secțiuni în care se examinează art-terapia prin una dintre orientările majore din psihologie și psihoterapie: abordarea psihodinamică, umanistă, psiho-educatională, terapia sistemică, a familiei, terapia de grup și abordări integrative.

Un alt studiu important, în care se realizează un review al literaturii ce a tratat intervenția religioasă în psihoterapie, este cel a lui Kennedy Macnab, „The effectiveness of spiritual/religious interventions in psychotherapy and counselling: a review of the recent literature”¹².

¹⁰ ANTON C. VRAME, *The Educating Icon : Teaching Wisdom and Holiness in the Orthodox Way*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Mass, 1999.

¹¹ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy: Understanding and Helping Children Grow Through Art*, Van Nostrand Reinhold, Toronto, 1970.

¹² MACNAB KENNEDY, „The effectiveness of spiritual/religious interventions in psychotherapy and counselling: a review of the recent literature”, *PACFA. Melbourne* (2015).

Cercetări recente au arătat că credințele religioase și spirituale pot avea, atât efecte pozitive, cât și negative asupra sănătății psihologice și fizice a unei persoane. Acest articol se concentrează pe studiile publicate după 2010 care investighează eficacitatea încorporării intervențiilor religioase și spirituale în psihoterapie și consiliere. Ele au găsit rezultate pozitive pentru o varietate de probleme, cum ar fi: depresia, anxietatea, schizofrenia și a face față bolilor fizice. Totodată se menționează importanța luării în considerare a problemelor religioase și spirituale în terapie și ce sugerează metode pentru încorporarea acestor intervenții. Cu toate acestea, unele constatări sunt limitate de dimensiunile mici ale eșantionului și de grupuri omogene de participanți și sunt necesare investigații mai riguroase pentru a identifica cele mai eficiente intervenții.

O altă lucrare este cea a lui Tessa Dalley „*Art as Therapy: An introduction to the Use of Art as a Therapeutic Technique*”¹³, pe parcursul căreia se analizează modalitățile prin care art-terapia poate să fie aplicată în diferite grupuri și medii clinice cum ar fi: copiii și adolescenții, persoane cu probleme mentale, bătrânii și bolnavii terminali din spitalele psihiatrice și din închisori.

Studiul „*Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change*”, realizat de Liesbeth Bosgraaf et al¹⁴, arată că toate cele trei forme de comportament al terapeutului, în combinație cu o varietate de mijloace și forme de exprimare, au demonstrat efecte semnificative asupra problemelor psihosociale. A fost efectuată o revizuire sistematică narativă pentru a oferi o privire de ansamblu asupra intervențiilor art-terapeutice pentru copiii și adolescenții cu probleme psihosociale. Ele fiind caracterizate printr-o varietate de materiale/tehnici, forme de structură, cum ar fi furnizarea de subiecte sau sarcini și utilizarea limbajului.

Terapia prin artă este un tip de tratament care presupune utilizarea materialelor artistice și a procesului creativ ghidat de un terapeut prin artă, pentru a ajuta la reducerea problemelor psihosociale la copii și adolescenți. Deși cercetările anterioare au arătat efecte pozitive, nu este clar care componente specifice ale terapiei prin artă sunt cele mai eficiente.

¹³ TESSA DALLEY (ed.), *Art as Therapy: An Introduction to the Use of Art as a Therapeutic Technique*, 1st edition, Routledge, New York, 1984.

¹⁴ LIESBETH BOSGRAAF ET AL., „Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change”, *Frontiers in Psychology* 11 (2020).

O revizuire sistematică a 37 de studii, în articolul „*The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 – what progress has been made so far? A systematic review*”¹⁵, a constatat că o varietate de materiale, comportamente ale terapeutului și forme de exprimare pot fi eficiente în reducerea problemelor psihosociale la copii și adolescenți.

Există cercetări limitate privind eficacitatea terapiei prin artă cu copiii care nu au dificultăți diagnosticate specifice, cei care se confruntă cu afecțiuni medicale și delincvenți minori, indicând necesitatea unor cercetări suplimentare.

În privința utilizării religiei/spiritualității în terapie, o analiză bună este realizată de Christopher Cook, în studiul „*Religion and spirituality in clinical practice*”¹⁶. Scriitorul remarcă faptul că, în ultimii ani, a existat o recunoaștere tot mai mare a semnificației spiritualității și religiei în domeniul psihiatriei. Această recunoaștere este susținută de dovezi tot mai mari și de dorința pacienților de a considera unele probleme ca parte integrantă a tratamentului lor. Cu toate acestea, au existat dezbateri și dezacord în curs cu privire la modul în care aceste dovezi ar trebui interpretate și la modul în care profesioniștii ar trebui să navigheze în limitele practicii lor atunci când abordează preocupările spirituale și religioase. Este esențial să abordăm aceste probleme cu sensibilitate și o abordare centrată pe pacient, astfel încât să se determine importanța spiritualității și a religiei pentru pacienții individuali și, dacă este considerat semnificativ, cum să includă aceste aspecte în tratamentul lor. În timp ce multe preocupări ridicate de pacienți și profesioniști cu privire la spiritualitate se aliniază cu obiectivul general de recuperare, unele preocupări transcendente care se încadrează în afara acestui cadru pot fi ușor trecute cu vederea.

O altă cercetare care explorează utilizarea art-terapiei centrată spiritual/religios este teza de master a lui Kendal Hansen „*The Parallels Between Art Therapy and Christianity: Integrating Identities as a Christian and an Art Therapist*”¹⁷. Autorul acestei teze este atât un terapeut prin artă, cât și un creștin și a dorit să exploreze modul în care aceste două identități se intersectează. El a revizuit

¹⁵ LIAT COHEN-YATZIV, DAFNA REGEV, „The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 – what progress has been made so far? A systematic review”, *International Journal of Art Therapy* 24, 3 (2019), pp. 100–112.

¹⁶ CHRISTOPHER C. H. COOK, „Religion and spirituality in clinical practice”, *BJPsych Advances* 21, 1 (2015), pp. 42–50.

¹⁷ KENDAL HANSEN, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity: Integrating Identities as a Christian and an Art Therapist”, *Expressive Therapies Capstone Theses* 6 (2018).

literatura de specialitate și a efectuat un studiu calitativ cu un participant creștin, folosind arta pentru a explora subiecte legate de creștinism.

Studiul a găsit multe paralele între principiile terapiei prin artă și creștinism, care îi pot ajuta pe art-terapeuți să înțeleagă mai bine cum se intersectează identitățile lor și să se simtă mai încrezători în munca lor cu clienții. Pe parcursul studiului, creația de artă vizuală a fost un aspect important, iar lucrările de artă și reflecțiile autorului sunt incluse în prezentare.

„*The Wiley Guide to Art Therapy*¹⁸” este o carte cuprinzătoare care acoperă o gamă largă de subiecte legate de terapia prin artă. Include abordări inovatoare clinice, teoretice și de cercetare din întreaga lume. Manualul este editat de doi cercetători respectați în domeniu, David Gussak și Marcia L. Rosal, și conține contribuții din partea experților la nivel mondial. Cartea face parte din seria *Wiley Handbooks in Clinical Psychology* și include cele mai recente tendințe și progrese în domeniu. În cadrul tezei, am utilizat informațiile furnizate de câteva articole din acest ghid.

Alte lucrări demne de amintit și care sunt de un mare ajutor pentru o cunoaștere generală a problematicii art-terapiei sunt: Cathy A. Malchiodi „*Handbook of art therapy*¹⁹”; Jean Rodriguez, Geoff Troll „*L'art therapie. Pratique, techniques et concepts*²⁰”.

Prima este un ghid care oferă o examinare amănunțită a terapiei prin artă, acoperind fundamentele sale teoretice, constatările cercetării și aplicațiile practice. Studiul servește drept referință pentru profesioniștii din domeniu, oferind îndrumări cu privire la efectuarea de intervenții bazate pe arte cu persoane de toate vârstele și în diferite contexte clinice. Specialiști în domeniu își prezintă expertiza, arătând modul în care terapia prin artă poate fi utilizată cu copiii, adulții, familiile, cuplurile și grupurile care se confruntă cu o gamă largă de provocări clinice. Cartea este plină cu numeroase studii de caz din viața reală, respectiv 110 exemple de desene și alte forme de artă. Prin încorporarea diverselor perspective teoretice și a unor setări practice, acest manual este o resursă valoroasă pentru practicienii în sănătate mintală interesați să încorporeze arta în abordările lor de evaluare și tratament.

¹⁸ DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, John Wiley & Sons, Chichester, 2016.

¹⁹ CATHY A. MALCHIODI (ed.), *Handbook of Art Therapy*, Second edition, The Guilford Press, New York, 2011.

²⁰ JEAN RODRIGUEZ, GEOFF TROLL, *L'Art-Thérapie – Pratiques, techniques et concepts*, Ellebore, 2012.

A doua lucrare, *L'art therapie. Pratique, techniques et concepts*, este primul ghid alfabetic al terapiei prin artă care a devenit un element de bază în domeniu. Acesta acoperă bazele, formarea, practicile și conceptele terapiei prin artă, oferind o imagine de ansamblu cuprinzătoare a disciplinei. Este o lucrare practică de referință care include contribuții din diverse țări, ceea ce o face o resursă esențială pentru profesioniști și cei interesați de procesul creativ. Autorii explorează terapia prin artă dintr-o perspectivă multidisciplinară, urmărind restabilirea funcției sale sociale ca formă de îngrijire. Ghidul este scris de Geoff Troll, un artist englez și terapeut de artă, și Jean Rodriguez, un psihiatru practicant. Ambii autori participă la conferințe și cursuri de formare în toată Europa.

Metodologia cercetării științifice

În conformitate cu cele afirmate mai sus, criteriul principal după care vom structura cartea este relația priorităților. De asemenea, vom folosi metoda deductivă de argumentare științifică, pornind de la general la particular. Astfel, la început vom realiza o cercetare teoretică a Educației/Art-Terapiei, urmând ca apoi să aplicăm cele descoperite în studii de caz. Vom folosi și metodele comparativă și descriptivă, deoarece vom realiza comparații între tipurile de art-terapie și studiile de caz și vom descrie procesul art-terapeutic și cel de realizare al icoanelor pe sticlă.

În ceea ce privește utilizarea artei și sacralității ei în predarea religiei în învățământul de masă și în art-terapia centrată pe artele vizuale, studiile de caz vor avea loc în cadrul activității mele de cadru didactic și vor fi integrate prezentei cercetări doctorale. Elaborarea tehnicilor și metodelor se va face sub supervizare conform legilor în vigoare, precum Normele de aplicare a Legii sănătății mintale și a protecției persoanelor cu tulburări psihice nr. 487/2002, din 15.04.2016, publicate în M.O. al României, în vigoare de la 04 mai 2016. Supervizarea se face de către artistul art-terapeut, în cadrul unei echipe pluridisciplinară din cadrul CSM, iar participarea doctorandului va fi voluntară. Toate activitățile vor fi documentate și susținute teoretic și vor fi consemnate în fișe cuprinzând inclusiv imagini fotografice, respectând prevederile Legii nr. 46/2003 privind confidențialitatea datelor.

Documentarea, activitățile și studiile de caz din cadrul art-terapiei clinice și nonclinice vor fi realizate în cadrul unei echipe interdisciplinare (medic neuro-psihiatru, psiholog, psihopedagog, asistent social, art-terapeut și asistenți medicali),

fiecare având un rol specializat, iar în elaborarea cărții vor fi selectate cazurile unde educația spirituală, ecumenică, multietnică, multiculturală, art-terapia, pictura pe icoane, meșteșugurile tradiționale vor avea un rol central.

Studiile de caz vor fi sistematizate, diversificate și personalizate, în funcție de caracteristicile copiilor, de metodele art-terapeutice și de obiectivele urmărite. În centrul atenției va fi ceea ce dezvăluie exprimarea artistică a copilului, reținând orice aspect a cărui dezvoltare poate conduce către posibilități de viață noi, sănătoase, indiferent de gradul de handicap. Copiii se vor integra cu ceilalți, cu imaginile și cu lumea, vor fi priviți, nu din punctul de vedere al celor ce caută patologii și simptome, ci ca pe ființe care se autodezvăluie devenind autocreatoare. „Urmărim ca copiii să avanseze către împlinirea de sine și către o viața cu sens, indiferent de gradul de handicap”. Vom evidenția rezultatele obținute sub raportul consolidării imaginii de sine și al creșterii stimei de sine, concentrându-ne pe obiectivul comun tuturor cazurilor de educație/art – terapie clinică și nonclinică.

În educația religioasă din învățământul de masă academic și nonacademic, vom folosi metode de art-terapie creativă centrate pe artele vizuale: pictură, grafică, sculptură (modelaj), artele combinate (teatru de păpuși, creații de figurine, marionete), etc.

Sacralitatea artei, pictura icoanelor, împreună cu alte meșteșuguri tradiționale: pictatul ouălor, țesutul și cusutul, vor fi folosite complementar, ca procedee în procesul de creație.

Pe tot parcursul perioadei de cercetare se va derula documentarea în domenii specifice ori conexe specialității art-terapiei, terapiei ocupaționale și ludice centrate pe arte vizuale (laice și sacre) dar și pe alte domenii precum: gramatica formei, psihologia formei și a culorii, psihologia designului, istoria și teoria artei și designului, antropologia, filozofia, sociologia, psihologia, pedagogia, metodică predării religiei, psihologia muncii, marketing. Materialul necesar tratării temei de cercetare, acumulat în timp, va fi completat și actualizat în perioada de pregătire a cărții, cu cunoștințe îndeosebi din domeniile artei, art-terapiei, psihiatriei, psihologiei și spiritualității.

Activitățile se vor desfășura sub supervizare în spații protejate, special amenajate pentru persoane cu nevoi speciale, în unități acreditate în acest sens. Astfel:

- doctorandul va funcționa ca și cadru didactic (profesor de religie, profesor pentru învățământul primar) în cadrul unităților școlare;

- în cadrul Programului „Sf. Dimitrie Basarabov” (centru de informare și consiliere în adicții din Cluj-Napoca), vor avea loc ședințe de grup, inclusiv ședințe de art-terapie, spiritualitate și religie ortodoxă;
- supervizarea și evaluările periodice și finale a beneficiarilor copii și adolescenți se vor face conform Legii nr. 487/2002, din 15.04.2016, la Centrul de Sănătate Mintală pentru Copii și Adolescenți, secție a Spitalului de Urgență pentru Copii din Cluj-Napoca, unde se va derula și un program de prevenție primară și secundară în adicții și depistare a tulburărilor emoționale în școli și grădinițe și la Complexul Centru Comunitar Județean Servicii Sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj, unde se va desfășura programul „*Centru de terapie prin artă, terapie ocupațională și prin joc*”, condus de doamna dr. Emilia Chirilă (art-terapeut, doctor în arte vizuale cu coparticipare în științele educației, psihologie, asistență socială). În acest program am cerut să fiu cooptată ca voluntar în calitatea de profesor de religie, specialist în educație spirituală și profesor pentru învățământul primar.

Structura cărții

Cartea este constituită din patru capitole, împărțite în mai multe subcapitole. În continuare, voi prezenta succint conținutul acestora.

Capitolul 1. Art-terapia vizual plastică. Primul capitol al acestei cărți va oferi o introducere în subiect și va stabili fundamentul teoretic pentru studiile de caz care vor fi examinate ulterior. Pentru început, va fi efectuată o analiză a termenilor cheie utilizați în carte, inclusiv diferite tipuri de terapie prin artă, terapie ocupațională și alte concepte relevante. În plus, vor fi explorate funcțiile terapiei prin artă, cu un accent specific pe aplicarea acesteia la trei grupuri de copii: cei cu afecțiuni medicale, cei care au suferit traume și cei cu probleme psiho-sociale. În continuare, subcapitolul următor se va aprofunda în detaliile sesiunilor de terapie prin artă, luând în considerare factori precum: locația, procesul în sine, facilitatorii și rolurile acestora în ghidarea sesiunilor. Pornind de la aceasta, următorul subcapitol va examina rolul terapeutului prin artă în procesul de vindecare prin artă, explorând atât implicarea lor directă, cât și aspectele reflexive ale practicii lor. Mai mult, vor fi explorate diferitele metode și tehnici utilizate în terapia prin artă, cu un accent deosebit pe terapia prin artă gestalt și modurile în care copiii se exprimă prin terapia prin artă. În plus, capitolul va cerceta modul în care terapia prin artă este benefică în mod specific copiilor cu dizabilități.

Capitolul 2. Art-terapia spirituală. La fel ca în cazul primului capitol, și acesta începe cu o secțiune dedicată explicării termenilor; s-au avut în vedere cuvinte ca „spiritual”, „religios”, „transcendent”, care vor fi folosite în cuprinsul cărții. De asemenea, se vor analiza principalele descoperiri din literatura de specialitate care tratează terapia prin artă spirituală. Partea principală a capitolului se va concentra pe utilizarea icoanelor și a imaginilor religioase în terapia prin artă, evidențiindu-se contribuția unică a icoanelor în crearea unui spațiu artistic simbolic și non-verbal, precum și identificarea aspectelor din viața unui copil care se conectează la transcendent. Se va realiza o scurtă analiză privind aplicarea terapiei prin artă spirituală în îngrijirea paliativă, subliniindu-se importanța terapiei prin artă în atenuarea suferinței. Mergând mai departe, capitolul va oferi o analiză aprofundată a icoanelor, luând în considerare semnificația lor istorică și artistică, precum și explorarea integrării lor în educația religioasă contemporană.

Capitolul 3. Icoana – aspecte istorice, artistice, educaționale. Acest capitol servește drept bază teoretică pentru studiile de caz care vor fi prezentate. Începe explorarea aspectelor istorice ale icoanei, inclusiv înfățișarea ei și conflictele din jurul venerării sale. Capitolul examinează, de asemenea, simbolismul și interpretările icoanei din învățăturile lui Sfântul Ioan Damaschin, un gânditor creștin proeminent care a explorat semnificația spirituală a icoanei. Capitolul analizează diferitele simboluri care sunt încorporate în icoane, urmate de o analiză a elementelor estetice: linia, forma, compoziția și culoarea, fiecare dintre acestea având propriul său sens distinct. Secțiunea finală a capitolului se concentrează exclusiv pe icoană ca instrument didactic și explorează potențialele aplicații ale acesteia în educația religioasă contemporană.

Capitolul 4. Icoana pe sticlă: istoric, modalități de realizare și studii de caz. Acest capitol va fi împărțit în două secțiuni principale, fiecare concentrându-se pe diferite aspecte ale subiectului.

Prima secțiune va aprofunda aspectele teoretice ale picturii icoanelor pe sticlă, explorând originile, evoluția acesteia și centrele proeminente de pictură pe sticlă din Transilvania în secolele XVIII-XX. Vor fi înfățișate în detaliu diverse tehnici utilizate în pictura icoanelor pe sticlă. A doua parte a acestui capitol va fi dedicată prezentării exemplurilor din viața reală ale aplicării noastre a terapiei prin artă spirituală prin pictarea icoanelor pe sticlă. Aceste studii de caz implică în mod special elevi cu vârsta cuprinsă între 7 și 10 ani care au dizabilități, cerințe

educaționale speciale sau probleme emoționale. Prin prezentarea acestor studii, ne propunem să demonstrăm impactul pozitiv al acestei forme de terapie. De asemenea, va fi efectuată o analiză comparativă între studiile de caz prezentate în prima parte a acestei teze, în care s-a folosit doar terapia prin artă, și cele din această secțiune. Această analiză va oferi informații valoroase asupra eficienței și beneficiilor unice ale încorporării picturii cu icoane pe sticlă în procesul terapeutic.

CAPITOLUL 1

Art-terapia vizual plastică

Acest prim capitol al cercetării va conține elemente introductive, care vor constitui baza teoretică pentru studiile de caz care vor fi tratate în ultima parte a cărții. Vom începe prin analizarea principalilor termeni uzitați în carte (tipuri diverse de art-terapie și specificul lor, terapia ocupațională ș.a.), funcțiile art-terapiei, ultimul subpunct constând într-o perspectivă comparativă asupra artei și art-terapiei. În privința funcțiilor art-terapiei, sunt avute în vedere beneficiile aduse în cazul a trei grupe de copii: cei cu probleme medicale, cu experiențe traumatiche și cu probleme psiho-sociale.

Următorul subcapitol va fi consacrat modului în care decurg ședințele de art-terapie, avându-se în vedere unde au loc acestea, cum se desfășoară, cine le ghidează și care este rolul lor. Ca o continuare firească a acestui subcapitol, următorul va trata rolul art-terapeutului în procesul de vindecare prin artă, avându-se în vedere rolul directiv și reflexiv. Următoarele subcapitole vor avea în vedere metodele și tehnicile utilizate în art-terapie, art-terapia gestaltică, modul de exprimare al copilului în art-terapie și cum ajută art-terapia în cazul copiilor cu dizabilități.

Capitolul se va încheia cu prezentarea unor studii de caz în care au avut loc ședințe de art-terapie care a avut ca beneficiari copii cu dizabilități. În această secvență se va putea observa dacă aspectele teoretice discutate au și aplicabilitate practică.

1.1. Precizări categoriale și terminologice ale art-terapiei

Terapia prin artă este un tip de terapie în care se folosesc diferite tehnici pentru a-i ajuta pe oameni să se exprime artistic, în cazul nostru copii sau elevi. Există multe tipuri diferite de terapie prin artă, fiecare cu propriile sale beneficii. Terapia prin artă vizual-plastică, de exemplu, folosește arta pentru a ajuta pacienții să proceseze emoțiile și sentimentele. Terapia prin artă plastică vizuală este un tip

de terapie în care oamenii își folosesc mâinile pentru a crea lucruri folosind materiale plastice²¹. Acest tip de terapie are valori psihoterapeutice și poate ajuta oamenii să-și exploreze latura creativă și, în același timp, să își exploreze traumele ascunse.

Terapia prin muzică poate ajuta pacienții să se relaxeze și să elibereze stresul. Terapia prin teatru poate ajuta pacienții să-și exploreze sentimentele și amintirile. Terapia prin dans poate ajuta pacienții să-și îmbunătățească echilibrul și coordonarea. Terapia cu poezie poate ajuta pacienții să-și exprime gândurile și sentimentele într-un mod unic. Terapia cu proză, cum ar fi basmele și poveștile, poate ajuta pacienții să învețe despre ei înșiși și despre lumea din jurul lor²².

Terapia prin artă există încă din 1920. Medicii o folosesc de mult timp pentru a îmbunătăți și vindeca stările mentale. Acest tip de terapie este folosit pentru a ajuta oamenii să se exprime într-un mod mai creativ, ceea ce îi poate ajuta să se relaxeze și să se elibereze de tensiune. Terapeutul îl ajută pe beneficiar să-și exploreze gândurile și sentimentele prin desen și culoare, fără a fi nevoit să vorbească despre experiență.

Prin intermediul desenului, avem posibilitatea de a ne exprima direct, prin gesturi sincere care urmăresc gândurile noastre. Desenul este o formă simplă și eficientă de comunicare, fiind instrumentul ideal pentru a materializa viziunea artistică și a explora cele două componente ale lumii: microuniversul și macro-universul, utilizând mijloace minime.

Prin considerarea procesului creativ ca pe o acumulare a stărilor și rezultatelor unor experiențe conținute, putem observa în actul artistic, în primul rând, o modalitate de cunoaștere și un act de conștientizare²³. Acest lucru îl ajută pe copil să elibereze o parte din tensiunea și stresul pe care le simte²⁴.

După cum afirmă Ieremia Lenghel, terapia prin artă este un tip de psihoterapie care utilizează artele vizuale, cum ar fi: pictură, grafica, colajul, sculptură, măștile și modele²⁵. Este, de asemenea, folosită în alte forme de expresie artistică, cum ar fi poezie, proză scurtă, muzică, meloterapie activă, meloterapie pasivă, dans și expresii corporale. Există multe moduri de a defini terapia prin artă, termeni

²¹ VASILE PREDĂ, *Terapii prin mediere artistică*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 20.

²² FLORIN EMIL VERZA, DORU POPOVICI, *Ghid de educație specială: diagnoză, evaluare și terapie*, Editura Universității din București, București, 2013, p. 147.

²³ ADRIANA LUCACIU, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, Brumar, Timișoara, 2006, p. 115.

²⁴ DANA FABINI, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, p. 55.

²⁵ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, p. 73.

precum „terapie ocupațională”, „terapie creativă” sau „activitate terapeutică originală” sunt toate folosite²⁶.

Terapia prin artă este definită de *Asociația Americană de Terapie prin Artă* (AATA) drept o profesie care utilizează procesul creativ pentru a îmbunătăți bunăstarea fizică, mentală și emoțională a pacienților de toate vârstele. Se bazează pe convingerea că procesul creativ poate ajuta la rezolvarea și remedierea conflictelor și problemelor, dezvoltând în același timp abilitățile interpersonale, managementul comportamentului, reducerea stresului, stima de sine și conștientizarea de sine²⁷. Putem vedea că *Asociația Americană* consideră că art-terapia poate reabilita și vindeca pacienții bolnavi sau cu tulburări de comportament. Art-terapia îl ajută pe copil să rezolve problemele personale, cele legate de stima de sine și introspecție, precum și cele apărute în relația cu cei din jur, prin gestionarea comportamentului și dezvoltarea relațiilor interpersonale.

Terapia prin artă este un tip de psihoterapie care folosește arta ca o modalitate de a se conecta și de a vindeca rănille mentale și emoționale. Este similară cu terapia ocupațională prin faptul că ia în considerare modurile în care viața oamenilor poate fi afectată de dificultăți în sarcinile zilnice, cum ar fi confruntarea cu boli sau dizabilități ori întâmpinarea unor probleme psihologice sau sociale²⁸. Terapia prin artă este un tip de terapie care folosește artele pentru a transmite terapeutului sentimentele și stările pacientului. De multe ori implică terapie ocupațională, deoarece pacientul poate comunica prin opera sa de artă ceea ce simte²⁹.

Asociația British Art Therapies afirmă că terapia prin artă este o formă de psihoterapie care folosește creația artistică ca mijloc principal de comunicare. Pacienții care participă la ședințele de art-terapie nu trebuie să aibă experiență anterioară sau cunoștințe de artă, întrucât scopul terapeutului este să permită și să încurajeze destinatarul să facă schimbări și să se dezvolte la nivel personal, cu ajutorul materialelor artistice și într-un loc special pregătit³⁰. Terapia prin artă nu este despre frumusețea procesului creativ, ci despre terapeutul și pacientul care lucrează împreună pentru a explora sentimentele și experiențele persoanei în timpul și după procesul creativ.

²⁶ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, p. 14.

²⁷ ELISA COVARRUBIAS OPPLIGER THUSNELDA, „Arteterapia con una adolescente con síndrome de Down y psicosis. Contención a través de la experiencia artística”, p. 2.

²⁸ MARIA PAȘCA, *Terapii ocupaționale și arte combinate repere creative*, p. 11.

²⁹ CATHY A. MALCHIODI (ed.), *Handbook of Art Therapy*, pp. 5–10.

³⁰ ELISA COVARRUBIAS OPPLIGER THUSNELDA, „Arteterapia con una adolescente con síndrome de Down y psicosis. Contención a través de la experiencia artística”, p. 2.

Acest tip de terapie a dat naștere multor definiții specifice, dar majoritatea se încadrează într-una dintre cele două categorii generale.

Prima este să crezi în puterea de vindecare inerentă procesului creativ de creare a artei. Această viziune încorporează ideea că procesul de realizare a artei este terapeutic. Acest proces este uneori numit artă ca terapie. Crearea de artă este o modalitate de a te exprima în mod imaginativ, autentic și spontan. În timp, acest lucru poate duce la împlinirea personală, repararea emoțională și transformarea persoanei. Procesul creativ în sine poate fi o experiență de îmbunătățire a sănătății și de creștere³¹.

A doua definiție a terapiei prin artă se bazează pe ideea că arta este o modalitate de a comunica simboluri. Această abordare, cunoscută sub numele de psihoterapie prin artă, consideră că lucrările care sunt desenate, pictate sau create în alte moduri artistice pot fi foarte utile în comunicarea problemelor, emoțiilor și conflictelor.

Arta este esențială pentru această abordare a terapiei, care își propune să ajute oamenii să obțină noi perspective și să rezolve conflictele. Prin terapie și cu ajutorul artei, oamenii pot realiza adesea schimbări pozitive în viața lor.

Majoritatea terapeuților care practică terapia prin artă integrează atât arta, cât și terapia în munca lor în diferite moduri. Arta este folosită ca proces de vindecare, iar produsele de artă care comunică informații relevante pentru terapie sunt importante. Terapeutul poate pune accent pe un anumit aspect al terapiei prin artă, în funcție de propria filozofie și de nevoile și obiectivele persoanei în terapie³².

Cele două premise care stau la baza terapiei ocupaționale și a terapiei prin artă sunt că: indivizii sunt sisteme deschise care interacționează cu mediul lor și că mintea și corpul sunt strâns legate³³. Pornind de la premisa că oamenii interacționează cu mediul prin ocupația sau activitatea lor, această carte va explora dimensiunile respectivei interacțiuni folosind modelul ocupației umane. Procesul de executare a unei etape necesită intervenție senzorială, cognitivă, afectivă și spirituală. Acești factori includ nevoia intrinsecă a individului de: autoperfecționare, de obținere a competenței și autocunoașterii, precum și dimensiunile socio-culturale și simbolice ale actului.

³¹ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 26.

³² CATHY MALCHIODI, *Art Therapy Sourcebook*, 2nd edition, McGraw Hill, New York, 2007, pp. 6–7.

³³ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, pp. 60–65.

Dimensiunea spirituală se referă la semnificația ocupației pentru individ, iar dimensiunile temporale ale ocupației se referă la timpul sau perioada de timp necesară pentru recuperare. Comportamentul terapeutic este important deoarece implică participarea voluntară a oamenilor/copiilor, deci dezvoltă motivația personală și puterea de voință. Interacționând cu acești factori, indivizii învață despre propriul potențial și limitări, precum și despre cele ale mediului lor.

Terapeuții prin artă folosesc activitatea creativă pentru a ajuta pacienții să învețe noi ocupații, să găsească abilitățile pierdute, să compenseze dizabilitățile și să prevină disfuncțiile. Scopurile terapiei prin artă sunt de a ajuta pacienții să devină autosuficienți, să caute modalități de a-i ajuta pe copii să-și recapete capacitatea de a funcționa independent și să se bazeze cât mai puțin pe asistența celorlalți. Terapiile se concentrează pe dezvoltarea calității vieții oricărei persoane ale cărei abilități sunt limitate. Aceste obiective sunt atinse prin creșterea independenței copilului, în orice domeniu al comportamentului ocupațional, potrivit teoreticienilor terapiei ocupaționale. Aceste domenii includ: îngrijirea de sine, munca, joacă și coordonarea timpului liber.

Terapia prin artă poate ajuta un copil în dificultăți: sociale, educaționale și personale într-un mod care duce la un proces de schimbare a personalității în sine și integrarea în grupurile sociale de referință într-un mod creativ. Terapia prin artă nu este despre persoană, este despre a ajuta persoana să-și atingă obiectivele³⁴. Prin activarea resurselor creative din fiecare persoană, terapia prin artă poate ajuta persoana să se vindece de traumele sale, să se exprime mai liber și să se conecteze mai deplin cu societatea³⁵.

Terapia prin artă este un domeniu care are multe beneficii pentru copiii care au dificultăți cu anumite probleme din viața lor. Aceste probleme pot include: timiditate, labilitate emoțională, probleme de integrare în școli sau grădinițe, stima de sine scăzută și negativism. Prin terapia prin artă, copiii pot învăța cum să-și verbalizeze gândurile și sentimentele, să rezolve problemele în mod eficient și să construiască relații cu ceilalți³⁶. Toate aceste abilități sunt importante pentru copiii de la școală și grădiniță, unde aceste probleme sunt frecvent întâlnite. Scopul

³⁴ RODRIGUEZ ESTIFEN TEDEJO, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, p. 24.

³⁵ DANA FABINI, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*, pp. 51–52.

³⁶ ȘCOALA SPECIALĂ TRANSILVANIA, *Incluziunea socială a copiilor cu C.E.S: Simpozion aniversar cu tema Abordarea prin activități de tip artistic a muncii educative și terapeutice la copiii cu C.E.S*, Editura Casei Corpului Didactic Cluj, Cluj-Napoca, 2009, p. 16.

educației artistice și al terapiei prin artă este de a ajuta copiii să își acceseze potențialul creativ prin integrarea teoriei și practicii educației artistice.

Terapia prin artă se bazează pe ideea că creativitatea este benefică pentru sănătatea mintală și că procesul de creare a artei poate fi terapeutic pentru cei care o caută. Eficacitatea terapiei prin artă se bazează pe calitatea relației dintre artist și copil, precum și pe creativitatea copilului în timpul ședinței de terapie prin artă³⁷.

Plăcerea estetică este folosită în terapia prin artă pentru a relaxa copilul, pentru a-i face anumite noțiuni mai accesibile, pentru a-i crește nivelul cognitiv și pentru a putea face față mediului social.

Rolul artelor, acela de a reflecta prezența omului în mediu, se completează în secolele XX și XXI, cu cel de coparticipant la viața de zi cu zi, personală și colectivă. Aceasta face ca arta și artistul să câștige un nou rol, acela de coparticipant la efortul individului în procesul de adaptare.

În art-terapie, tehnicile folosite pentru atingerea acestor scopuri sunt aceleași cu cele folosite pentru a declanșa fluxul creativ din practica artistică și confruntarea cu Sinele³⁸.

Majoritatea psihologilor și psihiatrilor consideră că terapia prin artă este o formă unică și eficientă de terapie care poate fi realizată doar prin metode specifice și cu dovezi științifice care să o susțină, deoarece scopul său principal este de a ajuta persoanele care se confruntă cu probleme precum: accidentele, bolile, bolile mintale și dependența de droguri și alcool³⁹.

Autorii Herbert Read, John Dewey (și cei preocupați de identificarea diferențelor dintre educația artistică și terapia prin artă) consideră aprecierea artei ca o modalitate de dezvoltare a personalității unei persoane „în ansamblu”, rolul profesorului/educatorului/ artistului fiind acela de stimularea acestei dezvoltări prin folosirea funcțiilor educative și terapeutice ale artelor.

Cercetări recente au arătat că experiențele traumatice sunt stocate în minte sub formă de imagini, prin practicarea artelor vizuale se oferă un mod unic de exprimare a acestor experiențe, de a le conștientiza, fără ca efectul confruntării lor să aibă un impact traumatic asupra copilului și starea acestuia să fie agravată.

În terapia prin artă creativă se folosește dinamica procesului de creație, aceasta fiind: complexă, indirectă și contradictorie, subtilă, ceva esențial se pierde

³⁷ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 11.

³⁸ DIANA DRĂGAN CHIRILĂ, *Iluzia prezentului: Instalație multimedia interactivă*, Cluj-Napoca, 2018, p. 3.

³⁹ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 26.

atunci când se încearcă planificarea controlată a activității. Menționăm aici despre procesul creativ al artistului art-terapeut, co-creator cu copiii. Crearea de opere de artă care reprezintă un proces de: educație–autodepășire, cunoaștere–autocunoaștere, inventare–creare–execuție familiar artiștilor care dezvoltă capacitatea de a-și asuma necunoscutul, crește adaptabilitatea persoanei, obiectivele comune ale artei și art-terapiei, arta fiind o componentă esențială a acestui din urmă binom⁴⁰.

Arta oferă copiilor o modalitate creativă de a-și exprima emoțiile și gândurile. Prin desen, pictură sau alte forme de artă, copiii pot comunica ceea ce le este greu să exprime verbal. Creativitatea este esențială pentru dezvoltarea copiilor. Arta îi încurajează să gândească în mod creativ, să rezolve probleme și să găsească modalități neconvenționale de a aborda situațiile.

Utilizarea tehnicilor bazate pe artă și a terapiei prin artă în sala de clasă poate avea efecte pozitive asupra creșterii intelectuale și emoționale a copiilor, precum și să provoace răspunsuri emoționale care ar putea să nu fie realizabile prin metodele educaționale tradiționale. Aceste tehnici pot îmbunătăți, de asemenea, relațiile copiilor cu colegii lor, profesorii și familia. Terapia prin artă a avut succes în abordarea diferitelor probleme la o serie de clienți, inclusiv copii, adulți tineri și chiar adulți care ar putea crede că și-au pierdut creativitatea.

Studiile au arătat că utilizarea tehnicilor artistice în sala de clasă poate îmbunătăți performanța academică, atitudinile față de școală și de sine, înțelegerea emoțională, gestionarea furiei și creșterea personală⁴¹.

În timp ce cercetătorii pot folosi o combinație de metode, unele studii se concentrează pe o singură tehnică, cum ar fi desenul mandalei. În general, beneficiile terapiei prin artă o fac o metodă potrivită pentru utilizarea în sala de clasă⁴².

Oferirea posibilității copiilor de a-și explora creativitatea prin desen este importantă – poate ajuta să facă această activitate plăcută și eficientă. Expresia grafică și plastică are un rol formativ în ghidarea apariției unor situații importante

⁴⁰ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 12.

⁴¹ A se vedea în acest sens studiile calitative efectuate de: ANGELA M. PLEASANT-METCALF, MARCIA L. ROSAL, „The Use of Art Therapy to Improve Academic Performance”, *Art Therapy* 14, 1 (1 ianuarie 1997), pp. 23–29; MARCIA L. ROSAL ET AL., „Keeping Students in School: An Art Therapy Program to Benefit Ninth-Grade Students”, *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association* 14, 1 (1997), pp. 30–36; STELLA A. STEPNEY, *Art Therapy With Students at Risk: Introducing Art Therapy into an Alternative Learning Environment for Adolescents*, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, 2001.

⁴² LENKA MYNARIKOVA, „Art-Based Program for Social and Emotional Development of Children”, *US-China Education Review* 8 (2012), p. 720.

de învățare care vor pune în evidență conținutul etic și social. Formează atitudinile și comportamentul estetic al persoanei, ajutând la reducerea diferențelor dintre elevii cu C.E.S. și cei normali. Desenele copiilor pot deveni un mijloc de comunicare a stărilor emoționale, reflectând sentimentele și dezvoltarea gândirii elevului. Ele pot dezvălui, de asemenea, traume suferite sau posibile întârzieri intelectuale⁴³.

Pentru a face din desenul unui copil o experiență pozitivă, artistul terapeut trebuie să creadă că acest proces îl ajută pe copil să exploreze și să transforme conflictele și crizele în soluții, rezultate și concepții sănătoase. Credința în beneficiile activității artistice îl ajută pe copil să depășească problemele și traumele cu ajutorul expresiei artistice⁴⁴. În multe situații, copiii folosesc expresia artistică pentru a exprima traume și sentimente legate de: durere, doliu, tristețe și pierdere.

Deci, terapia prin artă poate fi de mare ajutor în procesul educațional, mai ales se pune problema de a-i ajuta pe copii să-și exprime dorințele și emoțiile ascunse. Este important ca profesorul să respecte punctele forte individuale ale copilului și să-l încurajeze să folosească acele abilități în mod adecvat. Poate fi dificilă respectarea regulilor specifice atunci când se utilizează terapia prin artă, dar dacă profesorul are răbdare și oferă sprijin, copilul se va deschide în cele din urmă și va elibera adevăratele sentimente⁴⁵.

Terapia prin artă poate fi folosită ca o formă de tratament non-invaziv, o activitate educațională sănătoasă și o modalitate de a ajuta copiii să-și dezvolte creativitatea, imaginația, vocabularul și conștiința de sine. Poate fi utilizată și ca o modalitate de a ajuta copiii să elibereze emoții, traume și stres. În continuare, vor fi dezbătute mai în detaliu funcțiile art-terapiei: funcția fizionomică, funcția de manipulare și gestionare și funcția simbolică.

1.1.1. Funcțiile art-terapiei

Terapia prin artă se bazează în mare măsură pe utilizarea funcțiilor creative pentru a crea lucrări expresive.

⁴³ ȘCOALA SPECIALĂ TRANSILVANIA, *Incluziunea socială a copiilor cu C.E.S.: Simpozion aniversar cu tema Abordarea prin activități de tip artistic a muncii educative și terapeutice la copiii cu C.E.S.*, p. 12.

⁴⁴ CATHY MALCHIODI, *Art Therapy Sourcebook*, p. 94.

⁴⁵ ȘCOALA SPECIALĂ TRANSILVANIA, *Incluziunea socială a copiilor cu C.E.S.: Simpozion aniversar cu tema Abordarea prin activități de tip artistic a muncii educative și terapeutice la copiii cu C.E.S.*, p. 13.

Funcția fizionomică se referă la capacitatea de a „exprima tot ceea ce conferă o expresie, o valoare emoțională unei forme⁴⁶”. Se poate observa în expresia artistică a persoanelor cu deficiențe în acest domeniu (în care „deficiențele” pot include disfuncționale sau C.E.S.) tipare, precum și o „deformare a schemelor convenționale” care înlocuiește liniile, proporțiile și alte elemente ale obiectului de bază pentru a imprima lucrării „caracteristici psiho-emoționale”. Acesta este un moment în care lucrările primesc o „față” prin exercitarea funcției creatoare fundamentale⁴⁷.

Funcția de manipulare și gestionare a formelor permite: separarea, aglutinarea (lipirea), creșterea geometrică și întărirea formelor. Această funcție poate funcționa în tandem cu funcția fizionomică, echilibrându-se reciproc⁴⁸.

A treia funcție, cea simbolică, este capacitatea de a crea imagini cu o mare forță emoțională. Când această funcție este activată, viața primitivă pur fizionomică este suprimată și atunci semnificația unui simbol poate fi realizată pentru prima dată⁴⁹. Aceste informații sunt incluse deoarece fizionomia este responsabilă de exprimare și simbolizarea creează sens. Exprimarea este experiență trăită și sensul implică gândire, conștiință⁵⁰.

Arta a fost esențială încă de la începuturi pentru a servi ca mijloc de comunicare a gândurilor, emoțiilor și ideilor. Oferă o fereastră către lume și ne ajută să ne interiorizăm și să ne înțelegem pe noi înșine și pe ceilalți în moduri în care cuvintele nu pot.

Terapia prin artă este un instrument incredibil de puternic care poate ajuta oamenii să se vindece și să-și îmbunătățească viața⁵¹. Aceste funcții ale terapiei prin artă lucrează împreună pentru a schimba abilitățile cognitive și sociale ale oamenilor, motiv pentru care sunt atât de importante în acest proces. Terapia prin artă este disponibilă pentru toată lumea, ceea ce înseamnă că poate ajuta oamenii să depășească dificultățile și greutățile din viața lor⁵².

⁴⁶ EPHREM CARR, „Le scuole esegetiche nella tradizione della Chiesa siro-orientale”, în CESARE PASINI ET AL. (ed.), *Storia, cristologia e tradizioni della Chiesa Siro-orientale; Atti del 3° incontro sull'Oriente Cristiano di tradizione siriana: Milano, Biblioteca Ambrosiana, 14 marzo 2004*, Centro ambrosiano, Milano, 2006, p. 147.

⁴⁷ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 23.

⁴⁸ EPHREM CARR, „Le scuole esegetiche nella tradizione della Chiesa siro-orientale”, p. 147.

⁴⁹ JEAN RODRIGUEZ, GEOFF TROLL, *L'Art-Thérapie – Pratiques, techniques et concepts*, pp. 1–20.

⁵⁰ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, pp. 23–24.

⁵¹ EMILIA CHRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 65.

⁵² RODRIGUEZ ESTIFEN TEDEJO, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, p. 210.

În continuare, vom prezenta succint câteva domenii în care art-terapia poate fi utilizată, precum și funcțiile diferite pe care le poate îndeplini.

Dat fiind faptul că în cartea prezentă ne-am axat pe utilizarea art-terapiei în cazul copiilor cu deficiențe, în cele ce urmează vom prezenta modalități concrete de intervenție și rezultatele la care se poate ajunge. Vom avea în vedere utilizarea art-terapiei la: copii cu probleme medicale, la cei cu experiențe traumatice și probleme psiho-sociale.

Aplicarea terapiei prin artă s-a dovedit benefică pentru diferite grupuri medicale de copii, inclusiv cei cu cancer, boli de rinichi, artrită reumatoidă juvenilă, durere cronică și arsuri severe, după cum a observat Malchiodi⁵³. În tratamentul de grup, pacienții tineri folosesc expresia artistică pentru a-și transmite percepțiile, nevoile și dorințele profesioniștilor lor din domeniul sănătății.

Art-terapeutul medical are expertiza de a evalua punctele forte, mecanismele de adaptare și dezvoltarea cognitivă a fiecărui copil. Opera de artă produsă de pacienți servește ca informații vitale pentru echipa medicală, permițându-le să trateze întreaga persoană și nu doar starea medicală. Copiii care suferă de leziuni traumatice, afecțiuni medicale cronice sau boli care pun viața în pericol au o dorință comună de a-și înțelege tratamentul, de a-și împărtăși poveștile și de a-și restabili stima de sine⁵⁴.

Progresele în neuroștiință au demonstrat natura complexă a proceselor cognitive precum memoria, rezolvarea problemelor și emoția. Cele mai recente cercetări sugerează că memoria este un proces activ, combinând în mod constant experiențele trecute cu informații noi. Terapia prin artă, care utilizează tehnici nonverbale, poate ajuta la integrarea experiențelor la nivel nonverbal. Trauma poate perturba procesarea cognitivă, făcând dificil ca evenimentele să fie asimilate în memoria pe termen lung. În tratamentul traumei, memoria nonverbală este adesea mai importantă decât relatarea verbală a evenimentului⁵⁵. Un protocol bilateral de terapie prin artă a fost dezvoltat de Talwar pentru tratamentul pacienților cu PTSD, care implică pictarea atât cu mâna dominantă, cât și cu cea

⁵³ CATHY MALCHIODI (ed.), *Medical Art Therapy with Children*, 1st edition, Jessica Kingsley, London, 1998, p. 18.

⁵⁴ TRACY COUNCIL, „Medical Art Therapy with Children”, în CATHY MALCHIODI (ed.), *Handbook of Art Therapy*, 2nd edition, Guilford Press, New York, 2012, p. 222.

⁵⁵ B. A. VAN DER KOLK, „Beyond the talking cure: Somatic experience, subcortical imprints in the treatment of trauma”, în LAWRENCE E. SHAPIRO (ed.), *EMDR as an integrative psychotherapy approach: Experts of diverse orientations explore the paradigm prism*, American Psychological Association Press, Washington D.C., 2002, p. 58.

nedominantă⁵⁶. Acest lucru creează disonanță, permițând clienților să proceseze amintirile tulburătoare prin mijloace nonverbale și să obțină un sentiment de măiestrie. Terapeuții de artă pediatrică pot încorpora această tehnică în munca lor prin elemente jucăușe de disonanță cognitivă. Instrumentele de auto-liniștire, cum ar fi tobe sau „îmbrățișarea fluturului” pot ajuta, de asemenea, în procesul de stăpânire a sentimentelor tulburătoare prin stimulare bilaterală. Terapia prin artă, în acest caz este un mijloc eficient de a descrie experiențe dificile și de a încuraja pașii către stăpânirea emoțională⁵⁷.

Terapia prin artă creativă este o formă preferată de terapie pentru copiii și adolescenții care au suferit traume. Acest lucru se datorează faptului că arta oferă o modalitate non-verbală de a explora experiențele traumatiche, care pot fi dificil de exprimat în cuvinte. Spre deosebire de sesiunile de terapie tradițională, expresia creativă este mai puțin probabil să fie întâmpinată cu rezistență. Expresia artistică permite reprezentarea simbolică a traumei, reducând anxietatea și încurajând exprimarea amintirilor stocate atât la nivel conștient, cât și la nivel inconștient. Acest lucru face posibil ca amintirile fragmentate să fie recontextualizate și procesate⁵⁸. În timpul terapiei, copiii pot exprima emoțiile dureroase într-un mod creativ, menținând o distanță de siguranță față de experiențele dureroase. Lucrările produse în timpul terapiei poate îmbunătăți relația dintre copil și terapeut. Terapia prin artă poate fi încorporată în diverse modele teoretice, cum ar fi terapia centrată pe persoană, terapia cognitiv-comportamentală și terapia concentrată pe soluții și include diferite forme de expresie artistică. În general, terapia prin artă este o alternativă valoroasă la psihoterapia tradițională⁵⁹.

Prevalența problemelor psihosociale la copii și adolescenți este estimată la aproximativ 10–20% la nivel global⁶⁰, conform lui Kieling și Organizației Mondiale a Sănătății⁶¹. Aceste probleme pot avea un impact semnificativ asupra

⁵⁶ SAVNEET TALWAR, „Accessing traumatic memory through art making: An art therapy trauma protocol (ATTP)”, *The Arts in Psychotherapy* 34 (2007), pp. 22–35.

⁵⁷ TRACY COUNCIL, „Medical Art Therapy with Children”, p. 233.

⁵⁸ DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, p. 20.

⁵⁹ KRISTINA SESAR ET AL., „The Creative Art Therapies in Work with Children and Adolescents with Traumatic Experiences”, *Central European Journal of Paediatrics* 18, 1 (2022), pp. 63–64.

⁶⁰ CHRISTIAN KIELING ET AL., „Child and adolescent mental health worldwide: evidence for action”, *Lancet (London, England)* 378, 9801 (2011), pp. 1515–1525.

⁶¹ WORLD HEALTH ORGANIZATION, „Child and adolescent mental health”, https://www.who.int/mental_health/maternal-child/child_adolescent/en/.

funcționării zilnice⁶² și pot duce la performanțe academice mai slabe⁶³. Termenul de probleme psihosociale evidențiază relația strânsă dintre experiențele psihologice și cele sociale⁶⁴, cuprinzând o serie de probleme emoționale, comportamentale și sociale. Problemele emoționale sunt denumite în mod obișnuit probleme de: internalizare, inclusiv anxietate, depresie, sevraj și simptome psihosomatice. Problemele de comportament sunt considerate probleme de externalizare, cum ar fi: hiperactivitatea, agresivitatea și problemele comportamentale. Problemele sociale se referă la capacitatea copilului de a se conecta și de a interacționa cu ceilalți. Adesea, aceste trei tipuri de probleme apar concomitent⁶⁵. Etiologia acestor probleme este multifacțată și variază în funcție de individ și problemele specifice cu care se confruntă⁶⁶.

Cele mai frecvente tratamente pentru problemele psihologice la copii și adolescenți implică o combinație de strategii care se concentrează asupra copilului și familiei, inclusiv terapie cognitiv-comportamentală și tehnici de comunicare socială, precum și instruire pentru părinți. Aceste strategii se bazează pe credința că gândurile influențează emoțiile și comportamentul unui copil. Cu toate acestea, unii tineri s-ar putea lupta să-și exprime sentimentele, care este locul în care intervine terapia prin artă.

Terapia prin artă este o formă accesibilă și neamenințătoare de tratament care poate îmbunătăți stima de sine, rezistența emoțională, abilitățile sociale și pot reduce suferința.

Terapeuții în artă lucrează din diverse teorii și orientări și pot facilita schimbări pozitive prin implicarea cu terapeutul și cu materialele de artă într-un mediu sigur. Această formă de terapie le permite copiilor să se exprime într-un mod pe care cuvintele nu le permit, promovând autodescoperirea și un sentiment de control. Oferă o abordare unică a problemelor psihologice care nu pot fi abordate prin alte forme de terapie.

⁶² SHANKAR BHOSALE ET AL., „Study of psychosocial problems among adolescent students in Pune, India.”, *Al Ameen Journal of Medical Sciences* 8, 2 (2015), pp. 150–155.

⁶³ KARIN VELDMAN ET AL., „Mental health trajectories from childhood to young adulthood affect the educational and employment status of young adults: results from the TRAILS study”, *Journal of Epidemiology and Community Health (1979-)* 69, 6 (2015), BMJ, pp. 588–593.

⁶⁴ EMAN S. SOLIMAN ET AL., „Multiple risk factors affecting childhood psychosocial dysfunction in primary school Egyptian children”, *Middle East Current Psychiatry* 27, 1 (2020), pp. 1–16.

⁶⁵ MICHAEL O. OGUNDELE, „Behavioural and emotional disorders in childhood: A brief overview for paediatricians”, *World Journal of Clinical Pediatrics* 7, 1 (2018), pp. 9–26.

⁶⁶ LIESBETH BOSGRAAF ET AL., „Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents”, p. 2.

În studiile recente, a devenit clar că terapia prin artă are un impact pozitiv asupra bunăstării copiilor și adolescenților.

Cercetările efectuate de Cohen-Yatziv și Regev au demonstrat eficacitatea terapiei prin artă la copiii cu traume sau afecțiuni medicale, delinvenți minori și cei aflați în educație specială și cu dizabilități⁶⁷. Deși mai sunt multe de învățat despre elementele și mecanismele specifice care contribuie la aceste rezultate, terapia prin artă este un domeniu care se bazează în mare măsură pe intuiția și experiența practicienilor săi. Această cunoaștere, denumită adesea cunoaștere tacită, este dificil de verbalizat și se poate baza pe convingeri sau pe abordări de bun simț. În ciuda acestui fapt, este fundamentul muncii terapeutului de artă și include principii teoretice, tehnici terapeutice și interacțiunile terapeutului cu clienții și materialele. Pe măsură ce domeniul continuă să evolueze, este clar că terapia prin artă este foarte promițătoare pentru bunăstarea copiilor și adolescenților⁶⁸.

1.1.2. Similitudini și diferențe între artă și art-terapie

Arta și terapia prin artă au multe asemănări, inclusiv modul în care pot contribui la viața personală a celor care le practică, precum și a publicului larg. Cu toate acestea, granițele dintre cele două domenii sunt în mare parte nedefinite și pot fi modificate. De fapt, adesea se contopesc unul în celălalt. Herbert Read și John Dewey au fost sceptici cu privire la distincția dintre educația artistică și terapia prin artă. Ei credeau că aprecierea artei poate ajuta la dezvoltarea personalității unei persoane „în ansamblu”. Un artist educator își poate folosi funcțiile educaționale și terapeutice pentru a ajuta la stimularea acestei dezvoltări⁶⁹.

Există câteva diferențe cheie între artă și terapia prin artă. În artă, se pune accent pe componentele estetice și stilistice, în timp ce în terapia prin artă, se concentrează mai mult pe autoexprimarea individului. În plus, arta este adesea folosită ca formă de comunicare cu ceilalți, în timp ce terapia prin artă este folosită în primul rând pentru auto-comunicare. Cu toate acestea, o diferență importantă între cele două discipline este că terapia prin artă nu este preocupată de a crea artă în scopul vânzării acesteia. Arta poate fi văzută ca un loc de întâlnire pentru

⁶⁷ LIAT COHEN-YATZIV, DAFNA REGEV, „The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 – what progress has been made so far? A systematic review”, pp. 100–112.

⁶⁸ LIESBETH BOSGRAAF ET AL., „Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents”, p. 3.

⁶⁹ EMILIA CHIRILĂ, *Art-Terapia în Tulburările Emoționale ale Copilului și Adolescentului*, p. 13.

trei dimensiuni ale spiritului: imaginarul, realul și simbolicul. Terapeuții folosesc arta pentru a crea forme simbolice ale sentimentelor umane, care pot fi apoi transmise de la imagine la simbol și de la simbol la imagine⁷⁰. Artă este, de asemenea, un instrument constructiv care permite oamenilor să se conecteze cu ei înșiși și să-și dezvolte abilitățile expresive, de comunicare și de relație⁷¹.

Pe de altă parte, terapia prin artă presupune ca oamenii să lucreze asupra expresiei artistice în sine, prelungind-o și stabilind un proces de creere a unui produs „artistic” bazat pe o cale simbolică⁷².

Atât în artă, cât și în terapia prin artă, producția artistică este o modalitate de a reduce decalajul dintre lumea interioară și realitatea externă.

Artă servește adesea ca o modalitate prin care oamenii își explorează gândurile și sentimentele inconștiente și poate fi incredibil de utilă în terapie. Abordarea terapeutică este eficientă în a răspunde nevoii de a afla mai multe despre sine și duce adesea la revelații personale. Prin urmare, nu vom căuta aceleași lucruri într-un grup de pacienți de art-terapie ca și într-un curs de artă, deși în practică domeniile sunt foarte apropiate⁷³. Accentul în terapia prin artă este pe opera de artă în sine, în timp ce cursurile de artă se concentrează pe calitatea lucrării și estetica sa.

Henri Ey, un psihiatru francez, crede că artistul se separă de opera sa, în timp ce pacientul este indisolubil legat de producția sa⁷⁴. Între timp, psihoterapeutul Guy Row consideră că terapia prin artă are un statut specific acum că „arta de astăzi este redusă la expresia brută a subconștientului nostru⁷⁵”. În terapia prin artă, beneficiarul este indisolubil legat de munca sa, deoarece prin această muncă el comunică cu terapeutul și își exprimă toate stările, emoțiile, sentimentele și comportamentele care îi tulbură personalitatea. Destinatarul își transpune viața interioară în opera creată cu ajutorul anumitor forme și simboluri.

Societatea noastră industrializată ne oferă multe beneficii, dar are și un cost: în fiecare zi suntem mai departe de natură. Artă ne poate ajuta să contracărăm dezechilibrul timpurilor moderne, reconectându-ne cu ritmuri naturale sau

⁷⁰ RODRIGUEZ ESTIFEN TEDEJO, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, p. 211.

⁷¹ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 24.

⁷² VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 21.

⁷³ RODRIGUEZ ESTIFEN TEDEJO, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, pp. 211–212.

⁷⁴ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, p. 90.

⁷⁵ ELIE WIESEL, *Celebrare biblică: portrete și legende*, Hasefer, București, 1998, p. 16.

întărindu-ne relația cu elemente din afara naturii. În terapia prin artă, sentimentul de a nu înțelege sau a nu putea simți și inexprimabilul poate fi exprimat prin procesul creativ însuși. Mesajul operei de artă este înțeles ca o expresie artistică în evoluție, ca într-un film. Creatorul operei de artă este în general primul privitor și chiar primul care este surprins de secvențele pe care le descoperă. Procesul creativ și observarea lui contribuie, individual, la opera de art-terapie. Observarea a ceea ce a fost creat este la fel de importantă ca procesul creativ în sine. Relația obiectului artistic cu lumea exterioară aduce la fel de multă satisfacție și revelație ca și actul creator în sine⁷⁶.

Arta are multe întrebări, dintre care cea mai importantă este capacitatea de a exprima emoții și de a educa, arătând oamenilor diferite aspecte ale lumii. Poate fi folosită și pentru a bucura, prin transportarea oamenilor în lumi noi și interesante și oferind o fereastră către viețile altora. În plus, arta ne poate ajuta să ne înțelegem mai bine pe noi înșine și lumea noastră, dându-ne o privire asupra trecutului nostru, evidențiind problemele noastre și dezvăluind complexitățile vieții noastre de zi cu zi⁷⁷.

Judith Rubin postulează că relația terapeut-client joacă un rol crucial în distingerea terapiei prin artă de alte contexte în care este creată arta. Oferind un mediu sigur pentru ca indivizii să se exploreze și să se înțeleagă prin artă, relația terapeutică creează o atmosferă unică în care expresia creativă este protejată. Prin această interacțiune, indivizii învață să-și observe propriile expresii creative și să le împărtășească altora. Natura participativă și colaborativă a terapiei prin artă oferă legitimitate, protecție și uneori chiar permanență procesului vulnerabil și fragil de auto-exprimare⁷⁸. În cele din urmă, terapia prin artă pune accent pe procesul terapeutic în detrimentul calității estetice a operei de artă, recunoscând că fiecare persoană are capacitatea de a se exprima creativ. După cum notează Malchiodi, terapeutul se concentrează întotdeauna pe nevoile terapeutice de exprimare ale pacientului⁷⁹. Pentru a avea simțăminte frumoase, pentru o stare pozitivă de bine, depindem foarte mult de interacțiunile noastre cu ceilalți. Existența umană se bazează pe relațiile interpersonale care ne modelează majoritatea comportamentelor.

⁷⁶ RODRIGUEZ ESTIFEN TEDEJO, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, pp. 218–219.

⁷⁷ *Arta pentru copii*, Gama, Iași, 2009, pp. 6–7.

⁷⁸ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, p. 270.

⁷⁹ CATHY A. MALCHIODI, *The Art Therapy Sourcebook*, Lowell House, Cambridge (Mass.), 1998, p. 176.

Psihologii sugerează că mediul social al unei persoane are un efect profund asupra dezvoltării și comportamentului acesteia de-a lungul vieții⁸⁰.

Persoanele care caută terapie prin artă exprimă adesea sentimente de izolare sau deconectare de ei înșiși sau de ceilalți. De asemenea, se pot simți copleșiți și stresați de relațiile lor cu ceilalți. Terapeuții în artă susțin că aceste probleme provin din dificultățile relaționale din trecut⁸¹. Scopul terapiei prin artă este de a folosi expresia estetică ca instrument de auto-exprimare în relație cu ceilalți. Art-terapeutul lucrează cu apărările clientului și îl ajută să proceseze treptat comunicările simbolice, astfel încât să poată înțelege mai bine mesajul de bază și să-l încorporeze în relațiile lor permanente cu ceilalți⁸².

Concluzionând, în artă, beneficiarul este opera de artă însăși, în timp ce în terapia prin artă, beneficiarul este persoana care utilizează artele ca mijloc de dezvoltare și terapie. Scopul artei este de a permite oamenilor să se exprime prin imagini, folosindu-și imaginația și creativitatea pentru a fi autentice, spontane și pentru a se simți împliniți, echilibrați emoțional și transformați⁸³. În terapia prin artă, utilizarea artelor este folosită ca metodă de a ajuta oamenii să atingă aceleași obiective. După ce am stabilit aceste asemănări și diferențe, în următorul subcapitol vom vedea cum decurg ședințele art-terapeutice și care e relația terapeut-pacient.

1.2. Ședințele de art-terapie

Terapia prin artă poate fi de ajutor în îmbunătățirea calității vieții prin reducerea violenței, prevenirea și combaterea abandonului școlar, îmbunătățirea sănătății mintale a copiilor și adolescenților și prevenirea dependențelor psihologice și comportamentale. Ar fi avantajos dacă ar fi implicat și sistemul de învățământ național, special, privat pentru a ajuta mai mulți elevi. Ea poate fi organizată în spații special amenajate, cum sunt: spitalele, bibliotecile, muzeele sau centre dedicate acestei forme de terapie.

Secția de art-terapie include atelierul de art-terapie, care este format din atelierul de desen-pictură și atelierul de modelaj-sculptură. Sala de recreere a beneficiarului este disponibilă în pauzele de lucru, iar cabinetul medicului și

⁸⁰ HARRY T. REIS ET AL., „The relationship context of human behavior and development”, *Psychological Bulletin* 126 (2000), p. 844.

⁸¹ DAVID EDWARDS, PAUL WILKINS, *Art Therapy*, SAGE Publications Ltd, London, 2014, p. 8.

⁸² ARTHUR ROBBINS, *The Artist As Therapist*, Jessica Kingsley Limited, USA, 2000, p. 109.

⁸³ EMILIA CHIRILĂ, *Art-Terapia în Tulburările Emoționale ale Copilului și Adolescentului*, p. 25.

psihologului este disponibil pentru examinarea și psihoterapie a beneficiarului. Sala de expoziții de artă și arhiva se află și ele în această secțiune⁸⁴.

Terapia prin artă creativă are loc în spații care sunt asemănătoare cu spațiile creative ale artiștilor. Practicarea acestei terapii este înțeleasă ca „un câmp și un timp terapeutic” în clinicile de psihiatrie și cabinetele de sănătate mintală. În același timp, este important să existe „un spațiu care să nu fie imuabil, ci să fie controlat de ceea ce numim o „stare de spirit care trebuie să detecteze în fiecare instituție/birou modalități concrete de aplicații”. De aceea, este de preferat ca atelierele de art-terapie să se desfășoare într-un orar bine definit și ca starea de spirit să fie potrivită abordării imaginative și creative⁸⁵.

Chiar și profesorul, în timpul orelor de desen, poate folosi terapia prin artă pentru a ajuta la dezvoltarea abilităților copiilor, pentru a-i ajuta să se simtă mai încrezători sau pentru a corecta comportamentele dezadaptative. În acest caz, nu vorbim despre o vindecare prin desen, deoarece profesorul nu are pregătire și nu este calificat să facă acest lucru. Putem vorbi însă despre o metodă de relaxare sau o modalitate prin care profesorul poate descoperi ce se întâmplă în interiorul sufletului copilului și ce îl determină să adopte un anumit comportament sau atitudine.

Procesul de terapie prin artă este ghidat de o „echipă terapeutică”, formată dintr-un psihiatru, art-terapeut, psiholog cu experiență, psihoterapeut, asistent, instructor ergoterapeut și asistentă. Această echipă are rolul de supraveghere și direcție directă, protectoare și binevoitoare a beneficiarului. Este nevoie de o întreagă echipă pentru a desfășura eficient procesul de art-terapie, întrucât copilul/beneficiarul este examinat de către medicul psihiatru, după care este examinat de un psiholog cu experiență, iar apoi parcurge ședințele de art-terapie, însoțit de un art-terapeut. În cadrul echipei trebuie să existe o relație de cooperare pe tot parcursul procesului, pentru a obține rezultate benefice pentru viața copilului/beneficiarului⁸⁶.

Terapia prin artă este un proces care ajută oamenii să depășească și să facă față crizelor sau bolii dacă există. Ea se bazează pe caracterul unificator și separator al procesului de creație și pe constituirea producțiilor artistice ca mijloace de comunicare și schimburi de experiențe afective. Prin utilizarea expresiei

⁸⁴ CONSTANTIN ENĂCHESCU, *Psihologia activității patoplastice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 152.

⁸⁵ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 37.

⁸⁶ CONSTANTIN ENĂCHESCU, *Psihologia activității patoplastice*, p. 153.

grafice sau plastice, cei care au fost inițial blocați în vorbire încep să verbalizeze pentru a-și explica producțiile artistice⁸⁷. Contribuțiile verbale sunt foarte importante pentru art-terapeut, deoarece beneficiarul/copilul reușește să se deschidă și să spună ce a realizat. Este esențial pentru finalizarea tratamentului ca destinatarul să-și pătrundă inconștientul și să fie capabil să se conecteze verbal și conștient la sensul creației sale artistice⁸⁸.

Analiza operei de artă produsă în timpul sesiunilor de terapie prin artă poate ajuta beneficiarii să obțină o perspectivă asupra sentimentelor lor și să lucreze la rezolvarea problemelor într-un mod constructiv. Acest tip de terapie este de obicei practicată individual sau în grupuri, cu un terapeut oferind îndrumări critice, dar este important ca clientul/non-artist să fie ghidat de terapeut în interpretarea operei de artă⁸⁹. Proiectul sau tehnica artistică propusă copilului sau grupului într-o ședință de art-terapie operează pentru a înlocui o situație patologică sau pentru a o bloca. Iată de ce proiectul ales și situația în care se realizează intervenția terapeutică sunt importante pentru succesul metodei și urmăresc să medieze o legătură între copil și simptomele acestuia, situația sa actuală și aspirațiile sale. Instrumentele folosite de copil în acest proces sunt folosite ca medieri artistic-creative⁹⁰.

Terapia de atelier este un instrument de sprijin care trebuie inclus într-un plan general de tratament pentru beneficiar. Atelierul de expresie plastică este un spațiu terapeutic în care terapia prin artă se desfășoară prin mediere expresivă/artistică, ajutând la sprijinirea chimioterapiei, psihoterapiei de grup și psihoterapiei individuale⁹¹.

Mulți profesioniști au afirmat că unul dintre scopurile ședințelor de terapie prin artă este dezvoltarea unui limbaj simbolic, cu efectul accesării stărilor emoționale inconștiente, nerecunoscute. Întrucât interesul terapeutului pentru artă în timpul ședințelor de art-terapie nu se bazează pe valoarea estetică a produsului artistic, ci mai degrabă pe procesul terapeutic, adică pe implicarea beneficiarului în opera de artă, și pe percepția propriei persoane, munca și posibilitatea acesteia. Pentru a împărtăși această experiență cu un terapeut prin artă, aceste sesiuni de terapie prin artă sunt, de asemenea, un mijloc de încorporare creativă a sentimentelor

⁸⁷ DANA FABINI, *Creativitate artistică : relații între artele vizuale și terapia prin artă*, p. 53.

⁸⁸ MURY RABIN, *Art Therapy and Eating Disorders: The Self as Significant Form*, Columbia University Press, New York, 2012, pp. 51–52.

⁸⁹ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 67.

⁹⁰ DANA FABINI, *Creativitate artistică : relații între artele vizuale și terapia prin artă*, p. 52.

⁹¹ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 38.

reprimate, sau a abilităților necunoscute, în structura personalității, oferind o oportunitate pentru o schimbare terapeutică dinamică⁹².

Terapia prin artă se poate desfășura fie individual, fie în grup, în funcție de nevoile beneficiarului. În timpul ședințelor, este important ca copilul să se simtă fericit și confortabil, să fie deschis și cooperant cu art-terapeutul și să primească ajutor în moduri care au sens pentru el. Am observat o ședință individuală de terapie prin artă în care un copil de 6 ani părea să se distreze și făcea progrese cu art-terapeutul.

Modul în care oamenii talentați în mod natural pentru unul dintre domeniile artelor vizuale, cum ar fi artiștii, participă la sesiunile de terapie prin artă diferă mult de modul în care participă non-artiștii. Artiștii tind să-și folosească abilitățile „artistice” specializate pentru a distorsiona sau reprima materialul care iese din inconștient, în timp ce în terapia prin artă vrei să lucrezi cu acele conflicte interioare care vin din subconștient. Poate fi dificil pentru un artist să facă abstracție de abilitățile sale de a lucra conștient cu imagini, dar atunci când formele arhaice erup din inconștient în timpul tratamentului, artistul este capabil să le folosească imediat într-un nou conținut al profesiei sale. El trebuie convins să amâne aplicarea unei imagini care provine din inconștient în practica conștientă, până la terminarea terapiei⁹³.

II. 1. Cabinetul de art terapie

II. 2. Cabinetul de art terapie ludică

Exemplificarea, în imagini, a evoluției beneficiarului și a progreselor realizate prin aplicarea metodelor art-terapiei. Imaginile sunt din cadrul ședințelor de

⁹² VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 32.

⁹³ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 65.

art-terapie realizate de doamna Emilia Chirilă, art-terapeut la Centrul de Sănătate Mintală pentru Copii și Adolescenți, secție a Spitalului Clinic de Urgență pentru Copii din Cluj Napoca.

II. 3. Lucrare realizată la art-terapie

II. 4. Lucrare din timpul ședințelor de art-terapie

II. 5. Pictură

II. 6. Activități din timpul ședinței de art-terapie

1.3. Rolul art-terapeutului în art-terapie

Echipa multidisciplinară care efectuează art-terapie trebuie să aibă un medic care întocmește fișa de observație clinică, inclusiv beneficiarul, într-o formă de art-terapie. Medicul stabilește metoda ATT aplicată (art-terapeutică), întocmește fișa de înregistrare art-terapeutică (F.E. ATT) pentru metoda structurală și efectuează vizite medicale zilnice. Activitatea ATT este monitorizată și evaluată periodic în funcție de medicația psihotropă utilizată și de participarea la bilanțul de activitate al ATT. Psihologul cu experiență efectuează examenul psihologic inițial și periodic și dezvoltă la copil capacități relaționale, transmiterea informațiilor sugerate, stabilirea calității atenției și a calității imaginației, prin relația „pacient-imagie-text proiectiv”

și formele de imaginații psiho-patologice mentale, obținerea coerenței relaționale și participarea la echilibrul de evaluare a producțiilor art-terapeutice pato-plactice⁹⁴.

Artistul vizual sau terapeutul prin artă are un rol relațional cu scop informativ în terapia prin artă. Face propuneri de structuri organizatorice, oferă directive practice, stabilește intențiile artistice ale beneficiarului, evaluează abilitățile artistice ale pacientului și înregistrează schemele simbolice folosite între imitație și creație.

Asistentul medical supraveghează activitatea de art-terapie și înregistrează observațiile comportamentale și activitatea de art-terapie, ținând evidența beneficiarilor luați sub observație și a producțiilor pato-plactice. Lui îi revine sarcina de a proteja beneficiarul și produsele activității sale și, în același timp, îi revine și protecția întregii echipe psihoterapeutice⁹⁵.

În cele ce urmează, vom menționa despre importanța ședinței de art-terapie, precum și sarcinile pe care artistul/art-terapeutul trebuie să le îndeplinească pentru a ajuta copilul/beneficiarul. Departamentul Britanic de Sănătate definește un artist/art-terapeut ca fiind cineva care ajută pacienții prin terapii artistice. Această persoană trebuie să fie instruită având finalizat un curs de specializare în terapie prin artă de la o instituție autorizată. În timpul ședințelor de terapie, terapeutul de artă trebuie să se concentreze pe procesul terapeutic și nu pe produsul artistic în sine. Creativitatea, fie că este în artă sau în orice altă formă de exprimare creativă, se bazează pe fantezie și dorința de a crea ceva nou⁹⁶. În terapie, orice proces creativ se bazează atât pe imaginația terapeutului, cât și a beneficiarului, terapeutul jucând rolul de ghid. Terapeutul îl ajută pe beneficiar să exploreze creativitatea pe care o are deja, să-și descopere și să-și exprime emoțiile, sentimentele și amintirile în munca sa. Artistul/art-terapeutul nu ceartă beneficiarul/copilul pentru greșeli, ci îl însoțește pe tot parcursul procesului de creație, oferindu-i încredere, sprijin și libertate de a se exprima creativ⁹⁷.

Sarcina artistului/art-terapeutului este de a observa limbajul simbolic transmis prin opera de artă a destinatarului și de a-l ajuta pe destinatar să devină propriul „cititor” al mesajelor pe care le transmite prin creațiile sale, până când destinatarul intră în contact profund cu sine. În acest fel, artistul/art-terapeutul îndeplinește două roluri: un rol directiv, care facilitează îndrumarea procesului, și unul reflexiv,

⁹⁴ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, pp. 70–71.

⁹⁵ IEREMIA LENGHEL, *Sanogeneza prin art-terapie*, p. 171.

⁹⁶ FLORIN EMIL VERZA, DORU POPOVICI, *Ghid de educație specială: diagnoză, evaluare și terapie*, pp. 148–149.

⁹⁷ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, pp. 33–34.

care facilitează apariția percepțiilor profunde ale clientului⁹⁸. Art-terapeutul este responsabil pentru crearea unui proiect care va ajuta la structurarea sesiunilor de terapie și la urmărirea progresului, precum și la evaluarea eficacității terapiei. Proiectul ar trebui să fie adaptabil la schimbări, iar terapeutul ar trebui să le poată gestiona în consecință.

Artistul/art-terapeutul poate folosi o fișă de observație în timpul activității sale pentru a gestiona procesul și pentru a se asigura că activitatea îndeplinește obiectivele terapiei. Această fișă este personalizată pentru fiecare ședință individuală de terapie, în funcție de situația specifică⁹⁹ (Fișă de observație – Anexă).

Fișa de observație rezumă ceea ce s-a realizat în timpul sesiunii de art-terapie. Include obiectivele sesiunii, evaluările pacientului și art-terapeutului și orice concluzii despre activitate. Fișa cuprinde, de asemenea, o descriere generală a ceea ce s-a întâmplat în timpul sesiunii, orice probleme și fapte restante și orice modificări care au fost făcute ca urmare a sesiunii. Evaluarea este concisă, precisă și ușor de înțeles¹⁰⁰.

Terapia prin artă poate avea mare succes atunci când este organizată și condusă conform unui plan specific, secvențial. Terapeutul trebuie să creeze un „protocol terapeutic” în urma diagnosticelor puse de medic și psiholog, care va cuprinde etapele și scopurile terapiei. Terapia este împărțită în secvențe de acțiune și niveluri de organizare, luând în considerare obiectivele generale și intermediare.

Itemii sunt foarte importanți în evaluare, întrucât reprezintă cea mai mică unitate evaluabilă la nivelul organizării ședinței de art-terapie. Aceste elemente se referă la fapte precise, calitative, cantitative și funcționale care pot fi măsurate. Articolele legate de obiectivele generale se numesc itemi generali, iar cele legate de obiectivele intermediare sunt itemi specifici. Acești itemi au o dublă funcție, pe de o parte, una teoretică în care itemul vizează elemente care determină logic terapia prin artă, fiind un suport pentru organizarea și desfășurarea ședințelor și, pe de altă parte, una practică, în care itemul vizează activitatea în cadrul ședințelor de terapie. Acești itemi pot apărea pe neașteptate în ședințele de art-terapie și pot sfida logica teoretică a obiectivelor terapeutice, artistul/art-terapeutul fiind obligat să le menționeze în fișa de observație. Terapia prin artă se poate face individual sau în grupuri de 6–10, 10–18 persoane. Obiectivul este cu atât mai greu de

⁹⁸ GINA ILIE, *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*, p. 29.

⁹⁹ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, pp. 44–45.

¹⁰⁰ VASILE PREDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 49.

realizat cu cât grupul este mai mare; de aceea, este necesară o defalcare secvențială a momentelor activității și, de asemenea, menționarea lor în fișa de observație¹⁰¹.

Art-terapeutul oferă beneficiarului un timp și un spațiu special pentru a crea, iar beneficiarul își păstrează drepturile asupra propriilor producții. În timpul sesiunii de terapie prin artă, art-terapeutul și beneficiarul/copilul se angajează într-un dialog despre experiențele și lucrările de artă ale beneficiarului. Art-terapeutul oferă sprijin și îndrumări, dar permite beneficiarului să exploreze și să-și exprime propria creativitate. Art-terapeutul joacă un rol fundamental în procesul de art-terapie, facilitând exprimarea creativă a beneficiarului/copilului¹⁰². Terapia prin artă este o formă de psihoterapie care folosește imagini pentru a exprima sentimentele. Într-o sesiune tipică, un terapeut și un client lucrează împreună pentru a crea o lucrare. Acest act simbolic permite clientului să-și exprime gândurile și sentimentele sale într-un mediu sigur. Terapeutul își folosește cunoștințele despre artă și puterea emoțională a imaginilor pentru a ajuta clientul să atingă obiective specifice. Aceste instrumente de diagnostic și evaluare sunt folosite doar de terapeuții artistici cu pregătire specializată.

Emilia Chirilă, în discuțiile despre utilizarea artei ca terapie, subliniază puterea vindecătoare a artei. Astfel, aducând „procesul de realizare a artei” în terapie, artistul este direct implicat în terapie prin artă creativă. Fluiditatea culorilor, calitățile argilei, petele de culoare și contactul tactil cu materialele, toate provoacă stabilirea de relații și o reflectare a nevoilor și problemelor personale prin procesul creativ. O experiență artistică poate reflecta o parte a efortului care primește valoare de succes în general, ceea ce duce la satisfacții care pot restructura imaginea de sine. Acest lucru este mai important decât căutarea implicațiilor simbolice în produsele de artă, și astfel un client și un terapeut de artă pot găsi perspective în procesul de luare a deciziilor, în procesul de realizare a artei și în finalizarea lucrării. Ideea de a folosi neașteptatul în artă este folosită în căutările curentelor artistice care se bazează pe artele vizuale de mai târziu și domeniile conexe.

Terapia prin artă se bazează pe creativitatea artistului, care poate ajuta la stimularea sau compensarea fluxului creativ al persoanei care primește tratament. Eficacitatea terapiei prin artă este influențată de modul în care educatorul/terapeutul artistului interacționează cu beneficiarul în timpul ședințelor¹⁰³. Date fiind acestea,

¹⁰¹ FLORIN EMIL VERZA, DORU POPOVICI, *Ghid de educație specială: diagnoză, evaluare și terapie*, p. 49.

¹⁰² VASILE PEDA, *Terapii prin mediere artistică*, p. 34.

¹⁰³ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 64.

în următorul punct vor fi detaliate metodele pe care le are la îndemână un art-terapeut pentru ca procesul de vindecare să decurgă cât mai bine.

1.4. Metode și tehnici utilizate în art-terapie

Terapeutul decide care metode și tehnici art-terapeutice sunt cele mai potrivite pentru beneficiar, în funcție de starea lor psihologică, receptivitatea și capacitatea de adaptare. De exemplu, copiii cu tulburare depresivă se pot bucura de tehnici care antrenează gândirea abstractă și concentrată, în timp ce copiii cu schizofrenie sunt aplicați la tehnici care restabilesc contactul cu realitatea, au nevoie de experiențe care să permită ancorarea în realitate și restabilirea contactului emoțional cu sine și cu ceilalți¹⁰⁴. Nu se aplică aceleași metode și tehnici tuturor beneficiarilor, fiecare având propria sa creativitate. Terapeutul îl ajută pe beneficiar să-și dezvolte creativitatea, astfel încât să poată comunica cu aceasta.

Terapia prin artă este un domeniu divers și complex care utilizează o varietate de tehnici pentru a ajuta oamenii să se exprime artistic. Unele dintre cele mai comune tehnici utilizate în terapia prin artă sunt: desenul, pictura, sculptura (modelarea pe roata olarului și modelarea sculpturală), iconografia, grafica, fotografia, multimedia, filmul, animația și media digitală¹⁰⁵. Cu toate acestea, art-terapeutul va folosi adesea alte tehnici în funcție de interesele și nevoile beneficiarului. De exemplu, modelarea se poate face fie cu plastilină, fie cu argilă, care poate reprezenta nivelul de bază al expresiei artistice. Această tehnică se bazează pe ideea că relația stabilită între beneficiar și material produce stări afective pozitive de satisfacție și confort. Art-terapeutul este rugat să acorde atenție expresiilor faciale ale beneficiarului în timpul modelării. Produsul finit de modelare poate determina beneficiarului și o stare de satisfacție, care are un rol pozitiv în schimbarea percepției despre sine¹⁰⁶.

Art-terapeuții folosesc uneori tehnica „pictura în dialog”, care presupune pictarea atât de către pacient, cât și de terapeut, a unor desene abstracte pe aceeași suprafață de hârtie. După ce se respectă această tehnică, se discută și se evaluează apoi cu beneficiarul, pe baza desenului realizat împreună. Se folosește și tehnica „pictării sentimentelor”, întrucât prin pictură este reexperimentat și trăit un

¹⁰⁴ GINA ILIE, *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*, p. 17.

¹⁰⁵ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 19.

¹⁰⁶ SILVIA GRĂGHICESCU, FLORENȚA GRĂGHICESCU, *Educație Plastică: ghid metodic pentru clasele I-IV*, Aramis, București, 2007, pp. 149–150.

sentiment foarte puternic precum: tristețea, frica, furia, ura etc. Sentimentele pe care beneficiarul nu are puterea să le exprime sau cele pe care nu își permite să le experimenteze, pot stinge adesea atitudini și experiențe pozitive. Sunt aplicate și tehnici în care se folosesc fotografiile, deoarece acestea pot oferi informații despre beneficiar. De exemplu, un album de familie poate oferi destinatarului acces la unele amintiri legate de anumiți membri ai familiei și evenimente din acele perioade. Cu ajutorul fotografiilor se pot activa amintiri și sentimente puternice legate de acestea, și astfel se pot înțelege anumite situații din trecut care pot fi benefice în prezent, în procesul de art-terapie¹⁰⁷.

Mulți terapeuți folosesc tehnica „desenării libere la întâmplare”, în care un client mângălește fără nicio atenție până când îi vine în minte ceva – adesea o semnificație sau o interpretare a ceea ce face. Aceasta permite manifestarea conținuturilor inconștiente și conștiente ale situației prezente, care pot fi de ajutor în terapie¹⁰⁸. Nu există reguli în terapia prin artă și sunt permise diferite tehnici pentru diferiți pacienți, în funcție de nevoile lor individuale. Importanța tehnicii este adesea minimizată în favoarea atitudinii de hrănire și de apreciere pe care terapeutul o are față de client, menită să-l ajute să-și dezvolte creativitatea.

Există o varietate de metode de terapie prin artă, toate care au scopul de a ajuta oamenii să se vindece. Am expus mai jos câteva dintre cele mai comune.

Metoda de desen inspirată din tehnicile proiective este folosită în terapia prin artă pentru a ajuta pacienții să exploreze și să-și exprime sentimentele și experiențele. Aceasta metoda presupune prezentarea pacientului cu diverse teme plastice, pe care trebuie să le completeze după anumite reguli.

Metoda desenului liber, o metodă folosită frecvent în terapia prin artă, permite beneficiarului să creeze lucrări tematice, libere și originale în cadrul ședinței de art-terapie.

Metoda picturii digitale este o variantă practică ce utilizează materialul pictural prin contact direct, senzorial-digital de către beneficiar, asemănător modului în care se realizează în timpul activității de modelaj și sculptură. Metoda terapiei prin artă în familie este o formă colectivă de terapie prin artă, la care participă beneficiarul și membrii familiei acestuia. Metodele mixte presupun combinarea mai multor metode, în funcție de nevoile urmărite de terapeut¹⁰⁹.

¹⁰⁷ DANA FABINI, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*, pp. 70–71.

¹⁰⁸ DANA FABINI, *Creativitate artistică: relații între artele vizuale și terapia prin artă*, pp. 72–73.

¹⁰⁹ CONSTANTIN ENĂCHESCU, *Psihologia activității patoplastice*, pp. 151–152.

Terapia prin artă poate ajuta oamenii să-și exprime sentimentele și emoțiile conflictuale prin crearea de lucrări de artă. Această terapie ieftină și ușor de utilizat oferă clinicienilor date clinice bogate care pot fi folosite pentru a ajuta pacienții. Există multe metode diferite de terapie prin artă care pot fi utilizate în funcție de nevoile pacientului individual și de diagnosticul specific. Mai jos, vom putea vedea un tip de terapie prin artă de tip holist, terapia Gestalt.

1.5. Art-terapia gestaltică

Terapia prin artă Gestalt este o modalitate de a folosi arta pentru a ajuta oamenii să se simtă mai bine. Se bazează pe ideea că oamenii se pot ajuta singuri și pot găsi sens în propria lor operă de artă. Terapeutul nu îi spune persoanei ce înseamnă arta sa, ci o ajută în schimb să-și exploreze sentimentele și gândurile prin crearea și reflectarea asupra operei de artă. Terapeutul este ca un ajutor și un prieten pentru persoană, sugerând modalități de a încerca lucruri noi și de a descoperi mai multe despre ei înșiși¹¹⁰. Există două aspecte esențiale ale abordării folosite în terapia Gestalt.

Primul se concentrează pe modul în care persoana își organizează experiența interioară pentru a înțelege situația în care se află.

Al doilea se bazează pe ideea că persoana și lumea sa sunt părți inseparabile și interdependente ale unui întreg dinamic sau gestalt.

Terapia Gestalt recunoaște dezvoltarea umană ca un proces de-a lungul vieții, co-creativ și intersubiectiv. Aceasta înseamnă că experiența de sine a copilului și experiența de sine a părintelui evoluează într-un câmp relațional care se desfășoară dinamic. Experiența momentului prezent (senzorial, fizic, emoțional și cognitiv) dintre adult și copil este cea care îi permite copilului să facă diferența între „eu” și „nu eu”, iar adultului să-și dezvolte simțul parental (ex. competente sau incompetent). Terapeutul gestalt se concentrează pe clientul tânăr în situația sa și poate implica lucrul cu membrii câmpului relațional al copilului pentru a le spori capacitatea de a-l sprijini¹¹¹.

¹¹⁰ SELMA CIORNAL, „Gestalt Art Therapy: A Path to Consciousness Expansion”, în DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, John Wiley & Sons, Chichester, 2016, p. 47.

¹¹¹ BELINDA HARRIS, „Gestalt”, în MAGGIE ROBSON, SUE PATTISON (ed.), *The Handbook of Counselling Children & Young People*, SAGE Publications, Inc., California, 2014, p. 65.

În anii 1960, terapia Gestalt a devenit proeminentă datorită angajamentului său de a redescoperi calitățile umane înnăscute ale spontaneității și autenticității. Această abordare a urmărit să reinvie un aspect mai imaginativ, satisfăcător și plăcut al experienței umane.

Fritz Perls a recunoscut că discuțiile despre probleme inhibă conștientizarea și că experiența senzorială, întrupată în cadrul relației terapeutice este cea care deschide ușa către schimbare.

Folosindu-și conștiința ca un reflector, terapeutul gestalt se străduiește să se acordeze cu câmpul, observându-și propria trăire (de exemplu, senzații, corporalitate, sentimente, fantezii) și schimbările de moment cu moment în contactul cu clientul (de exemplu, nuanța pielii, contactul vizual, postura, respirația, expresia emoțională), pentru a fi pe deplin prezent¹¹².

Există două perspective asupra terapiei prin artă: una, care vede arta ca un instrument terapeutic, iar cealaltă, care vede procesul creativ și rezultatele sale ca pe un mijloc de facilitare a terapiei verbale. Deși nu există un acord definitiv asupra acestui punct, în ambele abordări, opera de artă a clientului este considerată a fi un instrument puternic pentru realizarea integrării sau reintegrării psihologice. Mai mulți autori au scris despre scopurile terapeutice ale terapiei fenomenologice din perspectiva terapiei verbale. Cohn¹¹³, Betensky¹¹⁴, van Deurzen-Smith¹¹⁵ și Spinelli¹¹⁶ au încercat să reducă decalajul dintre psihoterapia verbală și terapia prin artă, îndrumându-și clienții către cunoașterea de sine pentru a-și vedea viața în moduri noi. În acest fel, clienții sunt capabili să creeze un nou sistem de priorități bazat pe noi convingeri.

Betensky susține că crearea, perceperea și analiza artei îi determină pe clienți să atingă toate aceste obiective. Ea consideră că rolul terapeutului este de a menține tăcerea, de a crea spațiul și atmosfera terapeutică pentru munca creativă, de a aranja materialele artistice și de a observa procesul. Susținerea spațiului terapeutic este

¹¹² FREDERICK S. PERLS, *You are You and I am I If by Chance We Find Each Other It's Beautiful Gestalt Therapy Now Frederick S. Perls 1970*, Penguin Books, 1970, p. 15.

¹¹³ HANS COHN, *Existential Thought and Therapeutic Practice: An Introduction to Existential Psychotherapy*, SAGE Publications, Inc., London, 1997.

¹¹⁴ MALA BETENSKY, „The phenomenological approach to art expression and art-therapy”, *Art Psychotherapy* 4 (1977), pp. 173–179.

¹¹⁵ EMMY VAN DEURZEN-SMITH, *Existential counselling in practice* (Existential counselling in practice), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1988.

¹¹⁶ ERNESTO SPINELLI, *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology* (The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1989.

crucială pentru ca opera de artă să fie un instrument terapeutic eficient. În cazurile în care clienții experimentează sentimente de blocare, terapeutul trebuie doar să-i încurajeze să descrie dificultățile în detaliu și să-și găsească propriile soluții¹¹⁷.

Spinelli susține că, în astfel de circumstanțe, el ar lăsa mai întâi clientul să sugereze modalități de abordare a problemei, dar apoi ar permite terapeutului să abordeze soluția¹¹⁸.

Punctul comun subliniat în terapia Gestalt este procesul aici și acum. Acest proces se aplică și în terapia prin artă, deoarece clientul creează un produs în fața noastră în momentul prezent.

Spinelli consideră că acest proces îi permite terapeutului să înțeleagă ceea ce experimentează clientul în momentul prezent în timp ce conectează produsul la experiențele clientului din lumea exterioară. Această viziune permite clientului să intre în contact cu procesele inconștiente fără a fi nevoit să găsească cuvintele potrivite pentru a descrie ceea ce este experimentat. Procesul oferă o imagine de ansamblu mai bună asupra situației individului.

Un punct de vedere similar se regăsește și în Rhyne, care susține că utilizarea materialelor artistice pentru a găsi și explora calitățile individuale unice ale fiecărui individ stimulează extinderea târâmului perceptiv prin crearea de forme cu ajutorul materialelor artistice. Acest lucru ne ajută să înțelegem mesajele vizuale transmise de aceste forme¹¹⁹.

Spre deosebire de primele scrieri despre terapia prin art-terapie gestaltică, care reflectau un accent orientat spre produs, acum accentul se pune pe proces. Mijloacele artistice servesc drept punte între lumea interioară și cea exterioară, iar formele care evoluează sunt mesaje care sprijină posibilitățile de expresie ale omului, nevoile de relaționare și strategiile de rezolvare a problemelor. Sarcina terapeutului este de a transfera intuițiile și realizările întregului proces la modul în care o persoană își structurează și experimentează viața și relațiile.

Rhyne este convins că amintirile senzoriale pot fi activate mai eficient prin experiențe nonverbale, senzoriale, cum ar fi mișcarea și conștientizarea corpului,

¹¹⁷ MALA GITLIN BETENSKY, *What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression* (What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression), Jessica Kingsley Publishers, London, England, 1995.

¹¹⁸ ERNESTO SPINELLI, *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology*, p. 35.

¹¹⁹ JANIE RHYNE, *The Gestalt Art Experience: Patterns That Connect*, Magnolia Street Publishers, Chicago, 1996, pp. 5–7.

precum și lucrul cu materiale artistice, decât rămânând la un nivel pur verbal¹²⁰. Prin crearea unei punți de legătură între terapia prin artă și terapia verbală, Betensky sugerează o ședință structurată. Aceasta începe prin a se juca cu materialele artistice înainte de a trece la crearea lucrării de artă propriu-zise. Clientul ar folosi apoi intuirea fenomenologică, prin distanțare, afișarea vizuală și privirea intenționată pentru a ajunge la un studiu în profunzime al lucrării de artă care să conducă la conectarea și integrarea fenomenologică¹²¹. Barbara Ganim contribuie la reunirea acestor două perspective prin oferirea unei teorii despre partea dreaptă și partea stângă a creierului. Creierul stâng comunică verbal și ne informează despre ceea ce credem că simțim, în timp ce creierul drept comunică prin imagini, informându-ne despre ceea ce simțim cu adevărat.

În timpul verbalizării, permitem creierului stâng să interpreteze, dar aceasta este filtrată prin tot felul de bagaje; așteptări și limitări. Unele lucruri nu sunt rostite și astfel pierdem adevărata experiență care poate fi obținută doar dacă este exprimată în primul rând non-verbal. Acest lucru duce la concluzia că inconștientul este exprimat prin imagini care pot fi înțelese prin logică și verbalizare¹²². Acest lucru amintește de abordarea EMDR a lui Shapiro, în care o mișcare repetitivă este inițiată de terapeut pentru a conecta ambele părți ale creierului în scopul de a se realiza pe deplin procesarea completă a experienței¹²³.

Diferiți experți au pus la îndoială dacă tehnicile artistice ar trebui folosite în terapie și, dacă sunt folosite, dacă ar trebui utilizate ca scop în sine sau ca mijloc de exprimare verbală. În opinia lui Zinker, terapia Gestalt este o artă în sine și ne oferă „licență creativă”¹²⁴. În loc să ne certăm dacă terapia Gestalt este o artă sau o știință, trebuie să construim o bază de speculație științifică în tehnica artistică. Pentru a face acest lucru, o persoană trebuie să fie capabilă să învețe să „recunoaște ceea ce este”, să păstreze tăcerea despre ceea ce apare și să-l proceseze împreună cu clientul prin diverse mijloace în relația terapeutică.

¹²⁰ JANIE RHYNE, *The Gestalt Art Experience*, p. 82.

¹²¹ MALA GITLIN BETENSKY, *What do you see?*, pp. 1–10.

¹²² BARBARA GANIM, *Art and Healing: Using Expressive Art to Heal Your Body, Mind, and Spirit*, Illustrated edition, Three Rivers Press, USA, 1999, p. 44.

¹²³ GIANLUCA CASTELNUOVO ET AL., *Present and Future of EMDR in Clinical Psychology and Psychotherapy, volume II*, Frontiers Media SA, Lausanne, 2023, p. 63.

¹²⁴ A se vedea și lucrările: JOSEPH ZINKER, *Creative Process in Gestalt Therapy*, Vintage Books, New York, 1978; JOSEPH C. ZINKER, *In Search of Good Form: Gestalt Therapy with Couples and Families*, 1st edition, Gestalt Press, USA, 2013.

Potrivit lui Naumberg¹²⁵ și Kramer¹²⁶, cele mai profunde emoții există în inconștient sub formă de imagini, care pot fi procesate doar atunci când sunt exprimate mai întâi prin mijloace artistice, apoi prin logică și limbaj¹²⁷. Deși arta este considerată o tehnică terapeutică utilă, atât terapeuții, cât și clienții par să se opună utilizării imaginilor, posibil pentru că este definită ca reprezentând realitatea¹²⁸. În acest moment, indiferent de abordare, psihoterapeutul ar trebui să investească timpul și cunoștințele în a pune bazele diferitelor tehnici și abordări pentru a putea oferi clientului o viziune holistică a terapiei. A fi terapeut gestalt înseamnă a vedea lumea ca un întreg, un întreg organizat care este considerat a fi mai mult decât suma părților sale.

În terapia Gestalt, ca și în terapia prin artă Gestalt, există neîncredere în interpretările rapide care provin din referințe externe persoanei. Aceasta nu înseamnă că terapeuții gestalt evită să caute semnificații, ci că: Vrem să auzim mai întâi povestea și să lăsăm sensul să se dezvolte. Deși căutarea sensului este un reflex uman, constrângerea pentru sens înecă adesea experiența în sine. În loc să jucăm jocuri intelectuale, preferăm ca pacientul să intre în propria experiență¹²⁹. Relația terapeutică are prioritate pentru terapeuți, deoarece semnificațiile operei de artă sau ale comportamentului pot fi înțelese pe deplin doar în acest context. Această abordare, denumită „terapeutul ca propriul său instrument de lucru”, subliniază importanța propriilor emoții, simțuri și intuiții ale terapeutului în procesul terapeutic. Ele acționează ca o placă de sunet pentru interacțiunile dintre ei și pacient, amplificându-le și încorporându-le în terapie. În terapia prin artă Gestalt, această abordare se reflectă în împărtășirea reciprocă a sentimentelor și percepțiilor despre expresia artistică a clientului¹³⁰.

Când există o calitate slabă a contactului, conștientizarea lucrurilor nu este clară și poate duce la emoții negative precum confuzie, nefericire, anxietate și depresie. Pentru a îmbunătăți acest lucru, trebuie să existe o creștere a contactului

¹²⁵ MARGARET NAUMBURG, *An Introduction to Art Therapy: Studies of the „free” Art Expression of Behavior Problem Children and Adolescents*, Teachers College Press, Columbia, USA, 1973.

¹²⁶ EDITH KRAMER, *Art as Therapy with Children*, HarperCollins, London, 1973.

¹²⁷ BARBARA GANIM, *Art and Healing*, p. 45.

¹²⁸ SAMUEL T. GLADDING, *The Creative Arts in Counseling*, John Wiley & Sons, Hoboken, 2021, p. 34.

¹²⁹ IRVING POLSTER, MIRIAM POLSTER, *Gestalt Therapy Integrated: Contours of Theory & Practice*, Random House, USA, 1974, pp. 16–17.

¹³⁰ IRVING POLSTER, MIRIAM POLSTER, *Gestalt Therapy Integrated*, pp. 18–19.

și a energiei pentru a obține noi perspective și înțelegeri. Acest lucru va duce la o nouă deschidere către lumea interioară. Discuția despre problemă poate să nu fie suficientă, deoarece înțelegerea și înțelegerea reală vin cu o schimbare a energiei. Procesele artistice pot fi utile pentru a îmbunătăți calitatea contactului prin utilizarea simțurilor noastre, cum ar fi vederea, simțirea, mirosul și mișcarea.

Rudolf Arnheim a sugerat că ne-am neglijat simțurile și ne bazăm prea mult pe limbaj pentru a înțelege lucrurile. Limbajul nu poate exprima direct experiențele senzoriale și trebuie să ne categorizăm percepțiile în mod corespunzător. Această lipsă de înțelegere prin simțurile noastre poate duce la o lipsă de idei și sens în ceea ce vedem¹³¹.

Principiul fundamental al terapiei Gestalt, cunoscut sub numele de „epistemologia experienței senzoriale directe”, presupune că cunoștințele, informațiile și înțelepciunea sunt concepte distincte, iar cunoștințele adevărate pot fi dobândite doar printr-un proces organic. Arta are capacitatea de a angaja pe deplin facultățile senzoriale, emoționale, cognitive și intuitive ale unui individ, ceea ce o face un mediu puternic pentru creșterea personală holistică.

Terapia Gestalt se concentrează pe învățarea prin experiență, în timp ce terapia prin artă folosește reprezentări tangibile ale sentimentelor și experiențelor interioare pentru a-i ajuta pe cei care se luptă cu concepte abstracte. Terapia prin artă oferă indivizilor o realitate alternativă pentru a-și exprima emoțiile și ideile pe care s-ar putea să nu se simtă confortabil să le exprime în viața de zi cu zi. Arta îi poate ajuta pe indivizi să-și relaxeze apărarea și să le permită să experimenteze idei noi și neobișnuite, ducând la o mai bună înțelegere a lor și a lumii din jurul lor. În domeniul terapiei prin artă Gestalt, obiectivele la îndemână cuprind o serie de elemente.

Primul implică stimularea și canalizarea energiei și sentimentelor puternice care se materializează din experiențele prezente – un proces care necesită participarea activă și ferventă a facultăților senzoriale, cognitive și emoționale ale individului.

În al doilea rând, scopul este să exploreze și să îmbrățișeze percepțiile și perspectivele de metamorfoză care apar din eforturile experimentale și din experiențele trăite.

¹³¹ RUDOLF ARNHEIM, *Art and visual perception: A psychology of the creative eye*, (Art and visual perception: A psychology of the creative eye, New version), University of California Press, Berkeley, CA, US, 1974, p. 46.

În cele din urmă, practica presupune o reflecție profundă și deliberată asupra înțelegerilor și intuițiilor care ies la suprafață în timpul și după aceste întâlniri terapeutice¹³².

Pentru terapeuții gestalt, forma și structura au fost cruciale în înțelegerea tuturor fenomenelor psihice. Ei credeau că toate lucrurile au proprietăți structurale universale și că există o legătură între structurile psihologice și cele fizice. Psihologia gestaltă s-a concentrat pe relația dintre forma obiectului și percepție, subliniind importanța participării active a receptorului la percepțiile sale. Terapia Gestalt a adoptat concepte cheie din psihologia gestaltă, cum ar fi „sistemul organism–mediu” și „figură–fond”, și a tras analogii între fenomenele fizice și psihologice. În terapia prin artă, aceste concepte sunt discutate prin actul de a le percepe și de a deveni conștient de ele. Principiul de bază al gândirii Gestalt este că fenomenele fizice și psihologice împărtășesc structuri similare, o imagine fiind similară ca structură cu organismul care a creat-o¹³³.

1.6. Exprimarea copilului prin mijloace art-terapeutice

Cuvântul „artă” își are originile în cuvântul latin „ars”, care înseamnă „îndemânare în a face ceva”. Arta ar trebui să aibă mai multe calități, inclusiv capacitatea de a transmite ceva prin linii, culori, mișcări, sunete sau cuvinte. De asemenea, ar trebui să exprime o emoție, să transmită sentimente și să ajute oamenii să înțeleagă o situație. De exemplu, atunci când un copil este speriat, le poate spune prietenilor despre incident. Pentru ca ei să-și înțeleagă mai bine sentimentele, copilul ar putea descrie locul în care s-a întâmplat, întunericul, lumina lunii, sunetele nopții și modul în care a apărut lupul¹³⁴. Toate acestea pot fi considerate artă. Recitarea evenimentului de către copil și reacția ascultătorilor la acesta îi pot ajuta să simtă emoțiile pe care le-a trăit. Aceasta este ceea ce art-terapia caută să facă cu utilizarea mijloacelor artistice.

Terapia prin artă pentru copii se bazează pe înțelegerea limbajului lor pictural, deoarece imaginile servesc ca mijloc principal de comunicare. Terapeuții prin artă trebuie să cunoască fluent acest limbaj pentru a se implica în mod eficient cu copiii și pentru a înțelege experiențele lor emoționale, interpersonale și cognitive.

¹³² SELMA CIORNAI, „Gestalt Art Therapy: A Path to Consciousness Expansion”, p. 52.

¹³³ SELMA CIORNAI, „Gestalt Art Therapy: A Path to Consciousness Expansion”, p. 50.

¹³⁴ *Arta pentru copii*, pp. 6–7.

Studiind lucrările de artă ale copiilor și experiențele personale de artă, terapeuții prin artă obțin acces la lumea interioară a copiilor și pot naviga prin complexitățile experiențelor, mediilor și culturilor lor. Stadiile de dezvoltare ale expresiei artistice ale copiilor îi ajută pe art-terapeuți să evalueze și să trateze fiecare copil în mod eficient. Opera de artă reflectă viziunea unică a copilului și progresul de dezvoltare, făcându-l o formă de exprimare fascinantă și încântătoare. Studiind atât elementele universale, cât și pe cele personale ale dezvoltării, art-terapeuții pot înțelege relația dintre creativitate, expresie artistică și funcționare. Această înțelegere poate oferi informații despre cum să îi asiste pe copiii cu tulburări sau pe cei care se confruntă cu provocări în dezvoltarea normală¹³⁵.

Arta copiilor este un instrument important pentru comunicarea experiențelor vizuale și exprimarea ideilor creative. Poate fi văzută ca o parte importantă a „științei cărții” a unui copil – o modalitate prin care acesta își explorează și își exprimă ideile creative prin culoare, linii și forme. De-a lungul timpului, arta copiilor a fost văzută și ca o modalitate de emulare a artei profesionale. Cu toate acestea, această emulare este acceptată de educația artistică doar ca o fază de explorare și învățare de la profesori/educatori. Copiilor care sunt capabili să-și folosească cuvintele în mod eficient le place să practice arta ca o modalitate de a comunica cu simțurile lor¹³⁶. Desenul, pictura, sculptura sunt arte plastice care implică atingerea, vederea, mișcarea, chiar și muzică. Scopul este ca grupul să devină mai socializat prin schimbarea componenței grupului și a rolurilor fiecărui membru. Acest lucru permite explorarea de noi idei și experiențe, ceea ce duce la creșterea stimei de sine, a curajului și a asumării riscurilor. Procesul învață, de asemenea, noi abilități care îmbogățesc viața. A juca, a crea și a comunica noi semnificații sunt esențiale în crearea relațiilor dintre artist și mediul lor material și social. relațiile interpersonale servesc ca suport și ghid pentru art-terapeut și client.

Terapia prin artă este un instrument puternic pentru eliberarea sentimentelor suprimate, cunoscut sub numele de *catharsis* în termeni psihanalitici. Explicarea și interpretarea operei de artă pot avea un efect *cathartic*, ajutând copiii să găsească pacea interioară, relaxarea și bunăstarea.

Obiectivele educaționale și art-terapeutice ale programului se manifestă prin dobândirea deprinderilor de exprimare în imagini care la rândul lor duc la:

¹³⁵ ANNETTE SHORE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy: Fostering Creativity and Relational Growth*, Routledge, New York, 2013, p. 3.

¹³⁶ ION N. ȘUȘALĂ, *Culoarea cea de toate zilele*, Albatros, București, 1982, p. 80.

autenticitatea limbajului, spontaneitatea, creativitatea, gândirea vizuală, creșterea stimei de sine, curaj, asumarea riscurilor; experimentul îl învață noi abilități, îmbogățește viața, apar idei noi; dezvoltarea de noi moduri de comunicare, auto-exprimare, noi moduri de a vedea lucrurile; dezvoltarea motricității fine și grosiere, necesare adaptării la condițiile educației de masă; corelarea mișcărilor, folosirea corpului ca întreg unitar (holistic) în procesul de creație (exerciții pe roata olarului), folosirea obiectului ceramic după ardere; rehabilitare și integrare socio-profesională prin practicarea artelor vizuale și formarea deprinderilor productive (ceramică, mărgel, țesut, cusut etc.)¹³⁷.

Arta îi poate ajuta pe copii să depășească o experiență traumatizantă, ținându-se de emoțiile puternice cauzate de eveniment, fără a le lăsa să dispară. De multe ori face parte din terapia copiilor traumatizați, dar poate fi folosit și în alte situații mai puțin dramatice. Arta este inclusă printre metodele consilierilor psihologici din școlile primare și clinicile comunitare, ajutând copiii să vorbească despre anxietatea lor înainte de un examen, despre timiditatea lor sau despre stresul de a fi supărați de colegii de clasă¹³⁸. Obiectivul principal al terapiei prin artă pentru copii este de a aborda problemele de dezvoltare care le pot perturba dezvoltarea interpersonală. Aceste tulburări încep de obicei devreme în viață și le pot afecta capacitatea de a forma relații. Terapia prin artă le permite copiilor să se exprime nonverbal într-un mod adecvat vârstei lor. Prin crearea de obiecte artistice, copiii își pot exprima liber emoțiile, iar terapeuții îi pot ajuta să înțeleagă și să gestioneze sentimentele copleșitoare. Scopul terapiei este de a ajuta copiii să dobândească un sentiment de control asupra emoțiilor lor și să dezvolte încredere în ei înșiși și în ceilalți. Terapia prin artă poate ajuta copiii să-și atingă întregul potențial și să facă față în mod eficient provocărilor cu care se confruntă¹³⁹.

Educația artistică este o modalitate excelentă de a ajuta copiii să învețe să citească imagini, deoarece informațiile le vin în principal prin intermediul: televiziunii, jocurilor video și reclamelor. Arta le oferă copiilor idei de desen și îi ajută să devină mai creativi și capabili să găsească diferite soluții la o problemă. Pictura, desenul, colajul și modelajul sunt pentru copii, ceea ce înseamnă că aceștia sunt capabili să explice altora lumea lor exterioară¹⁴⁰. Sentimentele de furie și

¹³⁷ EMILIA CHIRILĂ, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, p. 60.

¹³⁸ LAWRENCE E. SHAPIRO, *Limbajul secret al copiilor: cum să-ți înțelegi mai bine copilul*, Trei, București, 2011, p. 280.

¹³⁹ ANNETTE SHORE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy*, p. 38.

¹⁴⁰ *Arta pentru copii*, p. 7.

invidie sunt normale, dar copiii cu tulburări se pot lupta să le controleze. Acest lucru poate face dificilă diferența dintre comportamentul normal și cel problematic în lucrările efectuate. Intensitatea și stilul creațiilor artistice, împreună cu vârsta copilului, ar trebui să fie luate în considerare atunci când se evaluează bunăstarea emoțională a acestuia¹⁴¹.

Viktor Lowenfeld a fost un puternic susținător al educației artistice de înaltă calitate. El a subliniat importanța ca școlile să ofere educație artistică care încurajează creativitatea într-un mod adecvat pentru fiecare etapă de dezvoltare. Potrivit lui Lowenfeld, învățarea nu ar trebui privită ca un simplu mijloc pentru atingerea unui scop. Metodele sale au cerut educatorilor de artă să aibă o înțelegere profundă a etapelor de dezvoltare și a diferitelor niveluri de creativitate, care sunt adesea trecute cu vederea în predare.

Etapile dezvoltării artistice ale lui Lowenfeld s-au concentrat pe progresia către un realism sporit, începând cu etapa Măzgălire la copiii preșcolari. Această etapă timpurie devine treptat mai controlată și mai realistă, atingând apogeul în etapa Preschematică la copiii de 4 până la 7 ani. În această etapă, copiii încep să atribuie semnificație desenelor lor reprezentative, încorporând utilizarea realistă a culorii în plasări adesea aleatorii. Următoarea etapă, Etapa Schematică, observată de obicei la copiii de 7 până la 9 ani, implică o abordare mai organizată a culorii și a descrierii formelor, inclusiv a formelor geometrice. Subiectul, cum ar fi orizonturile și figurile umane, este reprezentat într-o manieră practică. Perioada Gang este o perioadă în care copiii cu vârste cuprinse între 9 și 11 ani progresează în continuare, înfățișând detalii și profunzime sporite, îndepărtându-se în același timp de formele plate simple asociate cu stadiul Schematic. Etapele ulterioare, pseudorealismul și perioada de decizie, sunt caracterizate de o artă din ce în ce mai realistă, care prezintă o utilizare pricepută a stilului, umbririi și expresiei personale, oglindind lucrări de artă asemănătoare adulților.

Sistemul de clasificare al lui Lowenfeld a fost valoros pentru terapeuții în artă, deoarece oferă un instrument simplu și larg înțeles pentru conceptualizarea dezvoltării grafice. Cu toate acestea, terapeuții prin artă trebuie să posede o înțelegere cuprinzătoare a proceselor de dezvoltare, a tulburărilor din copilărie și a limbajului vizual pentru a aplica eficient acest instrument¹⁴². Este de remarc

¹⁴¹ ANNETTE SHORE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy*, p. 7.

¹⁴² VIKTOR LOWENFELD, W. LAMBERT BRITAIN, *Creative and Mental Growth*, Macmillan, 1987, pp. 120–123.

faptul că această abordare se aliniază cu unele dintre principiile de bază ale terapiei prin artă pentru copii, deoarece își propune să promoveze creșterea personală prin expresie creativă. Art-terapeuții aduc, de asemenea, o înțelegere a factorilor cauzali și un accent pe copiii expuși cu risc, cu nevoi diverse de tratament pentru a completa abordarea lui Lowenfeld.

Pe lângă cercetările lui Lowenfeld, Judith Rubin, alt terapeut artistic foarte influent, a adus contribuții semnificative la clasificarea dezvoltării artistice. Analiza lui Rubin pune un accent mai mare pe proces și compoziția experiențială, mai degrabă decât pe produsul final, ceea ce se aliniază cu rolul ei de art-terapeut. Studiile ei se bazează pe observații perspicace și anecdotice ale copiilor în sesiuni de terapie prin artă, precum și în medii nonclinice. Cele nouă etape ale dezvoltării artistice ale lui Rubin se întind de la manipulare la 1–2 ani până la personalizare la 12–18 ani. Spre deosebire de sistemul lui Lowenfeld, etapele lui Rubin reflectă o sinteză cumulativă a expresiei senzoriale, emoționale, mentale și fizice care nu sunt bine compartimentate în realitate. Atât clasificările lui Lowenfeld, cât și cele ale lui Rubin ale dezvoltării artistice cuprind aspectele mentale și emoționale ale procesului, conducând în cele din urmă la capacitatea de a-și exprima identitatea unică prin opera de artă¹⁴³.

Este firesc ca, pe măsură ce copiii devin adolescenți, arta lor începe să reflecte acest proces de explorare a identității, care este un aspect esențial al dezvoltării adolescenților. În domeniul terapiei prin artă, cercetarea lui Lowenfeld este foarte apreciată ca standard pentru clasificarea dezvoltării artistice a copiilor. Studiile sale au introdus o serie de etape care oferă o modalitate convenabilă de a clasifica dezvoltarea grafică. Cu toate acestea, este important să abordăm lucrările lui Lowenfeld cu spirit de investigație, luând în considerare aspectele perceptuale, cognitive, filozofice și estetice implicate.

Teoria lui Claire Golomb, pe de altă parte, apreciază simplitatea formei și semnificația complexă pe care copiii o introduc în lucrările lor de artă¹⁴⁴. Abordarea lui Sue Cox ia în considerare nu numai diferitele forme de artă, ci și influențele culturale, istorice și sociologice care le modelează¹⁴⁵. Aceste abordări complexe întruchipează o perspectivă de dezvoltare cognitivă și subliniază semnificația

¹⁴³ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, Wiley, Hoboken, N.J., 2005, p. 35.

¹⁴⁴ CLAIRE GOLOMB, *The Child's Creation of a Pictorial World*, University of California Press, Berkeley, 1992, pp. 3–4.

¹⁴⁵ SUE COX, „Intention and Meaning in Young Children's Drawing”, *International Journal of Art & Design Education* 24, 2 (2005), pp. 115–125.

forme ca limbaj pictural al experienței, percepției, cunoașterii, emoției și sensibilității estetice.

Desenele realizate de copii pot comunica o varietate de informații, important este să le putem interpreta. Psihologic vorbind, un desen ne poate ajuta să descoperim multe lucruri, precum un conflict, pentru a înțelege nivelurile de dezvoltare intelectuală, deoarece desenul poate fi considerat un act important pentru studiul logicii copiilor.

Expresia artistică este un instrument valoros pentru înțelegerea și empatizarea cu fiecare copil și experiențele lor. De asemenea, ajută la înțelegerea experiențelor copiilor în ansamblu. Studiarea experiențelor artistice ale copiilor poate ajuta la identificarea dezvoltării atât normale, cât și anormale. Terapeuții prin artă acordă atenție atât semnelor de dezvoltare normală, cât și semnelor de maturizare eșuată în lucrările cu caracter artistic¹⁴⁶. De asemenea, scoate la lumină caracteristicile experienței infantile într-un anumit mediu, pentru a aprecia particularitățile dezvoltării senzorio-motorii, care ne pot ajuta să observăm anumite mecanisme de bază ale psihicului infantil. Pentru a înțelege aceste etape, este important să știi cum să decodificăm viața sufletească a copilului și particularitățile sale individuale și evolutive. În procesul educațional, activitățile artistico-plastice joacă un rol important în activarea vieții psihice a copilului și a proceselor sale intelectuale, motivaționale, afective și volitive¹⁴⁷.

În art-terapie sunt analizate diferite aspecte ale desenului unui copil pentru a determina starea de spirit și starea de spirit a copilului la momentul desenului. De exemplu, dacă copilul se grăbea, acesta ar putea fi un indiciu de anxietate sau stres. Desenul poate sugera, de asemenea, cum se simte copilul, cum ar fi dacă copilul are o zi grea sau este preocupat de o problemă. Se acordă atenție și modului în care a fost umplută hârtia, unii preferând să umple întreaga pagină cu desene, în timp ce alții sunt mai restrânși în abordarea lor. Sunt analizate și liniile, liniile mai groase indicând anxietate sau tensiune, chiar dacă desenele sunt menite să fie calmante și relaxante. Detaliul din desen reflectă nivelul de gândire și gândirea concretă al persoanei, în timp ce un desen abstract sugerează o persoană cu gânduri mai abstracte¹⁴⁸.

¹⁴⁶ ANNETTE SHORE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy*, p. 6.

¹⁴⁷ MARIANA MIREUȚĂ, *Arta și exprimarea plastică în viața copilului*, George Tofan, Suceava, 2008, p. 17.

¹⁴⁸ LAWRENCE E. SHAPIRO, *Limbajul secret al copiilor: cum să-ți înțelegi mai bine copilul*, p. 283.

Cel mai adesea, lucrările de artă ale copiilor înfățișează scene cu momente fericite și liniștite. Cu toate acestea, dacă un copil redă în mod repetat scene de violență sau imagini haotice, ne poate atrage atenția. Când discutăm despre copii, rareori ne gândim la artă ca la un mediu vizual, dar devine multisenzorial cu senzația de lut sau plastilină, sunetul unui creion care zgârie hârtie și zâmbetele picturii cu degetele. Tehnicile de artă pot oferi beneficii terapeutice pentru copii, deoarece fac parte dintr-un proces creativ¹⁴⁹.

Când un copil crește, arta îl poate ajuta să înțeleagă și să se ocupe de lumea din jurul său. Acest lucru se datorează faptului că arta este alcătuită din limbaj, iar copiii îl folosesc pentru a gândi și a simți altfel decât adulții¹⁵⁰. Când un copil este implicat în artă, creierul său poate învăța cum să facă față și să înțeleagă mai bine lumea din jurul lui. Desenele realizate de copii sunt adesea văzute ca o formă de comunicare, ca o modalitate de a transfera informații despre gândurile și sentimentele lor interioare. Această activitate poate fi văzută și ca o modalitate de a evidenția unele dintre cele mai subtile aspecte ale personalității unui copil¹⁵¹. În desenele realizate de copii, putem vedea dovezi ale capacității lor de a analiza și sintetiza informații, capacitatea lor de memorie figurativă și cromatică, capacitatea lor de a crea fantezii și răspunsurile lor emoționale puternice.

Psihologia și pedagogia au făcut multe eforturi pentru a găsi sens primelor mâzgăli și pete făcute de copii. Studiile au arătat că atitudinea estetică include atât procese senzoriale, cât și afective, motorii și asociative¹⁵².

Jean Piaget afirmă că manifestările artistice apar ca sinteze succesive între sine și societate. Prin artă, copilul caută simultan să-și satisfacă nevoile și să se adapteze la societate¹⁵³. Artă este un instrument puternic de lucru cu copiii, deoarece le oferă oportunități de auto-exprimare și de explorare a emoțiilor lor. În procesul creației, copiii pot gândi diferit și pot scăpa momentan de problemele lor.

Crearea lucrărilor cu caracter artistic le permite copiilor să se conecteze cu ei înșiși la nivel mental și fizic, deoarece le poate dezvălui gândurile și sentimentele inconștiente. În plus, arta oferă un mediu relaxant în care copiii își pot

¹⁴⁹ LAWRENCE E. SHAPIRO, *Limbajul secret al copiilor: cum să-ți înțelegi mai bine copilul*, pp. 280–281.

¹⁵⁰ ION N. ȘUȘALĂ, *Culoarea cea de toate zilele*, p. 88.

¹⁵¹ DUMITRU SALADE, RODICA CIUREA, *Educația prin artă și literatură. Studii*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1973, p. 154.

¹⁵² MARIANA MIREUȚĂ, *Artă și exprimarea plastică în viața copilului*, p. 12.

¹⁵³ DUMITRU SALADE, RODICA CIUREA, *Educația prin artă și literatură. Studii*, pp. 152–153.

exprima gândurile mai ușor decât să vorbească despre ei înșiși în mod direct. Prin crearea de artă, copiii își comunică indirect propriile gânduri și emoții¹⁵⁴.

După această analiză detaliată a modalităților prin care art-terapia poate fi benefică pentru copii în general, în cele ce urmează vom vedea cum poate fi ea aplicată în cazul copiilor cu dizabilități și care sunt caracteristicile particulare care o diferențiază de cea practică cu copiii care nu întâmpină dificultăți de ordin medical.

1.6.1. Educarea copiilor cu dizabilități prin activități art-terapeutice

Copiii cu dizabilități au adesea activități creative și jocuri educaționale similare cu colegii lor fără dizabilități, dar abilitățile lor pot fi mai puțin dezvoltate, mai puțin organizate și mai puțin variate. Aceste abilități pot fi uneori limitate de bariere legate de dizabilitățile lor, cum ar fi: dependența excesivă de îngrijitori, limitări psihologice sau senzoriale ori restricții de mediu. O modalitate de a ajuta acești copii este prin jocul educațional, care are beneficii ce se extind dincolo de anii școlari, cum ar fi: abilități sociale îmbunătățite, o viziune pozitivă de sine și dezvoltarea abilităților cognitive de ordin superior¹⁵⁵.

Activitățile terapeutice care implică artă, precum: pictura, modelajul sau jocurile educaționale, pot fi avantajoase pentru copiii cu dizabilități, ajutându-i să-și organizeze gândurile, să-și exprime și să facă față sentimentelor puternice, confuze și conflictuale.

Terapia cu un copil cu dizabilități este de obicei similară cu a unui copil cu probleme normale emoționale și senzoriale. Deoarece copiii cu dizabilități au adesea limitări fizice, asemenea: abilități cognitive limitate și abilități minime de comunicare, a merge în locuri și a face lucruri poate fi dificil și neplăcut pentru ei¹⁵⁶. Educația contemporană încurajează și promovează educația elevilor cu dizabilități în sălile de clasă de învățământ general alături de colegii lor fără dizabilități. Profesorii trebuie să înțeleagă și să se adapteze la nevoile acestor elevi atunci când participă și beneficiază de activități terapeutice¹⁵⁷. Legea privind îmbunătățirea

¹⁵⁴ JODI A. DORSON, *Art Therapy for Children. Activities for individuals and small groups*, CreateSpace Independent Publishing Platform, USA, 2014, p. 4.

¹⁵⁵ DIANE L. PARHAM, LINDA S. FAZIO, *Play in Occupational Therapy for Children*, 2nd edition, Mosby, St. Louis, Mo, 2008, pp. 305–306.

¹⁵⁶ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, pp. 5–6.

¹⁵⁷ JUNE DOWNING, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities: Strategies for the K–12 Inclusive Classroom*, Corwin Press, Thousand Oaks, California, 2005, p. xix.

educației persoanelor cu dizabilități (IDEA 2004) subliniază importanța dezvoltării unui plan de tranziție cuprinzător pentru elevii cu dizabilități până la vârsta de 16 ani. Scopul planificării tranziției este de a se asigura că, atunci când elevii cu dizabilități absolvă liceul, ei ar trebui să fie pregătiți pentru toate aspectele vieții dincolo de mediul educațional¹⁵⁸.

Când vine vorba de lectură și de învățare, instruirea se bazează pe experiențele noastre de viață. Uneori, copiilor care au dizabilități nu par să li se ofere aceleași oportunități ca și altor elevi de a învăța și exersa abilitățile de alfabetizare. Câteodată, profesorii pot crede că acești elevi nu sunt capabili să beneficieze de activități de alfabetizare, chiar dacă li se oferă șansa să facă acest lucru. Aceasta poate fi o mare problemă deoarece, pentru copiii cu dizabilități, a face lucruri precum citirea cărților poate fi o provocare. Este posibil să nu poată interacționa cu ușurință cu alți copii în timpul activităților de alfabetizare, ceea ce înseamnă că înțelegerea și plăcerea lor față de povești poate fi mult redusă. Prin urmare, sunt necesare strategii speciale pentru a-i ajuta să fie cât mai implicați posibil, chiar dacă nu pot accesa aceleași materiale ca și alți copii¹⁵⁹.

Strategiile creative pot ajuta o persoană cu dizabilități să învețe și să dezvolte noi abilități, dar au nevoie de mult sprijin pentru a face acest lucru. În timpul activităților de terapie prin artă, copilul poate fi susținut fizic, astfel încât să poată controla mișcările de rătăcire (de exemplu, tremurând, strâns mâinile, țipete, perseverență asupra unei litere sau cuvânt, număr). Activitățile creative, artistice, urmăresc să ajute copilul să dezvolte un spirit autocritic, capabil să-și evalueze propriile limite și posibilități, pentru a-și putea controla propria viață¹⁶⁰.

Terapia prin artă poate oferi copiilor un sentiment de libertate și control, care pot alege să observe sau să participe, să vorbească sau să rămână tăcuți, să lucreze independent sau împreună și să se relaționeze sau să se distanțeze de terapeut. Pe măsură ce copiii își exprimă dorințele și sentimentele, ei sunt stimulați și pot dezvolta adesea idei și perspective noi. Este importantă pregătirea terenului pentru munca ulterioară prin crearea unui mediu confortabil și sigur pentru copii și apoi permiterea explorării și experimentării de unii singuri¹⁶¹. Pentru preșcolari, o abordare deschisă în care copiii sunt liberi să-și aleagă propriul mediu și activități

¹⁵⁸ DIANE L. PARHAM, LINDA S. FAZIO, *Play in Occupational Therapy for Children*, p. 306.

¹⁵⁹ JUNE DOWNING, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities*, pp. 9–10.

¹⁶⁰ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, p. 164.

¹⁶¹ TESSA DALLEY (ed.), *Art as Therapy*, pp. 4–5.

este cel mai confortabil început. Pentru copiii mai mari, unele activități introductive sau o sarcină specifică îi pot ajuta să înceapă și să se simtă mai în largul lor. O abordare jucăușă poate ajuta la potențarea conștiinței de sine și poate fi realizată prin activități precum doodle-uri, folosind un mediu non-figurativ sau sugerând copiilor să lucreze pe podea sau pe perete¹⁶².

Unii copii au dizabilități care îi îngreunează să facă lucruri precum să meargă la școală sau să facă sport. Acești copii sunt la fel ca alți copii în ceea ce privește interesele și dorințele lor, dar pot avea unele provocări suplimentare în viață. De exemplu, unii copii cu dizabilități pot avea multe dificultăți de a vedea sau de a auzi. În ciuda acestor provocări, acești copii sunt în continuare la fel ca ceilalți copii în multe privințe – vor să fie independenți, să învețe lucruri noi și să se simtă în siguranță¹⁶³. De asemenea, au adesea aceleași sentimente de furie, gelozie și frică ca și alți copii. Cu toate acestea, din cauza dizabilităților lor, acești copii comunică și se exprimă în moduri diferite. De exemplu, ar putea folosi arta pentru a vorbi despre sentimentele lor sau pentru a comunica cu profesorii și colegii de clasă¹⁶⁴.

Alfabetizarea are un impact profund asupra unei varietăți de aspecte ale vieții noastre, de la copilărie până la maturitate. Este clar că abilitățile de alfabetizare sunt o componentă critică a independenței adulților. Pentru cei care se luptă să învețe să citească, lipsa de alfabetizare poate duce la o serie de probleme: eșecul școlar, lipsa capacității de a învăța, încrederea redusă a sinelui. Cu toate acestea, dobândirea alfabetizării poate avea, de asemenea, un impact pozitiv asupra vieții unei persoane, inclusiv asupra capacității acesteia de a culege informații, a stimei de sine și a simțului său de competență. Pentru copiii mici și elevii cu dizabilități, implicarea în activități de alfabetizare conotă adesea un nivel de maturitate și încredere. Ajutarea elevilor să-și dezvolte o imagine de sine puternică este un obiectiv cheie al instruirii în alfabetizare¹⁶⁵.

A învăța să ne controlăm viața și să luăm propriile decizii este esențial pentru majoritatea oamenilor. Copiii de la o vârstă fragedă se străduiesc să obțină control, cerând alimente, jucării sau activități preferate și respingând vehement deciziile luate de părinți. Alegerile care implică aspecte simple ale vieții de zi cu

¹⁶² JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, p. 164.

¹⁶³ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, p. 114.

¹⁶⁴ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, pp. 5–10.

¹⁶⁵ JUNE DOWNING, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities*, p. 12.

zi: ce să poarte, jucăriile cu care să se joace și mâncarea, servesc drept bază pentru a învăța cum să faci alegeri mai complexe, precum: unde să locuiești, cum să-ți câștigi existența și cu cine a trai. Abilitățile de ascultare și înțelegere, comunicare eficientă și citire și scriere permit un grad de performanță independentă care nu ar fi posibil fără aceste abilități. Când limba este înțeleasă (în orice format), se poate acționa pe baza informațiilor furnizate. Pentru elevii cu dizabilități, un obiectiv al educației este creșterea independenței prin predarea instrucțiunilor de citire și înțelegere (de exemplu, imagini, obiecte) pentru a îndeplini sarcinile¹⁶⁶.

Cu acest subcapitol se încheie partea teoretică despre aplicarea art-terapiei în rândul copiilor. În studiile de caz prezentate mai jos, vom observa punerea în aplicare a principiilor enunțate în paginile anterioare.

1.6.2. Studii de caz

Studiile de caz au fost realizate în cadrul programului „Centrul de terapie prin artă, terapie ocupațională și prin joc”, care a fost condus de doamna dr. Emilia Chirilă¹⁶⁷. Programul s-a derulat în perioada 20 septembrie 2021–20 decembrie 2021, cu un orar săptămânal rezultând în total 170 de ore (65 de activitate frontală/directă cu copiii beneficiari și 105 ore de pregătire a materialelor de lucru, expoziție).

Programul a presupus activități educaționale/art-terapie, terapie ocupațională și prin joc care au avut loc într-o sală a Complexului Centru Comunitar Județean Servicii Sociale Comunitare pentru Copii și Adulți str. Albert Einstein, nr.14, Cluj-Napoca. Artiștii/voluntarii au colaborat cu alți specialiști în sănătate mintală, terapeuți din centru în beneficiul copiilor.

Beneficiarii proiectului au fost copii cu vârsta cuprinsă între 5–10 ani, iar noi am lucrat având în vedere înclinațiile, aptitudinile, preferințele și capacitățile somato-psihoice ale copiilor. Copiii au învățat împreună cu artiștii/voluntarii să-și exprime emoțiile, gândurile, sentimentele și aspirațiile.

Programul și-a propus să ajute persoanele cu nevoi speciale să comunice mai ușor și să învețe noi abilități, folosindu-și abilitățile de comunicare non-verbală, creativitatea și celelalte abilități de sănătate mintală. Terapeuții artistici

¹⁶⁶ JUNE DOWNING, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities*, pp. 12–13.

¹⁶⁷ Doctor în arte vizuale cu coparticipare în științele educației, psihologie, asistență socială, și membru al Academiei Internaționale de Ceramică „ONG”, în relație cu UNESCO, Geneva, Elveția.

voluntari/artiști vizuali au ajutat la furnizarea de instrucțiuni pentru abilitățile cheie necesare pentru învățarea pe tot parcursul vieții și a fost, de asemenea, oferită terapie ocupațională și de relaxare. De asemenea, s-au desfășurat activități cu rudele pentru a-i ajuta să învețe abilități parentale și să-i ajute să îngrijească copiii cu nevoi speciale. Acest obiectiv a fost atins prin atragerea atenției asupra necesității ca oamenii cu nevoi speciale să aibă spații sigure și productive în care să locuiască.

Evenimentul s-a încheiat cu expoziții de artă, (lucrări realizate atât de beneficiari cât și de voluntari) expoziție care a avut loc la Biblioteca Județeană Octavian Goga din Cluj Napoca și prezentări de terapie prin artă, realizate de specialiști în sănătate mintală, terapeuți ocupaționali și de joc care lucrează cu persoane cu dizabilități. Acest lucru a fost realizat într-un efort de a ajuta beneficiarii/copiii să-și înțeleagă mai bine problemele și să-și îmbunătățească calitatea vieții.

Studiu de caz nr. 1

G.A., sex masculin, 8 ani

Diagnostic:

- tulburare pervazivă de dezvoltare de tip nespecificat;
- tulburare hiperkinetică cu deficit atențional¹⁶⁸;
- întârziere în achiziția limbajului expresiv;
- Întârziere în achiziția limbajului receptiv;
- mutism selectiv;
- tulburări emoționale;
- tulburare a alimentației copilului;
- întârziere mentală.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. G.A. a participat la art-terapie de două ori pe săptămână, în ziua de marți de la ora 10:30 la 11:30 și în ziua de joi de la ora 10:00 la 10:30. În ziua de marți, ședința dura 1 oră iar în ziua de joi, ședința dura 30 de minute. În total el a săvârșit 26 de ședințe de art-terapie.

¹⁶⁸ Condiție medicală care apare în copilărie, caracterizată de dificultăți de atenție, incapacitatea de a sta într-un singur loc și de a învăța lucruri noi. A se vedea mai multe în: VALERIU POPESCU, „Deficitul de atenție și tulburările hiperkinetice (ADHD)-Tratament”, *Revista română de pediatrie* LVII, 2 (2008), p. 137.

Caracterizare realizată de echipa complexului de servicii sociale: La începutul programului, am aflat despre caracterul și plăcerile lui G.A.. Copilul fiind caracterizat mai retras, nonverbal și având puține interacțiuni, G.A. se deschide singur pe parcurs dacă este atras de activitate, are nevoie de timp pentru a se stabili, are interacțiuni scurte, nu are reacții agresive și își pune mâinile peste urechi la zgomote puternice. Este în clasa pregătitoare, la o școală normală.

Obiective: impactul social al artei asupra copilului atipic, prin creșterea stimei de sine dobândite prin satisfacție personală, dezvoltarea emoțională și dezvoltarea abilităților ascunse și remarcabile.

Metode. Stimularea copilului atipic prin mediu funcționează ca o metodă non-directivă în timpul ședințelor de art-terapie. Copilul având posibilitatea de a selecta după preferințe tehnica de lucru din oferta materială pregătită anterior. Mediile de lucru oferă diverse posibilități de exprimare, astfel copilul alege materialele față de care manifestă interes, dezvoltându-și în timp propria tehnică. Expresia artistică pe care o dezvoltă în timpul ședințelor de art-terapie, este o primă formă de interacțiune cu mediul, iar apoi cu art-terapeutul. Fiecare succes pe care copilul îl are este susținut și încurajat, sporind motivația creativității.

Echipa a lucrat la dezvoltarea unei relații mai bune între copil și mediu, folosind metode non-directive (centrate pe copil și nu asupra problemei, scopul fiind îndrumarea copilului să atingă o anumită maturitate care să-l ducă la o adaptare superioară). În cazul acestor metode non-directive este accentuat elementul trăit aspectul afectiv având prioritate în fața aspectului intelectual și de asemenea este importantă situația actuală într-o măsură mai mare decât trecutul copilului care nu este foarte important pentru atingerea obiectivului propus. Forma de comunicare abordată inițial, a fost cea prin intermediul materialelor de lucru (sârmele plușate, hârtia creponată, culoarea, etc.). G.A. a manifestat un interes deosebit pentru proprietățile pe care le are fiecare material oferit, iar apoi prin intermediul noului material descoperit, relaționa cu mediul.

De la construirea unui mediu de jucărie din fire de pluș, a trecut la colorarea elementelor sălii de terapie prin artă. La început prin game restrânse de colorare, utilizând mai mult negru și galben, dar pe parcursul ședințelor a diversificat cromatica prin care contura propriul mediu și identifica repere spațiale (de exemplu stânga și dreapta), identificarea schemei corporale, manipularea materialelor, precum scurgerea culorii pe formă pentru conturarea volumelor cum se poate observa în imaginea cu masca.

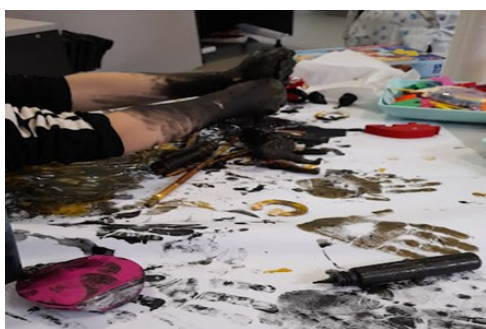
G.A. de asemenea, a manifestat un mare interes pentru formele de porțelan, de data aceasta pictându-le folosind o gamă diversă de culori.

II. 7. G.A. Construirea unui mediu de jucărie din fire de pluș

II. 8. G.A. Scurgerea culorii

II. 9. G.A Manifestarea spiritului creativ

II. 10. G.A Pictarea formelor de porțelan

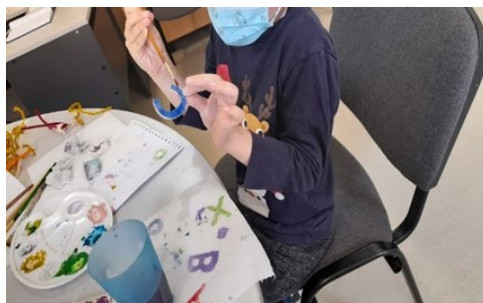
Din punct de vedere educațional, s-a pus accent pe identificarea literelor și a cifrelor parcurse de G.A la școală pentru consolidarea și fixarea acestora. G.A a fost provocat de echipă să identifice litere, pe care apoi le picta sau făcea ștampile cu ajutorul acestora. Momentul de relaxare era cubul cu cifre, pe care îl arunca, recunoscând cifra de pe fața cubului. Aceste activități, care au dat posibilitatea manifestării spiritului creator, a libertății de gândire și acțiune, au condus la creșterea progresului școlar și a stimei de sine.

Pe parcursul ședințelor de art-terapie, G.A. și-a dezvoltat o gândire critică¹⁶⁹ prin tehnicile proprii pe care le-a elaborat și de asemenea și-a crescut stima de sine.

¹⁶⁹ Pentru o analiză a gândirii critice la copii, a se vedea: JO-ANN NETTO-SHEK, „Developing Creative & Critical Thinking in Young Learners”, 2017, pp. 1–15; ROBERT FISHER, „Thinking Skills to Thinking Schools: Ways to Develop Children’s Thinking and Learning”, *Early Child Development and Care* 153, 1 (1999), pp. 51–63.

II. 11. G.A. Realizează ștampile cu ajutorul literelor

II. 12. G.A. Pictarea literelor

Echipa a „trezit” spiritul copilului către lumea exterioară prin solicitarea sistematică în activități bine dozate și puternic motivate reprezentând un dublu succes: performanța progresivă a copilului și satisfacția și bucuria echipei pentru un „lucru bine făcut”. Toate aceste reușite au condus și spre o comunicare cu echipa, la început comunicarea fiind non-verbală, prin intermediul materialelor de lucru, iar mai apoi s-a ajuns și la comunicarea verbală, G.A, răspunzând la întrebări prin cuvinte scurte precum „- Da” și „- Nu” sau numele animaluțului „Dașa”, după câteva ședințe a pus el întrebări membrilor echipei, de exemplu: „Cine ești?”.

II. 13. G.A. Exerciții din timpul ședinței de art-terapie

Rezultate. În cadrul ședințelor de art-terapie copilul și-a crescut stima de sine prin succesele pe care le-a avut, s-a familiarizat cu mediul cabinetului de art-terapie, descoperirea înclinațiilor artistice, interacțiunea verbală, capacitatea de a se exprima mai repede și mai ușor, facilitarea comunicării interpersonale, răspunzând la întrebări simple (prin cuvinte scurte precum „-Da” și „-Nu”), a devenit mai sociabil. Pe partea educativă s-a reușit consolidarea și fixarea literelor și a cifrelor (copilul

a învățat să numere de la 0 la 31 și să recunoască literele de tipar), să identifice repere spațiale (stânga-dreapta, sus-jos, în față-în spate).

Concluzii. Punctul comun dintre pedagogia artelor aplicate copiilor în sistemul de învățământ și terapia prin artă cu copiii din centre, este focalizarea pe calități și abilități remarcabile sau ascunse pe care le au copiii. Prin dezvoltarea acestor aptitudini copilul poate compensa lipsa altor aptitudini pe care nu a reușit să le dobândească, facilitând integrarea acestuia în mediul social, unicitatea sa fiind astfel evidențiată.

Studiu de caz nr. 2

V.M., sex masculin, 5 ani

Diagnostic:

- tulburare din spectrul autist¹⁷⁰;
- tulburare hiperkinetică cu deficit atențional;
- întârziere în achiziția limbajului expresiv;
- întârziere în achiziția limbajului receptiv;
- întârziere medie în achizițiile psihomotorii.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Caracterizare realizată de echipa complexului de servicii sociale: V.M a fost caracterizat de echipa complexului de servicii sociale ca fiind un copil care se exprimă în cuvinte, uneori verbalizează singur, îi plac jocurile de construit, mașinuțele, singurul copil al părinților, aceștia fiind foarte permisibil cu el, are fobie la toaletă, nu știe să se spele singur pe mâini. Este la grădinița de masă.

Ședințele de art-terapie. V.M. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de joi de la ora 09:30 la 10:00, ședința durând 30 de minute. În total el a săvârșit 18 ședințe de art-terapie.

Obiective. În cadrul ședințelor de art-terapie s-a urmărit exersarea capacităților de exprimare verbală și nonverbală a sentimentelor, trăirilor și anxietăților,

¹⁷⁰ Leo Kanner a fost primul medic care a identificat și descris autismul la copii. Ca simptome el a menționat lipsa interesului pentru mediul social, rezistența la schimbare, o accentuată problemă de comunicare, cu o absență totală a limbajului vorbit sau cu un limbaj extrem de neobișnuit marcat de trăsături precum inversarea pronumelor, ecolalia (repetarea unor cuvinte) și dificultăți în utilizarea limbajului social. Cf. FRED VOLKMAR ET AL., „Classification of autism and related conditions: Progress, challenges, and opportunities”, *Dialogues in clinical neuroscience* 14 (2012), pp. 230–231.

exprimarea imaginației și a creativității precum și a relaționării cu celălalt copil cu care era în cadrul ședințelor de art terapie.

Metode. În cadrul ședințelor s-a utilizat metoda neasociativă sau activă, metodă care stimulează acele părți din psihicul copilului rămase intacte și neafectate de procesul patologic, utilizându-le ca resurse terapeutice și de restaurare, metoda desenului liber, care permite copilului să creeze lucrări tematice, libere și originale în cadrul ședințelor, metoda jocului didactic. Ca și tehnică s-a utilizat tehnica desenării libere la întâmplare, în care copilul mâzgălește fără nici o atenție până când îi vine în minte ceva și tehnica picturii, modelajului.

În cadrul ședințelor, s-a lucrat pe partea de diversificare a activităților. În primele trei ședințe, V.M. prefera să facă doar puzzle-uri, fără să interacționeze cu membri echipei. Prin intervenirea treptată a voluntarilor/artiștilor, oferirea unui ajutor în rezolvarea puzzle-urilor, a creat o interacțiune, prin care s-a putut obține diversificarea activităților, ulterior V.M fiind deschis și spre testarea sârmelor plușate, a modelajului, a picturii, etc. Echipa a încercat să stimuleze comunicarea verbală prin jocurile cu litere și numere, construirea din sârme a unor jucării, pictarea literelor și a formelor de porțelan. A fost receptiv la ceea ce oferea mediul, alegând ca mijloc de comunicare pictura.

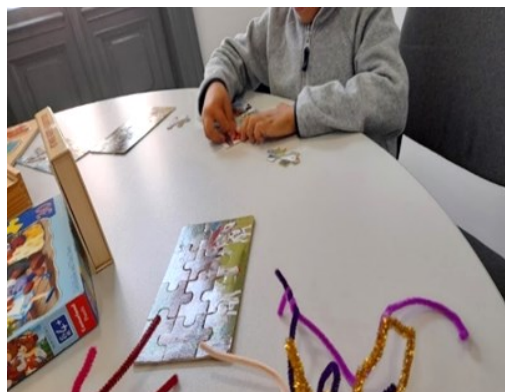
II. 14. Materiale prezente în sala de art-terapie

În timpul ședințelor s-a dovedit ca fiind atent la ceea ce se petrecea în mediu, cu celălalt beneficiar, răspunzând prin lucrările sale la discuțiile purtate între celălalt beneficiar din cadrul ședinței și membrul echipei de art-terapie. Exemplu: Într-una dintre ședințe voluntarul vorbea cu celălalt beneficiar despre fursecuri și decorarea lor de sărbători, iar V.M. a schimbat gama cromatică,

folosind nuanțe de brun pe omulețul pe care îl picta, iar apoi a verbalizat acțiunea să „Decorăm”. Verbalizează în timpul lucrului când își construiește compoziția, numește: câine, vacă, pisică, casă. Stimulat tactil și vizual doar făcând ceva verbalizează, deoarece își verbalizează acțiunea.

II. 15. V.M. Activitate în echipă

II. 16. V.M. Realizează puzzle

El s-a integrat în mediu și în colectiv prin această comunicare verbală dar și artistică de decorare a omulețului de turtă dulce. Culoarele calde îl stimulează, are o atracție deosebită față de culoarea portocaliu. În cadrul activităților de tip lego sau modelaj nu are mișcări repetitive, stereotipe specifice autismului, ci își diversifică activitatea făcând forme noi. Face diferența dintre forma organică și geometrică (diferența dintre ce face cu spuma și nisipul chinetic)¹⁷¹, alege foarte bine materialul.

Alte progrese înregistrate ale lui V.M. au fost pe partea religioasă, manifestând un interes pentru cărțile despre Nașterea lui Iisus Hristos. Cu ajutorul acestora V.M a comunicat foarte bine cu echipa, înșirând animalele și personajele care se aflau în imaginile cu temă religioasă. A fost foarte receptiv la stimularea vizuală prin ilustrațiile cărților, a descris verbal prin cuvinte distincte ceea ce vedea. Exemplu: „Familie, brad, bunic, etc.”

¹⁷¹ Formele organice în artă reprezintă orice formă care nu are unghiurile stricte, cu linii care nu se conformează matematicii și geometriei. Printre exemplele de forme organice din natură se numără linia de creastă a unui lanț muntos în depărtare, creanga unui copac care atârână în prim-plan și curba sinuoasă a unui râu. Prin definiție, formele organice au un aspect natural, în timp ce alte tipuri de forme, cele geometrice, au un aspect artificial și construit A se vedea ARUNAS LIPNICKAS ET AL., „Organic Shapes Classification by Similarity to Basic Geometric Shapes”, *International Journal of Computer and Information Technology* 3, 3 (2014), pp. 203–207.

II. 17. V.M. Interes pentru cărțile de Crăciun

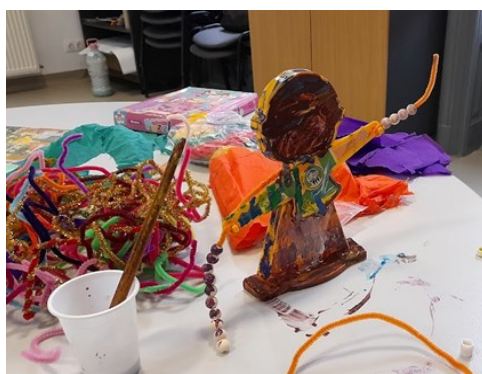

II. 18. V.M. Modelaj

Pe parcursul ședințelor a început să diversifice activitățile, astfel că în cadrul unei ședințe a renunțat la cartea lui de Crăciun și a ales din amalgamul de elemente și a construit o poveste pe tabla magnetică. Această activitate a condus la dezvoltarea și progresul educațional al acestuia, deoarece V.M a evidențiat animale, numărându-le, indicând direcția sus-joc. De exemplu: Gâza este pusă în cer că zboară, iar animalele pe pământ, căsuța bine așezată pe pământ, piciorul de la vacă este piciorul de la vacă, piciorul de la iedut la fel. Compoziția a fost bine centrată ceea ce arată o gândire critică foarte bine dezvoltată, nu a făcut confuzii, având o inteligență vizuală chinetică¹⁷² peste vârsta cronologică.

II. 19. V.M. Pictarea literelor

II. 20. V.M. Pictarea omulețului

¹⁷² O analiză a diverselor tipuri de inteligență a fost realizată de GAURAV PANT, „Comparison of bodily kinesthetic intelligence, spatial-visual intelligence, and interpersonal intelligence among gender difference”, *International Journal of Movement Education and Social Science* 9, 1 (2020), pp. 2231–2279.

Rezultate. În urma ședințelor de art-terapie s-a remarcat la V.M abilități remarcabile și ascunse precum simțul cromatic, motricitatea fină, gândirea vizuală, toate dezvoltate în unele ședințe chiar și dincolo de vârsta cronologică a acestuia. V.M în urma ședințelor a înregistrat și un progres educațional, scoțând în evidență o gândire critică foarte bine dezvoltată. Comunicarea verbală și interacțiunea cu celalalt copil s-au îmbunătățit foarte mult, reușind să depășească blocajele emoționale și să verbalizeze tot timpul, nu doar când realiza o acțiune.

Concluzii. În perioada formării vocabularului, în lipsa cuvintelor sau a unor expresii verbale complete, inteligibile, copilul exprimă mult mai ușor și mai deplin prin intermediul culorilor, liniilor, formelor, emoțiile, percepțiile, preocupările, dorințele, modul lui de a gândi, de a selecta, și de a aprecia. Rolul artistului/art-terapeutului este acela de identifica potențialul creativ al copilului și de a sprijini integrarea socială prin artă.

Studiu de caz nr. 3

D.F., sex masculin, 6 ani

Diagnostic:

- tulburare pervazivă de dezvoltare;
- sindrom hiperkinetic¹⁷³;
- întârziere în achiziția limbajului expresiv și receptiv;

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. D.F. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de miercuri de la ora 14:30 la 15:00, ședința durând 30 de minute. În total el a săvârșit 17 ședințe de art-terapie.

Obiective: dezvoltarea competențelor sociale și dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire) realizate prin acțiuni art-terapeutice care să crească atractivitatea față de mediul școlar și față de educație în general,

¹⁷³ Tulburarea hiperkinetică este termenul generic folosit pentru a descrie una dintre cele mai frecvente tulburări psihiatrice ale copilăriei. Este o formă severă a unui sindrom denumit în literatura americană *tulburare de Hiperactivitate cu deficit de atenție* (ADHD). Hiperactivitatea poate fi definită ca „dispoziție permanentă spre un comportament agitat, neatent, dezordonat și dezorganizat”. Diagnosticul se bazează pe trei grupe principale de simptomatologie: hiperactivitate, neatenție și impulsivitate. A se vedea MARY CAMERON, PETER HILL, „Hyperkinetic disorder: a SeseSinent and treabnent”, *Advances in Psychiatric Treatment* 2 (1996), p. 94.

antrenarea copilului în activități de comunicare și activități de matematică distractivă; dezvoltarea creativității, imaginației, fanteziei.

Metode: În cadrul ședințelor de art-terapie, s-a utilizat metoda jocului didactic și metoda desenului liber, care i-a permis copilului să creeze lucrări tematiche, libere și originale, în funcție de dorința acestuia.

La începutul terapiei (primele 2 ședințe) a fost tăcut, începând să socializeze pe parcurs. Foarte dezvoltat din punct de vedere cognitiv raportat la vârsta cronologică, un copil supradotat. Pe parcursul ședințelor de art-terapie interesul său a fost doar asupra literelor și cifrelor.

II. 21. D.F. Focalizarea atenției pe litere

De multe ori ignora încercările de comunicare verbală și non-verbală ale voluntarilor, fiind receptiv doar la cerințe legate de cifre, în special și litere, similare celor școlare. A creat jocul cu compararea numerelor, folosind semnul mai mic, mai mare, egal fără confuzii, confecționându-le din ce avea pe masă. Reușea să scrie cuvinte, atât în limba română cât și în limba engleză, exprimându-se foarte ușor cu ajutorul cuvintelor simple. Găsește el singur soluții de art-terapie, soluțiile îl definesc, relaxează față de alte jocuri. Inventează jocuri la care își stabilește propriile reguli. Dacă are anumite jocuri, el nu se simte în armonie cu el, ci doar atunci când le compune el.

În următoarele ședințe s-au încercat diverse metode de stimulare prin oferta variată de materiale, observând un interes față de scriere și desen. Una dintre metodele de stimulare a comunicării, a fost provocarea discuțiilor despre numerele pe care D.F. le scria, observa și cu care se juca. Tematica era viața numerelor, cum se simt

ele, ce anume văd, personificarea lor, etc. S-a făcut asocierea prin prezentarea măștilor între schematizarea umană și crearea unei fizionomii a numerelor. Ca rezultate ale acestei metode de stimulare, D.F. a scris numerele în continuare, însă a creat câte un avatar pentru fiecare cifră, cuprinzând atâtea forme geometrice câte indica numărul corespunzător. Următorul pas a fost punerea numerelor într-un scenariu, alături de semne de circulație. Această etapă de desen a fost una de tranziție, în care verbalizarea era doar la citirea câte unui cuvânt, în general în engleză pe care îl introducea în scenariu.

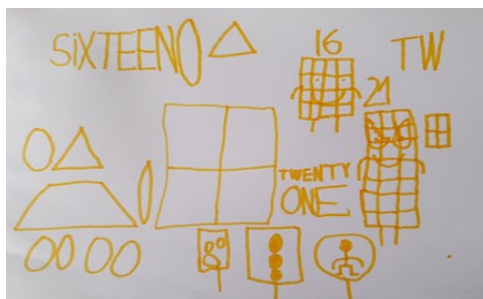
II. 22. D.F. Joc-Compararea numerelor

II. 23. D.F. Scrie cuvinte simple

II. 24. Viața numerelor

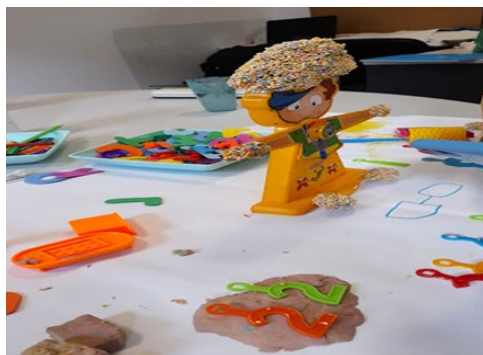

II. 25. D.F. Avatar pentru fiecare cifră

Treptat a fost încurajat să elaboreze aceste scenarii/ jocuri simbolice cu obiectele din sala de art-terapie. A creat singur jocuri precum „Spitalul numerelor”, un personaj uman, „doctorul de numere”, a creat un mediu pentru numere (pătuțuri de spital din nisip kinetic). Prin încurajarea primită de la voluntari, de a decora și personifica fiecare element din joc (conturarea ochilor numerelor, costumul doctorului, etc.) a fost foarte prins de propriul joc și a început să verbalizeze replicile personajelor.

II. 26. D.F. Pictarea îngerășului

II. 27. D.F. Spitalul numerelor

Jocurile au avut scenarii tot mai diverse, însă în principal legate de mediul școlar. La un moment dat, a trecut de la narator, la rolul de profesor, iar numerele având roluri de elevi. Punând în scenă o situație întâlnită în sala de clasă atât la ora de română, matematică, cât și la ora de religie. La ora de religie, a diferențiat religia de aspectul secular al jocului. Când a abordat aspectul religios a pictat concret pe îngerășul pentru doamna profesoară conform gustului său, focusat pe tematică religioasă a schimbat tot registrul. A fost un moment de interiorizare, deoarece dacă la celelalte activități pe care le desfășura, verbaliza, la pictarea îngerășului s-a făcut liniște deplină, atenția fiindu-i focusată doar pe pictarea acestuia.

II. 28. D.F. Pictează îngerășul

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. B.S. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de vineri de la ora 10:30 la 11:00, ședința durând 30 de minute. În total ea a săvârșit 13 ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021.

Obiective: desensibilizarea treptată (vizuala, tactila, olfactivă), folosind jocuri cu alimente și implicarea copilului în pregătirea alimentelor sau hranei pentru membrii familiei; adaptarea la neprevăzut, la frustrări; dezvoltarea motricității fine și grosiere prin lucru manual cu ajutorul nisipului kinetic și plastilinei.

Metode. Metodele utilizate au fost jocul simbolic care intră în categoria metodelor de stimulare ce valorifică, sub forma ludicului, capacitatea copilului de a se implica în propria instruire și metoda asociativă, care analizează semnificația conținutului simbolic al desenului, picturii sau colajului stabilind relații dintre acestea și conținuturile inconștientului copilului. Tehnicile utilizate au fost desenul, pictura și modelajul.

În cadrul primelor ședințe de art-terapie a ales să facă puzzle-uri, modelaj și a manifestat un interes pentru confecționarea hainelor și îmbrăcarea păpușii. Solicitând ajutor doar în cazul în care nu reușea să finalizez singură activitatea pe care și-a propus-o.

II. 31. B.S. Realizează puzzle

II. 32. B.S. Realizează modelaj

postnatală apare ulterior în timpul vieții. Ea este o afecțiune permanentă, fără tratament cunoscut. În funcție de gravitatea anomaliei cerebrale, copilul poate fi subponderal sau poate avea convulsii sau mișcări spastice. Dezvoltarea normală a copilului poate fi lentă sau anormală și pot apărea probleme de vedere sau de auz. Cf. EMILY HANZLIK, JOSEPH GIGANTE, „Microcephaly”, *Children* 4, 6 (2017), p. 47.

II. 33. B.S. Manifestă interes pentru confecționarea hainelor și îmbrăcarea păpușii

Fiind receptivă la discuțiile cu echipa, care treptat s-au focusat pe bucătărie, mâncarea favorită, decorarea preparatelor, etc. A fost tentată să decoreze niște biscuiți”, piese din ceramică, pe care le-a pictat cu tempera. A intrat cu ușurință în jocul simbolic. Motricitatea fină fiind foarte dezvoltată, iar pe parcursul activităților acorda o importanță majoră detaliilor. S-a observat diversificarea cromatică în decorarea biscuiților, armonizarea culorilor, un simț cromatic dezvoltat. De la pictură trecând la desen, ilustrând cât mai fidel realitatea (morcov, ardei, etc.). Activitățile și discuțiile s-au concentrat foarte mult pe mâncare deoarece fetița avea tulburare de comportament alimentar astfel echipa a încerca să stimuleze fetița cu privire la mâncarea ei preferată, gătitul, hrănirea animalelor și a păpușilor, trezindu-i astfel apetitul și pofta pentru anumite alimente.

II. 34. B.S. Decorarea biscuiților

II. 35. B.S. Desen-morcovi, ardei

A realizat și un tort pentru tatăl ei, deoarece urma ziua lui de naștere și dorea să-i facă o surpriză, folosind trei materiale: spuma de modelaj, nisipul kinetic și bile din polistiren pe care le și picta. Pe parcursul activității, discuțiile au fost pe baza ingredientelor pe care le punem în compoziția tortului și etapele pe care trebuie să le parcurgem (ex: facem compoziția blatului pe care îl introducem în cuptor să se coacă, apoi punem crema, frișca și la final ornăm cu biluțe).

Pe tabla magnetică construia povești pe care le verbaliza comentând ce le dădea de mâncare fiecărui animal din poveste.

II. 36. B.S. A realizat un tort pentru tatăl ei

II. 37. B.S. Construirea de povești pe tabla magnetică

Focusarea pe activități a fost constantă, simțind când are nevoie să schimbe activitatea, trecând de la modelaj, la pictură, apoi la rezolvarea unui puzzle. S-a observat o atracție și pe partea religioasă, provenind dintr-o familie credincioasă, îi plăcea să picteze scene religioase realizate din ipsos (scena Nașterii Domnului, îngeri, cruci) recunoscând personajele și rolul fiecăruia.

II. 38. B.S. Îngeraș din ipsos-pictură

II. 39. B.S. Nașterea Domnului, ipsos-pictură

II. 40. B.S. Puzzle

Foarte sociabilă cu echipa, harnică și curioasă să experimenteze fiecare activitate. Realiza diversificarea activităților după finalizarea activității precedente.

Rezultate. Pe parcursul ședințelor fetița și-a dezvoltat foarte mult simțul cromatic, motricitatea fină și gândirea vizuală. Discuta tot mai mult despre mâncare și despre anumite alimente pe care dorește să le mănânce, în special fructe, legume și biscuiți. A dobândit o relaționare interpersonală de bună calitate fiind foarte receptivă și deschisă la discuțiile cu echipa.

Concluzii. Prin art-terapie, terapia ocupațională și prin joc se găsesc soluții creative pentru a gestiona disfuncționalitățile cauzate de mediu. Observarea nivelului de implicare al copilului în activitățile creative oferă indicii despre gradul său de stimulare și interes în procesul terapeutic.

Studiu de caz nr. 5

B.P., sex masculin, 8 ani

Diagnostic:

- sindrom Prader-Willi¹⁷⁵;
- retard motor;
- retard de limbaj expresiv.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

¹⁷⁵ Sindromul Prader-Willi (PWS) este o boală neurocomportamentală complexă și multisistemică, cauzată de lipsa de expresie a genei imprimate moștenite paternal la nivelul cromozomului. Manifestările clinice ale PWS variază în funcție de vârstă. Se caracterizează prin hipotonie severă cu supt slab și dificultăți de hrănire la începutul copilăriei, urmată de supraalimentare la sfârșitul copilăriei sau în copilăria timpurie și dezvoltarea progresivă a obezității morbide, cu excepția cazului în care dieta este controlată extern. Cf. DAI YANG-LI ET AL., „Recommendations for the diagnosis and management of childhood Prader-Willi syndrome in China”, *Orphanet Journal of Rare Diseases* 17, 1 (2022), p. 221.

Caracterizare realizată de echipa complexului de servicii sociale: B.P. a fost caracterizat ca fiind un copil nonverbal, cu lacune, un ritm mai lent, se exprimă în propoziții, îi place puzzle-ul, este atent la detalii, lucrează pe baza imaginilor (lectură pe baza imaginilor, acceptă sarcinile, nu este agresiv, nu face crize, recunoaște literele de tipar și cifrele până la 10, la adunări și scăderi nu se descurcă. Este în învățământul de masă în casa a II-a.

Ședințele de art-terapie. B.P. a participat la art-terapie de două ori pe săptămână, în ziua de luni de la ora 13:30 la 14:00 și în ziua de joi de la 14:00 la 14:30, o ședință durând 30 de minute. În total el a săvârșit 27 de ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021.

Obiective. În cadrul ședințelor s-a pus accentul pe stimularea motricității fine, a interacțiunilor cu membrii echipei și cu cel de-al doilea beneficiar cu care avea contact la ședințe; s-a urmărit dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire) – deși copilul era în clasa a II-a acesta nu era la nivelul clasei.

Metode: În cadrul ședințelor s-a utilizat metoda desenului liber și metoda jocului didactic, în primele ședințe copilul a dezvoltat propria metodă de a realiza piese puzzle. Tehnica utilizată a fost „pictura în dialog”, deoarece copilul a pictat împreună cu cel de-al doilea beneficiar pe aceeași suprafață, pe o placă de plexiglas și tehnica desenării libere la întâmplare.

Inițial prefera să facă același puzzle la fiecare ședință. Diversificarea s-a obținut mai întâi prin schimbarea puzzle-urilor. Primind un puzzle din care lipseau piese, B.P. a fost provocat să creeze el piesele lipsă, pentru a finaliza puzzle-ul dorit.

A dezvoltat propria metodă de a realiza piese puzzle, apoi a desenat pe ele personaje miniaturale. După această reușită, a fost mult mai deschis spre încercarea ofertei de activități și materiale de lucru. Un pas imediat următor al acestei etape a fost interacțiunea alături de celălalt copil, în spațiul de lucru. Între cei doi copii s-a creat o dinamică artistică, influențându-se unul pe altul. Au început de la realizarea portretelor în pensulă pe o placă de plexiglas, ulterior au elaborat diverse elemente pe care le-au integrat în lucrarea comună, au lucrat de o parte și alta a plăcii transparente. Ca rezultat al acestui exercițiu, ambii copii au prins mai mult curaj și deschidere în expresivitatea plastică¹⁷⁶ și comunicare, iar creativitatea a crescut, având mai mult curaj să experimenteze mediile de lucru și să le îmbine.

¹⁷⁶ LUIZA MUREȘAN, SEBASTIAN TURDA, „The Importance of Role Play and Artistic-Plastic Activities in the Preschoolers Self-Knowledge and Emotional Expressivity Development”, *Educatia 21 Journal* 23 (2022), pp. 46–53.

II. 41. B.P. Portrete în pensulă – interacțiune cu celălalt beneficiar

În următoarele ședințe, B.P. a dat dovadă de un simț cromatic dezvoltat, armonizarea gamei cromatice în pictură, focusarea pe fiecare activitate până la finalizarea proiectului propus, motricitatea fină a fost mai controlată, a dobândit o stimă de sine mai mare văzând rezultatele anterioare, iar creativitatea cu care folosea materialele pentru a finaliza proiectele pe care și le propunea, a crescut de asemenea (construirea unui turn). A rămas fără piese, după care a creat propriile piese din nisip kinetic pentru a duce spre finalitate construcția).

II. 42. B.P. Construirea unui turn

II. 43. B.P. Armonizarea gamei cromatice

Din punct de vedere cognitiv nu este la nivelul copilului tipic de clasa II-a, neavând cunoștințele necesare. Însă, cunoașterea este construită în interacțiunea copil–mediu. Ea nu este organizată înnăscut, nici oferită doar de experiență, ci apare din explorarea activă a obiectelor, iar mai târziu a ideilor. Achiziția de cunoștințe este bazată pe acțiune, nefiind un proces de acumulare pasivă a informației.

Astfel, pe parcursul ședințelor de art-terapie s-au dezvoltat abilitățile cognitive¹⁷⁷ ale copilului prin diverse metode bazate pe joc artistic. În cadrul ședinței copilul nu învață, el se joacă dar cu toate acestea își însușește anumite cunoștințe într-un mod distractiv, relaxant, plăcut. A pictat litere de tipar pe care le recunoștea și de la care forma cuvinte, oferea exemple de cuvinte care să conțină litera respectivă, ulterior număra literele pe care le picta.

A reușit să realizeze și adunări și scăderi în centrul 0–10 cu ajutorul pensulelor voluntarul lua în mâini pensule și îl provoca să ofere răspunsuri, la calcule simple: $5+2$, $7-3$, $5+4$, etc). Picta formele geometrice din lemn și polistiren pe care cu ajutorul echipei le recunoștea și memora (ex: cerc, oval, triunghi, pătrat, sferă, cub).

II. 44. B.P. Pictarea literelor de tipar

II. 45. B.P. Pictarea formelor geometrice din lemn

Cu ajutorul nisipului kinetic a realizat și scheletul corpului omenesc, numind părțile componente ale acestuia. Deși avea un ritm lent era foarte atent la activitate și se concentra pentru a memora ceea ce se realiza.

II. 46. B.P. Scheletul corpului omenesc

¹⁷⁷ ZHENLIN WANG, LAMEI WANG, „Cognitive Development: Child Education”, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* IV, pp. 38–42.

Rezultate. S-a reușit îmbunătățirea situației școlare a copilului, acesta însușindu-și operații simple de adunări și scăderi în centrul 0–10, figurile geometrice, schema corporală, citirea unor cuvinte formate din 2–3 silabe. Copilul și-a dezvoltat capacitatea de a se exprima mai repede și mai ușor prin interacțiunea cu cel de-al doilea copil cu care participa la ședințe. A reușit să-și învingă obstacolele de natură psihică (nu pot, nu sunt în stare, nu știu) fiind stimulat în permanență de echipă.

Concluzii. Procesul de artă creează relații de grup și cu terapeutul. Căutarea creativă este împărtășită simultan de copil cu terapeutul său. Oricare ar fi diagnosticul care afectează viața copilului, trebuie să fie prezentă posibilitatea de ameliorare a problemei și de creare a sensurilor, de găsire a motivațiilor prin intermediul proceselor artistice.

Studiu de caz nr. 6

L.A., sex masculin, 6 ani

Diagnostic:

- tulburare de dezvoltare a limbajului expresiv;
- leziuni dismielinizante RMN¹⁷⁸;
- heterotropie periventriculară¹⁷⁹;
- manifestare critică cerebrală în context febril.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. L.A. a participat la art-terapie de două ori pe săptămână, în ziua de luni de la ora 13:30 la 14:00 și în ziua de marți de la 14:00 la 14:30, o ședință durând 30 de minute. În total el a săvârșit 27 de ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021.

Obiective: dezvoltarea competenței sociale, antrenarea empatiei în relațiile interpersonale, optimizarea capacității de autocunoaștere și autoacceptare; modelarea comportamentului în situația de învins/învingător.

¹⁷⁸ Face referire la deteriorarea stratului protectiv care înconjoară neuronii. A se vedea SHENG-KWEI SONG ET AL., „Dysmyelination Revealed through MRI as Increased Radial (but Unchanged Axial) Diffusion of Water”, *NeuroImage* 17, 3 (2002), pp. 1429–1436.

¹⁷⁹ Heterotopia periventriculară este o afecțiune în care celulele nervoase (neuronii) nu migrează în mod corespunzător în timpul dezvoltării timpurii a creierului fetal, de la aproximativ a 6-a săptămână până la a 24-a săptămână de sarcină. Heterotopie înseamnă „în afara locului”. Cf. JIE LU, VOLNEY SHEEN, „Periventricular heterotopia”, *Epilepsy & Behavior* 7, 2 (2005), pp. 143–149.

Metode. Art-terapeutul este un inițiator al unui joc plin de satisfacții care îl îndrumă pe copil să depășească dificultăți cu ajutorul creativității. Metodele se bazează pe comunicare non-verbală, gândire vizuală, multiplă inteligență și gândire critică. Se dezvoltă un limbaj care permite copilului să vorbească într-un mod în care nu se poate exprima prin cuvinte. Tehnica utilizată a fost pictura și experimentul.

În primele trei ședințe L.A. era interesat exclusiv de jocuri și de a câștiga. Solicita membri echipei să se joace cu el. Inventa reguli noi de joc astfel încât să fie asigurat câștigul personal. În cazul în care avea parte de o pierdere, era dificil să accepte.

II. 47. L.A. Joc

S-au pus la dispoziție materiale de lucru cât mai diverse și experimentale precum, culori, tempera, ceară lichidă, hârtie creponată, porțelan, dar și imagini destinate colajului.

Inițial a preferat să fie doar un spectator la experimentarea tehnicilor, abia după ce a văzut că nu există o posibilitate de a da greș, rezultatele mai puțin spectaculoase intrând sub pretextul experimentării fără a fi evaluate ca fiind greșite, a prins curajul să testeze. L.A. a fost captivat de proprietățile acestor materiale, realizând în fiecare ședință câte un experiment artistic.

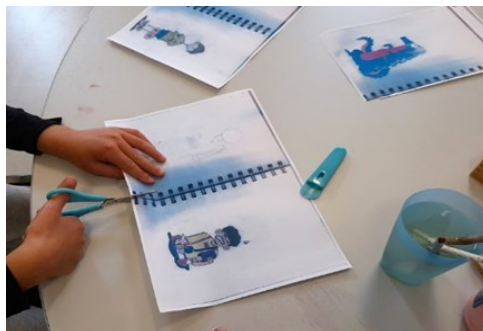
Diversificarea în cazul lui L.A. se realiza pe ședințe, solicitând o activitate nouă de fiecare dată, dar și în timpul experimentelor diversifica modul de folosire a materialelor, dezvoltând câte o tehnică proprie relativ repede. Se plia după fiecare material cu mult curaj.

Atât procesul de realizare, cât și rezultatele pe care le-a obținut au fost satisfăcătoare pentru el. Având aceste reușite, care au depășit focusul inițial al câștigului în cadrul jocurilor, s-a detașat de dorința succesului în joc, regăsind

acest succes pe partea artistică. Ca rezultat, în momentul în care voluntarul propunea un joc sau L.A. alegea un joc anume, reacția era mult mai controlată și frustrarea în cazul unei pierderi era diminuată.

II. 48. L.A. Experiment artistic

II. 49. L.A. Testarea materialelor

S-a mai observat un interes față de ceilalți copii, L.A. a decorat anumite piese de joc pentru ceilalți copii din centru. La fiecare ședință la care participa, dedica un timp pictării pieselor de Jenga pentru „copiii mai mici”. Se remarcă o satisfacție când observa că datorită muncii sale, ceilalți copii aveau parte de o experiență mai plăcută a jocului.

II. 50. L.A. Experimentarea tehnicilor

II. 51. L.A. Pictarea pieselor de Jega

Rezultate: În urma ședințelor de art-terapie L.A a reușit să se detașeze de dorința succesului în joc, regăsind acest succes pe partea artistică. I-a crescut interesul față de ceilalți copii, decorând anumite piese pentru ei. S-a remarcat și o creștere a satisfacției personale deoarece observă că datorită muncii sale, ceilalți copii aveau o experiență mai plăcută a jocului, acestea ducând și la întărirea încrederii în sine.

Concluzii. Importanța existenței la copii a unei stime pozitive (în strânsă legătură cu imaginea de sine) este pusă în evidență atât în cadrul relațiilor interpersonale, cât și cu ocazia luării de decizii care privesc propria persoană. Stima de sine este pozitivă când copiii sunt independenți, își asumă responsabilități, sunt mândri de realizările lor și își exprimă emoțiile pozitive și negative acceptându-se așa cum sunt.

Studiu de caz nr. 7

M.M., sex feminin, 9 ani

Diagnostic: sindrom Down¹⁸⁰.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. M.M. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de vineri de la ora 09:00 la 09:30, o ședință durând 30 de minute. În total ea a săvârșit 13 ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021.

Obiectivele: creșterea capacității de comunicare; dezvoltarea capacității de relaționare cu mediul; îmbunătățiri privind stima de sine, creativitatea, motricitatea fină și starea de bine generală. Fetița nu vorbea foarte clar și îi era dificil să-și exprime gândurile și trăirile, ea transmitea emoțiile utilizând limbajul nonverbal și mimica feței (zâmbea când îi plăcea ceva și bătea din palme).

Metode. Metodele se bazează pe comunicare non-verbală, gândire vizuală, multiplă inteligență și gândire critică. Inocularea (introducerea în mintea copilului a unor concepții sau convingeri) speranței, universalitatea, schimbul de informații, altruism, dezvoltarea socializării, comportament imitativ, catharsis, factori existențiali, coeziune și învățare interpersonală. Tehnicile folosite au fost: pictura (inclusiv pictura cu degete prin care își exprimă cu ușurință emoțiile), desenul (tehnică care ajută să devină conștientă de sine, de existența sa în lume), modelajul (îi oferă atât experiențe kinestezice cât și tactile), colajul (o ajută la eliberarea imaginației și este util ca exprimare senzorială și emoțională), aceste tehnici oferind fetei oportunitatea de a explora și experimenta dificultățile pe care le are în legătură cu diverse trăiri sau relații personale, dificultăți ce sunt mult prea greu de exprimat în cuvinte.

¹⁸⁰ Sindromul Down este o afecțiune în care un copil se naște cu un număr suplimentar de cromozomi 21. Acest cromozom suplimentar este asociat cu întârzieri în dezvoltarea mentală și fizică a copilului, precum și cu un risc crescut de probleme de sănătate. Cf. SAM WAJUIHIAN, „Down syndrome: An overview”, *African Vision and Eye Health* 75 (2016), pp. 1–6.

Prin ședințele de art-terapie M.M. a avut ocazia să-și dezvolte la un alt nivel capacitatea de relaționare cu mediul, stima de sine, creativitatea, motricitatea fină și starea de bine generală.

Preferințele ei au fost spre domeniul picturii în principal, însă a fost deschisă și la elementelor decorative și altele.

A avut o relație foarte bună cu echipa de art-terapie, dorind să facă proiecte de pictură pentru școală, în cadrul ședințelor. Fetița își dorea foarte mult să realizeze toate proiectele care le primea de la școală pentru a nu rămâne în urmă față de colegii ei. Se simțea într-o anumită măsură diferită față de colegii.

Gama cromatică a picturilor varia în funcție de subiectul pe care îl alegea. Un simț al culorii dezvoltat, iar expresivitatea și multitudinea gesturilor pe care le-a realizat în lucrări, definește un limbaj vizual avansat.

II. 52. M.M. Amprentarea palmelor

II. 53. M.M. Componerea elementelor în spațiu

De exemplu, mijloacele de amprentare a frunzelor, palmelor, colarea elementelor organice și componerea elementelor în spațiu raportate la realitate, au fost toate niște progrese valorizate și încurajate, care ulterior au dus spre o creștere a stimei de sine.

Un progres semnificativ a fost relaționarea cu mediul. Ca prim pas, M.M. a testat și pictura pe porțelan, acordând o atenție sporită la detalii și o focusare bună pe activitatea aleasă. Își impune propria tematică, remarcându-se o gamă cromatică specifică. După pictura pe forma de porțelan, a simțit nevoia de a se extinde în mediu și de a crea o relație între forma pictată și masa de lucru, legătura fiind făcută prin cromatică.

II. 54. M.M. Amprentarea frunzelor

II. 55. M.M. Masa de lucru

Rezultate. Prin procesele creative din cadrul ședințelor de terapiei prin artă, prin mijloace nonverbale folosind terapia prin artă în combinație cu terapia ocupațională și prin joc, apar noi idei, concepții și moduri de exprimare a fetei. Aceasta găsește în cadrul activităților soluții creative pentru a gestiona disfuncționalitățile cauzate de mediu. Pe parcursul ședințelor, familiarizându-se cu mediul și echipa, fetița începe să comunice tot mai bine, exprimând ceea ce simte nu doar prin zâmbete și bătăi din palme ci și prin exprimare verbală (ex: „Vă iubesc”, „Îmi place foarte mult aici”, „Îmi place să pictez”, „O să vin și săptămâna viitoare”, etc). De asemenea a început să fie foarte atentă la detalii și o focusare bună pe activitate, având și un simț al culorii dezvoltat, expresivitatea și multitudinea gesturilor pe care le-a realizat în lucrări, definind un limbaj vizual avansat.

Concluzii. Copiii afectați de Sindromul Dawn pot avansa în dezvoltare într-un ritm ușor mai încet comparativ cu ceilalți copii, dar intervenția terapeutică timpurie maximizează șansele lor de succes. Activitățile artistice, precum pictura și desenul, reprezintă un instrument valoros pentru integrarea acestor copii în mediul școlar și social, permițându-le să colaboreze cu ceilalți în ciuda limitării lor.

Studiu de caz nr. 8

M.I., sex masculin, 6 ani

Diagnostic:

- sindrom Down;
- tulburare a achiziției limbajului de tip expresiv;
- tulburare a achiziției limbajului de tip receptiv;

- întârziere în achizițiile psihomotorii¹⁸¹ corespunzătoare vârstei.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. M.I. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de marți de la 13:00 la 13:30, o ședință durând 30 de minute. În total el a săvârșit 13 ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021. În cadrul ședinței de art terapie copilul este cel care își alege instrumentele din multitudinea de materiale prezente în sala de art-terapie și de pe masa pregătită de echipă.

Obiectivele. Obiectivele ședințelor cu M.I. au fost stimularea limbajului și a unei verbalizări cât mai bune, comunicarea prin mijloace expresive, dezvoltarea motricității fine și creșterea stimei de sine. M.I. se exprima în cuvinte foarte greu, avea un vocabular restrâns, limitându-se la cuvinte simple: „da”, „nu”. În cadrul ședinței îi plăcea să lucreze doar pe covoraș și pe podea, la masă a reușit să desfășoare activități doar în ultimele patru ședințe, de deplasat prefera mult să meargă în patru labe.

Metode: Pe parcursul ședințelor s-au folosit atât metode art-terapeutice cât și metode didactice. Metodele utilizate au fost metoda desenului liber (care îi permite copilului să creeze lucrări libere și originale), jocul didactic (care este o metodă de simulare, ce valorifică sub forma ludicului, capacitatea copilului de a se exprima în propria instruire) și lectura după imagini (activitate de educare a limbajului specifică învățământului preșcolar, este o introducere pentru alfabetizare vizuală). S-a utilizat tehnica „desenării libere” la întâmplare, în care copilul mângălește fără nicio atenție până când îi vine în minte ceva, grafica și tehnica picturii, cu accent pe diversificarea pensulației, în vederea dezvoltării motricității fine.

La începutul ședințelor s-a observat o trecere bruscă de la o activitate la alta în intervale scurte de timp, lăsând activitățile nefinalizate. Îi atrăgeau atenția toate activitățile puse la dispoziție din sala de art-terapie.

Spre finalul ședințelor reușea să se focuseze pe câte o activitate pe care să o ducă până la final, după care alegea altă activitate sau alte materiale de lucru, pe care se focusa până la o finalitate.

În cazul lui M.I. diversificarea se realiza pe toate planurile, atât ca schimbare a activităților cât și în timpul lor. În pictură se observa o diversitate a pensulației, cromaticii și tehnicii alese.

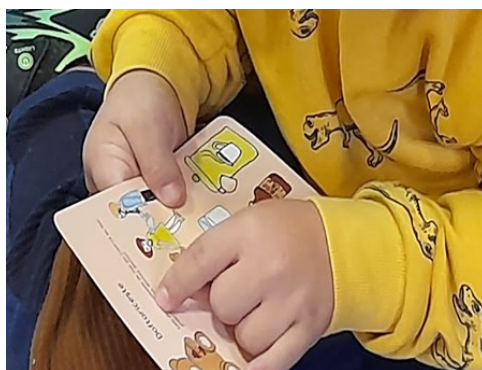
¹⁸¹ KLAUDIA KUROWSKA, „Abnormal psychomotor development of children. Part I: The basic definition and information”, *Pediatrica i Medycyna Rodzinna* 14 (2018), pp. 143–150.

II. 56. M.I. Desen pe tabla magnetică

II. 57. M.I. Pictură – diversificarea pensulației

II. 58. M.I. Cartonașe cu diverse ilustrații

Pe partea grafică realiza compoziții din rețele complexe de linii alternate cu pete, fiind elemente contrastante. Pe partea de comunicare verbală, s-au folosit cartonașe cu diverse ilustrații și cerințe pe care M.I. se prefăcea că le citește echipei, verbalizând cât mai corect 1–2 versuri din poeziile și cântece învățate la grădiniță. De pe fiecare cartonaș citea o altă poezie, fiind atent să nu se repete. Jocurile au fost de fiecare dată dezvoltate și diferite, cu toate că folosea aceleași jucării și jocuri. Toată această diversitate a fost posibilă prin încurajarea lui M.I. de a continua și de a dezvolta orice activitate începea.

Pe parcursul ședințelor, comunicarea verbală era mereu susținută, provocându-l pe M.I. la discuții legate de jocurile sau lucrările pe care le realiza. Având libertatea de a crea după bunul plac, a avut rezultate surprinzătoare pe partea creativă, fapt care i-a adus o stare de bine și i-a crescut motivația de a crea în continuare.

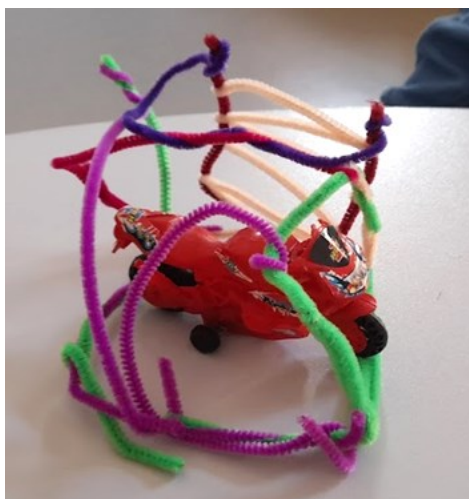
1. Art-terapia vizual plastică

II. 59. M.I. Joc creativ

II. 60. M.I. Casa animalelor

II. 61. M.I. Sârmă plușată – construcții

Rezultate: În urma activităților parcurse de M.I. la art-terapie acesta a avut rezultate surprinzătoare pe partea creativă, ceea ce i-a adus o stare de bine și i-a crescut motivația de a crea în continuare. De asemenea, fiind susținut de echipă și-a îmbunătățit comunicarea verbală începând să fredoneze și să recite 1–2 versuri din poeziile și cântecelele pe care le auzea la grădiniță. La o discuție cu mama, aceasta ne-a comunicat că la grădiniță copilul nu dorește să recite poezii sau să cânte, fiind timid și retras, din această discuție rezultând o deschidere și o apropiere a copilului față de echipa de art-terapie. În urma activităților care au implicat construcțiile (din sârmă plușată, piese din lemn de la jocul jenga, joaca cu nisipul kinetic), copilul a reușit să-și dezvolte motricitatea fină.

Concluzii: Copilul cu sindromul Dawn învață să socializeze mai bine, să proceseze informațiile mai repede, îmbunătățindu-și coordonarea atunci când

participă la activități artistice. Pictura, desenul, modelajul, îi conferă copilului posibilitatea de a-și exprima emoțiile și sentimentele, de a împărtăși experiențele cu ceilalți și îl hrănește din punct de vedere spiritual, dezvoltându-i capacitatea creatoare. Răspunsurile în aceste situații pot varia de la o simplă clipire, la un zâmbet sau la vocalizare, la cântat sau dans.

Studiu de caz nr. 9

S.E., sex masculin, 9 ani

Diagnostic:

- sindrom Down;
- debilitate motorie;
- malformație cardiacă complexă operată;
- pacemaker cardiac¹⁸²;
- retard psihic ușor.

Locul de desfășurare a ședințelor: Complex de servicii sociale Comunitare pentru Copii și Adulți Cluj.

Ședințele de art-terapie. S.E. a participat la art-terapie de două ori pe săptămână, în ziua de miercuri de la ora 13:30 la 14:00 și în ziua de joi de la 13:00 la 13:30, o ședință durând 30 de minute. În total el a săvârșit 26 de ședințe de art-terapie, în perioada 20.09.2021–20.12.2021.

Obiectivele: exersarea capacităților de exprimare verbală și nonverbală a sentimentelor, trăirilor și anxietăților; dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire); dezvoltarea creativității prin libera alegere a materialelor și a modului de combinare.

Metode. S-a folosit metoda desenului liber în cadrul ședințelor deoarece s-a remarcat o atracție puternică a copilului spre pictură și fotografie, iar metoda de relaționare cu echipa a fost prin body painting. S-a utilizat tehnica „desenării libere” la întâmplare, în care copilul mângălește fără nicio atenție până când îi vine în minte ceva, tehnică a fost aleasă de copil.

În primele trei ședințe s-a observat o tendință de evadare. Chiar și în timpul activităților, încerca să fugă din sală. Nu dorea să practice nici o activitate din oferta

¹⁸² Stimulatoarele cardiace sunt utilizate de obicei pentru aritmii lente, cum ar fi bradicardia sinusală, sindromul sinusal bolnav sau blocajul cardiac. La sugari și copii mici, stimulatoarele cardiace sunt de obicei plasate în abdomen. Firele care conectează stimulatorul cardiac la inimă sunt plasate pe suprafața exterioară a inimii. Cf. KAREN A. MCLEOD, „Cardiac pacing in infants and children”, *Heart* 96, 18, pp. 1502–1508.

propusă, cu excepția cazului în care și echipa lucra împreună cu el. Voluntarii au lucrat alături de el în primele ședințe, după care a fost stimulat și încurajat verbal, să realizeze singur. Fiecare progres a fost apreciat în mod special. Această tendință de evadare a dispărut după ce a înregistrat progrese semnificative pentru el. S-a remarcat o atracție puternică spre pictură și fotografie și de aceea s-a folosit metoda desenului liber în cadrul ședințelor. În general, prefera să picteze, atât pe foaie cât și pe diverse obiecte ceramice sau din polistiren.

II. 62. S.E. Pictură pe foaie

II. 63. S.E. Pictură – piese ceramică, piese jenga, cifre

II. 64. S.E. Pictură cu ochii acoperiți

Uneori avea cerința de a-l lăsa să picteze cu ochii închiși. Metoda lui de relaționare cu echipa a fost prin body painting, în timp ce voluntarii vorbeau cu el, îi picta pe mâini și viziere, stabilind o conexiune mai bună cu ei. Astfel s-a stabilit o relație de încredere și prietenie între membri echipei și S.E.

II. 65. S.E. Body painting

II. 66. S.E. Body painting

Pentru creșterea performanței școlare, s-a folosit mijlocul de expresie ales de el, pictura. Echipa l-a stimulat să picteze litere, cuvinte simple, dar s-au făcut și exerciții de numerație. S-a lucrat și cu alte mijloace vizuale precum ilustrații și cuburi cu imagini pentru stimularea comunicării.

II. 67. S.E. Pictarea literelor din lemn

II. 68. S.E. Pictarea obiectelor din porțelan

În exemplul prezentat, este o fotografie cu propria lucrare, realizată de S.E., o fotografie foarte bună din punct de vedere compozițional, bine focalizată și echilibrată. S.E. a pictat sculptura (realizată de doamna Emilia Chirilă împreună cu voluntarii) după care și-a manifestat interesul să o fotografieze.

II. 69. Fotografie realizată de S.E. sex M, 9 ani

Rezultate. În urma ședințelor copilul și-a rafinat atât comunicarea verbală, exprimându-se tot mai des prin propoziții, cât și limbajul expresiv¹⁸³ s-a dezvoltat în acest timp. De la culori în contraste puternice, a ajuns la game cromatice armonizate și pensulații cât mai variate, fiind o dovadă a cizelării motricității fine. De asemenea, a avut o fascinație pentru fotografierea lucrărilor sale, insistând să facă el pozele.

Concluzii. Prima întrebare pusă de S.E. când intra în sala de art-terapie era „Pictăm?”, copilul avea o dorință de a picta remarcabilă, se vedea bucuria pe fața lui când exprima pe coala de hârtie cu ajutorul pensulei și al culorilor toate

¹⁸³ RACHAEL CHEUNG ET AL., „Receptive and expressive language ability differentially support symbolic understanding over time: Picture comprehension in late talking and typically developing children”, *Journal of Experimental Child Psychology* 214 (2022), pp. 1–6.

sentimentele și trăirile sale. Ședințele de art-terapie l-au ajutat pe S.E. să-și exprime sentimentele, i-a îmbunătățit funcționarea cognitivă, a crescut utilizarea competențelor senzorio-motoare, inclusiv coordonarea mână-ochi și stimularea senzorială, dezvoltă abilitățile motorii fine și a celor spațiale și își dezvoltă competențele decizionale: atenția, imaginația și abilitățile de rezolvare a problemelor. S.E. a fost cel mai încântat de activitățile de art-terapie dintre toți copiii participanți la proiect.

Din cele 9 studii de caz prezentate, se observă că, prin intermediul art-terapiei și a terapiei ocupaționale, s-a reușit îmbunătățirea abilităților de comunicare, învățarea unor noi abilități, creșterea creativității și a stării de bine. De asemenea, art-terapia a ajutat foarte mult la echilibrarea personalității copiilor prin cultivarea unor trăsături de caracter pozitive, a contribuit și la dezvoltarea unor funcții și procese psihice, începând cu cele primare (senzații, percepții, reprezentări) și terminând cu cele mai complexe (afectivitatea, imaginația). Aceste rezultate dovedesc faptul că art-terapia joacă un rol important în vindecarea sau ameliorarea stării copiilor cu dizabilități, facilitând integrarea lor socială și crearea de noi legături. Studiile realizate constituie partea aplicativă a informațiilor de ordin teoretic expuse în primul capitol. În capitolul următor va fi analizată art-terapia spirituală, ea constituind partea teoretică ce va sta la baza studiilor de caz de la sfârșitul cărții.

CAPITOLUL 2

Art-terapia spirituală

Acest capitol este dedicat aspectelor teoretice referitoare la art-terapia spirituală. De aceea, el este împărțit în mai multe secțiuni care tratează: înțelegerea conceptelor de „spiritualitate”, „religiozitate”, „transcendental”; scurtă istorie a icoanelor din spațiul creștin, urmată de o analiză a modului în care imaginile capătă înțelesuri spirituale; delimitarea modului în care se face art-terapie spirituală, precum și a domeniilor în care aceasta poate aduce îmbunătățiri în viața oamenilor.

2.1. Delimitare conceptuală

Spiritualitatea este o dimensiune distinctivă, potențial creativă și universală a experienței umane, care apare atât în conștientizarea subiectivă interioară a indivizilor, cât și în cadrul comunităților, grupurilor sociale și tradițiilor. Poate fi trăit ca o relație cu ceea ce este intim „interior”, immanent și personal, cu sine și ceilalți și/sau ca relație cu ceea ce este în întregime „altfel”, transcendent și dincolo de sine. Este experimentat ca având o importanță fundamentală sau ultimă și, prin urmare, are în centru preocupări privitoare la sens și scop în viață, adevăr și valori¹⁸⁴.

Există, de asemenea, dezbateri despre puterea și natura relației dintre religie/spiritualitate și sănătatea mintală. Timothy B. Smith, Michael E. McCullough și Justin Poll, într-un review a 147 de studii despre religiozitate și depresie, au găsit doar o corelație slabă între religiozitate și mai puține simptome de depresie¹⁸⁵. Charles H. Hackney și Glenn S. Sanders, într-o meta-analiză a 34 de studii, au descoperit că este posibil să se ajungă la concluzii diferite cu privire la relația dintre religiozitate și sănătatea mintală. Deși corelația lor generală între cele două a fost pozitivă, ei au reușit să găsească sprijin pentru corelațiile generale pozitive și negative și, de asemenea, pentru lipsa oricărei relații între religiozitate și

¹⁸⁴ CHRISTOPHER C. H. COOK, „Addiction and spirituality”, *Addiction* 99, 5 (2004), pp. 531–551.

¹⁸⁵ TIMOTHY B. SMITH ET AL., „Religiosity and depression: evidence for a main effect and the moderating influence of stressful life events”, *Psychological Bulletin* 129, 4 (2003), pp. 614–636.

sănătatea mintală, în funcție de definițiile folosite. În special, definițiile instituționale ale religiozității (concentrându-se pe aspectele sociale și comportamentale ale religiei, cum ar fi participarea la serviciile religioase și rugăciunea rituală) au avut tendința de a produce corelații slabe sau negative¹⁸⁶.

După cum rezultă din analizele extensive menționate mai sus, spiritualitatea nu este ușor de definit. Există multe definiții și puțin acord cu privire la modul exact în care conceptul ar trebui înțeles cel mai bine în contextul asistenței medicale. Cu toate acestea, unele definiții sunt mai incluzive decât altele și o abordare largă care a fost adoptată în *Declarația de poziție a Colegiului Regal al Psihiatrilor*. Deși această definiție este oarecum imprecisă și dificil de operaționalizat pentru cercetare, ea încorporează amploarea dezbaterii în curs. De asemenea, încorporează unele dintre ambiguitățile cheie și evită simplificarea excesivă. Conform acesteia, spiritualitatea:

- este o chestiune personală, individuală și subiectivă, dar se preocupă și de relația cu ceilalți, de credințele și tradițiile comune și de o realitate mai largă.
- este preocupată atât de transcendent (o relație cu ceea ce este deasupra, dincolo și mai mare), cât și de imanent (o conștientizare a realității obiective prezente).
- este preocupată de sensul și scopul vieții și de lucrurile esențiale; deși nu este explicită în definiție, ea se ocupă și de pierderea sensului și a scopului, sau de circumstanțe și evenimente care afectează negativ lucrurile din viață care sunt cele mai apreciate.

În privința religiozității, s-a considerat că este mai ușor de definit decât spiritualitatea, o sugestie pe care cei implicați în studiul academic al religiei o vor recunoaște imediat ca fiind greșită. Definițiile sunt variate, în funcție de credințele și practicile legate de sacru și de expresiile individuale, instituționale și sociale ale acestor credințe și practici. Cu toate acestea, religiozitatea (cât de religioasă este o persoană) este o variabilă mult mai ușor de operaționalizat pentru cercetare, iar spiritualitatea este ușor confundată cu variabilele psihologice¹⁸⁷. De asemenea, este mai ușor de investigat religia în context clinic, deoarece oamenii știu de obicei dacă se identifică sau nu cu o anumită religie și pot oferi răspunsuri

¹⁸⁶ CHARLES H. HACKNEY, GLENN S. SANDERS, „Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42, 1 (2003), pp. 43–55.

¹⁸⁷ HAROLD G. KOENIG, „Concerns about measuring «spirituality» in research”, *The Journal of Nervous and Mental Disease* 196, 5 (2008), pp. 349–355.

la întrebări simple despre participarea la slujbe religioase, credințele religioase și practicile devoționale. Spiritualitatea este adesea contrastată cu religia ca fiind mai preocupată de personal, subiectiv și experiențial, în timp ce religia este descrisă ca fiind mai ritualizată, dogmatică și instituțională. Aceasta este o simplificare excesivă¹⁸⁸.

În contextul contemporan, în societatea occidentală (și într-o măsură variabilă, de asemenea și în alte societăți), oamenii se pot identifica cu oricare dintre o serie de elemente cheie:

- spiritual și religios
- spiritual, dar nu religios
- religios, dar nu spiritual
- nici spiritual, nici religios.

Oamenilor care sunt spirituali și religioși, în general, le este greu să-și separe spiritualitatea de credința lor religioasă. Primul este o expresie a celui din urmă și invers. Totuși, oamenii care sunt spirituali, dar nu religioși, evită în general identificarea cu tradițiile religioase și au un simț mai mult sau mai puțin coerent al propriei lor spiritualități, care nu depinde de astfel de tradiții, chiar dacă se poate baza pe elemente ale acestora. În cadrul acestui grup ar fi incluse multe așa-numitele forme de spiritualitate new age, precum și altele care se bazează pe elemente ale diferitelor religii într-un mod individual, fără a se identifica cu niciuna dintre ele¹⁸⁹. Oamenii care sunt religioși, dar nu spirituali, ar vedea tradiția lor religioasă ca fiind importantă, dar nu s-ar identifica ca fiind „spirituali” (indiferent ce ar însemna asta pentru ei). În cele din urmă, unii oameni nu se consideră nici spirituali, nici religioși, preferând să evite atât religia tradițională, cât și formele mai noi de spiritualitate fără legătură cu religia.

În practică, puțini oameni par să se identifice ca fiind religioși, dar nu spirituali, iar categoria „spirituală, dar nu religioasă” pare a fi populară și în creștere. Spiritualitatea funcționează astfel ca o categorie mai incluzivă decât religia și pot fi găsiți mulți agnostici și atei care s-ar identifica cu categoria „spirituală, dar nu religioasă”. Pentru mulți, spiritualitatea este văzută ca o categorie universală și se sugerează că toate ființele umane experimentează o dimensiune spirituală a vieții. Cu toate acestea, unii atei și agnostici consideră categoria de spiritualitate inutilă. Găsind sensul și scopul vieții în alte moduri, ei nu văd nevoia de a identifica

¹⁸⁸ CHRISTOPHER C. H. COOK, „Religion and spirituality in clinical practice”, p. 43.

¹⁸⁹ CHRISTOPHER C. H. COOK, „Religion and spirituality in clinical practice”, p. 43.

lucrurile ca „spirituale” și poate că, de asemenea, consideră că termenul de spiritualitate seamănă prea mult cu religia. Aceasta ridică întrebarea foarte validă dacă termenul „spiritualitate” este cu adevărat necesar sau nu. Poate că este necesar doar să ne întrebăm despre credințele, valorile, practicile și relațiile oamenilor. Cu toate acestea, adoptarea acestei abordări nu ar părea de ajutor pentru mulți oameni pentru care spiritualitatea este profund importantă.

Prin urmare, este necesar să facem o anchetă sensibilă cu privire la ceea ce oamenii înțeleg prin cuvântul „spiritualitate” și dacă este sau nu important pentru ei. Acest lucru este la fel de important atunci când se descoperă că „spiritualitatea” este percepută ca fiind profund inutilă și nu trebuie discutată, precum și atunci când se descoperă că spiritualitatea este percepută ca fiind esențială pentru viață și o parte cheie a înțelegerii generale a ambelor: vieții și bolii¹⁹⁰.

În contextul îngrijirii paliative, Michael K. Kearney susține că spiritualitatea se referă la ceea ce este cel mai profund și mai autentic în noi, temeiul ființei noastre și ceea ce noi și alții ne referim ca fiind spiritual. Durerea este experiența înstrăinării de această adâncime¹⁹¹. John Swinton (2001) a dezvoltat un model de îngrijire spirituală, influențat de teologia pastorală, pentru a ajuta la definirea și validarea vieții spirituale a persoanelor cu probleme de sănătate mintală. Acest lucru are corolare cu îngrijirea paliativă, unde bolile fizice și nevoile de sănătate mintală converg. Mulți pacienți diagnosticați cu cancer, de exemplu, vor experimenta niveluri ridicate de depresie și anxietate care introduc necesitatea unei perspective de sănătate mintală și recunoașterea problemelor existențiale care apar în îngrijirea la sfârșitul vieții¹⁹².

Modelul lui Swinton necesită o înțelegere a „spiritului uman” care se distinge de „spiritualitate”. Aceasta oferă o vedere panoramică a spiritualității, informată de perspective religioase, umaniste, ateiste și agnostice. El face, de asemenea, o distincție între această înțelegere largă a spiritualității, termenii de referință psihologici și spiritualitatea ca și concept religios. „Spiritul” uman, „spiritualitatea” și religia creează o compoziție de experiență care generează sens, scop și transcendență¹⁹³. Această constelație de experiențe umane este descrisă

¹⁹⁰ CHRISTOPHER C. H. COOK, „Religion and spirituality in clinical practice”, p. 44.

¹⁹¹ MICHAEL K. KEARNEY ET AL., „Self-care of physicians caring for patients at the end of life: «Being connected... a key to my survival»”, *JAMA* 301, 11 (2009), pp. 1155–1164.

¹⁹² JOHN SWINTON, *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a „forgotten” Dimension*, Jessica Kingsley Publisher, London, 2001, pp. 13–14.

¹⁹³ JOHN SWINTON, *Spirituality and Mental Health Care*, pp. 25–28.

ca o sursă de vindecare care se ocupă de structurile interioare profunde ale sensului, de valori și scop, care formează infrastructura pentru toată experiența umană, indiferent de prezența sau absența suferinței și a bolii. Vindecarea este o sarcină profund spirituală care se întinde dincolo de granițele bolii și vindecării și în tărâmurile transcendenței, scopului, speranței și sensului care formează țesătura experienței și dorinței umane¹⁹⁴.

2.2. Art-terapia spirituală în literatura de specialitate

Într-o trecere în revistă a literaturii despre terapia prin artă și spiritualitate, am găsit mai mulți autori care pledează pentru importanța spiritualității și includerea ei în terapia prin artă; totuși, aceasta nu este principala noastră preocupare aici. De asemenea, art-terapeuții au discutat despre relațiile dintre terapia prin artă și rugăciune, precum și evaluarea spirituală, căile spirituale și bunăstarea și au examinat dimensiunile spirituale ale producției de artă, relațiile dintre terapia prin artă și direcția spirituală, care nu se încadrează însă în scopul acestui studiu¹⁹⁵.

În special legate de cercetarea prezentă, în literatura de specialitate s-a descoperit că există o relație puternică între artă, spiritualitate și speranță, sens, scop și conexiune. S-a descoperit că credințele spirituale generează speranță¹⁹⁶ și atunci când ea a fost experimentată, crearea de sens a fost promovată în acest proces¹⁹⁷. Terapeuții prin artă au descoperit că, pe măsură ce indivizii au creat artă și au împărtășit experiențe semnificative, conexiunea a fost alimentată¹⁹⁸ și a crescut simțul scopului¹⁹⁹.

De-a lungul timpului, în literatura de art-terapie au apărut diferite teme cu privire la spiritualitate. La începutul anilor 1950, unii terapeuți prin artă s-au concentrat pe relația dintre terapia prin artă și psihologia transpersonală. Primii

¹⁹⁴ JOHN SWINTON, *Spirituality and Mental Health Care*, p. 57.

¹⁹⁵ MACNAB KENNEDY, „The effectiveness of spiritual/religious interventions in psychotherapy and counselling: a review of the recent literature”.

¹⁹⁶ VALERIE CHU, „Within the Box: Cross-Cultural Art Therapy With Survivors of the Rwanda Genocide”, *Art Therapy* 27, 1 (2010), pp. 4–10.

¹⁹⁷ MARY B. SAFRAI, „Art Therapy in Hospice: A Catalyst for Insight and Healing”, *Art Therapy* 30, 3 (2013), pp. 122–129.

¹⁹⁸ ROSE BENNINGTON ET AL., „Art therapy in art museums: Promoting social connectedness and psychological well-being of older adults”, *The Arts in Psychotherapy* 49 (1 iulie 2016), pp. 34–43.

¹⁹⁹ VALERIE CHU, „Within the Box”, pp. 4–5.

terapeuți prin artă transpersonală, cum ar fi Florence Cane (1951)²⁰⁰, au scris despre integrarea mișcării, a simțirii și a gândirii atunci când a fost vorba atât de persoană, cât și de artă în sine. Începând cu anii 1960, literatura de consiliere s-a concentrat și pe bunăstarea spirituală²⁰¹. În anii următori, mai multe evaluări ale bunăstării spirituale au fost dezvoltate și utilizate de consilieri în practică, precum și în literatura de consiliere. Una dintre aceste evaluări a fost *Scala de bunăstare a spiritualității*, care a servit ca măsurătoare a percepției cuiva asupra bunăstării spirituale²⁰². Evaluarea a inclus atât dimensiunea religioasă, cât și cea existențială și a ajutat la documentarea contribuțiilor religiozității/spiritualității la bunăstare.

Ca exemplu, *Scala de bunăstare a spiritualității* (SWBS) a lui Paloutzian și Ellison a fost un efort pozitiv de măsurare a dimensiunii spirituale. Măsura de evaluare a autorilor a inclus un auto-raport de 20 de itemi constând din două subscale: *Bunăstarea religioasă* (RWB) și *Bunăstarea existențială* (EWB). Subscala RWB a făcut referire la Dumnezeu și a evaluat dimensiunea verticală a spiritualității, iar EWB a măsurat dimensiunea orizontală a bunăstării, luând în considerare relația cu lumea, simțul scopului și nivelul de satisfacție cu viața. Autorii au concluzionat că scala a fost un indice general bun al bunăstării. O distincție specială a fost constatarea autorilor că scala SWBS a fost corelată pozitiv cu indicatorii de bunăstare (de exemplu, găsirea sensului și scopului vieții, sănătate fizică bună)²⁰³.

Shaun A. McNiff s-a bazat din cercetările sale asupra șamanismului pentru a încuraja gândirea artei ca ritual. El a subliniat rolul terapeutului de arte expresive ca unul care poate răspunde nevoii spiritului uman de a căuta transcendența, evidențiind astfel capacitatea terapiei prin artă de a oferi un mod natural de a fi și de a vindeca. McNiff face referire la șaman doar ca o metaforă în idei conceptuale ale artelor expresive²⁰⁴.

Au existat o serie de încercări de a evidenția importanța spiritualității în terapia prin artă²⁰⁵. Natura fecundă a creării de sens pentru a inspira și a genera

²⁰⁰ FLORENCE CANE, *The Artist in Each of Us*, Thames and Hudson, London, 1951.

²⁰¹ MARY THOMAS BURKE, *Counseling: The Spiritual Dimension*, ediție de JUDITH G. MIRANTI, Amer Counseling Assn, Alexandria, VA, 1995.

²⁰² RAYMOND PALOUTZIAN ET AL., „The Spiritual Well-Being Scale”, *Journal of Psychology and Theology* 19 (1991), pp. 56–70.

²⁰³ RAYMOND PALOUTZIAN ET AL., „The Spiritual Well-Being Scale”, pp. 69–70.

²⁰⁴ SHAUN A. MCNIFF, „Motivation in art”, *Art Psychotherapy* 4, 3–4 (1977), pp. 125–136.

²⁰⁵ ELLEN G. HOROVITZ-DARBY, *Spiritual art therapy: An alternate path* (Spiritual art therapy: An alternate path), Charles C Thomas, Publisher, Springfield, IL, England, 1994, p. viii.

conștientizare și înțelegere spirituală este încapsulată în cadrul practicii terapiei prin artă. Vizualizarea experiențelor, amintirilor și sentimentelor prin procesul de creare a desenelor și picturilor oferă un mijloc material prin care spiritualitatea poate fi explorată. Spiritualitatea, în acest context, este paradigma individuală interioară a valorilor și credințelor care pot fi aduse în relief sau aruncate în confuzie și dezordine prin criza de sănătate fizică gravă. O criză spirituală poate să nu fie numită inițial ca atare și poate dura timpul să fie definit în termeni care au sens. Conexiunile și dependențele de relații, roluri de zi cu zi, muncă, responsabilități, activități sociale și mobilitate pot fi subminate sau spulberate, provocând o acumulare de pierderi. Necesitatea unui spațiu creativ în care să se reseteze terapeutic problemele și să se descopere strategii de coping devine imperativă²⁰⁶.

Deși autori precum Paloutzian și Ellison²⁰⁷ și Horovitz-Darby s-au concentrat pe tema evaluării, alți autori s-au concentrat pe dimensiunile spirituale ale artei în sine. De exemplu, Madeline M. Rugh (2001), psihoterapeut și terapeut prin artă, și-a postulat în mod similar credința în artă și vindecare prin capacitatea de a conecta oamenii cu natura și spiritul pentru a stimula îndrumarea, înțelegerea și rezolvarea problemelor²⁰⁸. Pat B. Allen a oferit viziunea despre realizarea artei ca „un mod de a cunoaște²⁰⁹” și că realizarea artei era o cale spirituală. Ea și-a exprimat credința în artă ca o practică și ca o cale în viața cuiva, mai degrabă decât pur și simplu să definească arta ca formă de religie. În lumina acestui punct de vedere, cineva poate naviga prin artă și poate descoperi înțelepciunea care nu era anterior în conștientizare pentru a merge mai departe și a crea viața dorită. Ea a susținut că prin explorarea divinului interior, un mod spiritual de a fi și de a cunoaște a fost posibil²¹⁰.

Catherine Moon a fost unul dintre primii terapeuți în artă care a vorbit și a scris despre realizarea artei ca formă de rugăciune, ca sacrament și ca har. În timpul realizării artei, a susținut ea, cineva este capabil să comunice și să se

²⁰⁶ MIMI FARRELLY-HANSEN (ed.), *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009, p. 25.

²⁰⁷ RAYMOND PALOUTZIAN ET AL., „The Spiritual Well-Being Scale”.

²⁰⁸ MADELINE M. RUGH, „Art, nature, and aging: A shamanic perspective”, în MIMI FARRELLY-HANSEN (ed.), *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009, pp. 159–181.

²⁰⁹ PAT B. ALLEN, *Art Is a Way of Knowing: A Guide to Self-Knowledge and Spiritual Fulfillment through Creativity*, Shambhala, Boston : New York, 1995, p. xv.

²¹⁰ PAT B. ALLEN, *Art Is a Spiritual Path: Engaging the Sacred through the Practice of Art and Writing*, 49033rd edition, Shambhala, Boston, 2005.

conecteze la divin și să experimenteze conexiunea spirituală în acest proces²¹¹. Bruce L. Moon a afirmat, de asemenea, credința în importanța artei ca act sacru²¹².

Christine Doyle a constatat că de-a lungul istoriei angajării terapeuților de artă cu spiritualitatea, au existat trei abordări principale ale terapiei prin artă informată spiritual²¹³. Primul model pe care l-a evidențiat s-a bazat pe existențialism și psihologie arhetipală. Acesta a fost modelul pe care Bruce L. Moon (2004) l-a folosit atunci când a descris „pierderea sufletului” drept „vid existențial” și a postulat că implicarea în procesul de realizare a artei a ajutat la refacerea sufletului²¹⁴.

Al doilea model pe care Doyle l-a evidențiat a fost unul care a afirmat teoria și spiritul dezvoltării²¹⁵. Horovitz a folosit acest model când a dezvoltat instrumentul de evaluare a terapiei prin artă a credinței pentru a evalua sistemele de credințe ale indivizilor și, de asemenea, spiritualitatea acestora. Ea a subliniat, totuși, că atunci când se folosește BATA, interpretarea s-a bazat pe nivelul de dezvoltare a clientului, subiectul, calitățile formale ale operei de artă și atitudinea acestuia. Al treilea model remarcat de Doyle a subliniat psihologia arhetipală și sufletul. În legătură cu acest model, Shaun McNiff a susținut că terapia prin artă în sine ar putea fi privită ca un fel de înger păzitor, care servește la conectarea indivizilor cu dorințele sufletului lor. McNiff a subliniat că prin creativitate și folosirea materialelor, sufletul poate fi eliberat prin transformările spiritului²¹⁶.

Aceste trei modele sunt semnificative deoarece ele recunosc valoarea inerentă a ființelor umane. În timp ce Horovitz-Darby a susținut importanța accesării spiritului prin intermediul unui instrument de evaluare, B. Moon a îmbrățișat importanța imaginii artistice și a procesului de realizare a artei în sine atunci când a fost vorba de a dezvălui atât sufletul, cât și componenta conceptuală a procesului artistic. În acord cu B. Moon, McNiff a susținut importanța procesului de realizare a artei; cu toate acestea, a promovat și imaginația activă în abordarea sa în practică. McNiff a văzut imaginea artei ca având o viață proprie în domeniul

²¹¹ MIMI FARRELLY-HANSEN, CATHERINE MOON (ed.), „Prayer, sacraments, grace”, în *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009, pp. 29–52.

²¹² BRUCE L. MOON, *Art And Soul: Reflections On An Artistic Psychology*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2004.

²¹³ CHRISTINE DOYLE, „Spirituality and art therapy”, <https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/2399/>.

²¹⁴ BRUCE L. MOON, *Art And Soul*, p. 12.

²¹⁵ CHRISTINE DOYLE, „Spirituality and art therapy”.

²¹⁶ SHAUN MCNIFF, *Art as Medicine : Creating a Therapy of the Imagination*, 1st edition, Shambhala, Boston : New York, 1992, p. 80.

imaginar. Ca atare, el a vorbit despre imaginile de artă ca „îngeri artistici²¹⁷” și s-a aliniat cu James Hillman, care a conceptualizat sufletul ca imaginație²¹⁸.

Jennifer Lively a investigat spiritualitatea și vindecarea într-un cadru multicultural. Ea a căutat absolvenți ai programului de terapie conjugală și familială de la Universitatea Loyola Marymount, care au fost implicați în practica sănătății mintale, care au folosit terapia prin artă și care au fost de acord că spiritualitatea joacă un rol în identitatea și practica lor clinică. Încorporând chestionare bazate pe narațiuni și răspunsuri creative în domeniul artei, rezultatele lui Lively au arătat faptul că spiritualitatea era integratoare în natură, că promova conexiunea individualizată și universală și că procesul de realizare a artei în sine era o practică spirituală care favoriza vindecarea. Lively a descris spiritualitatea ca o legătură cu sine, precum și cu natura și divinusul²¹⁹. Descoperirile ei au susținut relevanța spiritualității ca o componentă importantă în vindecare și terapie și au confirmat realizarea artei ca instrument principal al practicii spirituale în sine. Indiferent de credințele personale ale unui terapeut de artă, spiritualitatea este o dimensiune inerent umană, iar rolul terapeutului de artă în relație cu spiritualitatea poate fi privit ca unul de a ajuta clienții în explorarea, identificarea și exprimarea propriilor sisteme de convingeri personale²²⁰.

Simbolurile vizuale, metaforele și expresiile din artă sunt termenii de referință non-verbali care pot duce la înțelegere, adevăr revelat și transformare. Imaginile, vizualizarea și viziunea devin textura spirituală a lucrărilor de artă create în terapia prin artă. Artă are capacitatea de a trezi și de a sensibiliza ființele umane la realitățile spirituale. Deschide dinamica intra-psihică, iar practica terapiei prin artă este o abordare care oferă o poziție interpretativă care facilitează înțelegerea creării de sens și a spiritualității. Acest lucru este întreprins și în ceea ce privește contextul individului: necesită atenție acordată modului în care transformarea spirituală interioară se va traduce în lumea relațiilor, mediul și mediul social a acelei persoane – spiritul uman în acțiune²²¹.

²¹⁷ SHAUN MCNIFF, *Art as Medicine*, p. 74.

²¹⁸ JAMES HILLMAN, *The essential James Hillman: A Blue Fire*, ediție de THOMAS MOORE, Harper & Row, New York, 1989.

²¹⁹ JENNIFER LIVELY, „Spirituality and Healing: Multicultural Implications within Art Therapy”, *LMU/LLS Theses and Dissertations* (1 aprilie 2011), <https://digitalcommons.lmu.edu/etd/91>.

²²⁰ MIMI FARRELLY-HANSEN, CATHERINE MOON (ed.), „Prayer, sacraments, grace”, pp. 29–34.

²²¹ MIMI FARRELLY-HANSEN (ed.), *Spirituality and Art Therapy*, pp. 57–58.

2.3. Icoana și reprezentările religioase în art-terapie

În acest subcapitol vor fi tratate pe larg rolul și importanța icoanei și a reprezentărilor artistice cu valențe spirituale, surprinzându-se diferențele interpretative, dar și asemănările. De asemenea, după cum am menționat și la începutul acestui capitol, un loc important îl vor ocupa detalierea rolului art-terapiei spirituale, unde se va discuta despre cele cinci domenii generale de intervenție și temele spirituale care se abordează în cadrul terapiei. Alte două aspecte care vor face obiectul subcapitolului vor fi obiectivele art-terapiei spirituale și rolul acesteia în cazul celor aflați în îngrijire paliativă.

2.3.1. Relevanța istorică și artistică a icoanelor și artei religioase

De-a lungul istoriei artei, spiritualitatea și religia au reprezentat o temă semnificativă. Artiștii au fost preocupați de cele mai profunde întrebări existențiale. Ei au încercat să comunice, printr-un mediu finit, transcendent, alte idei lumești și nemateriale. Arta este adesea o încercare de a dezvălui și expune arheologia sufletului prin excavarea imaginativă a experienței umane pentru a descoperi adevăruri și realități ascunse.

Icoana este o reprezentare pe lemn sau pe sticlă în creștinism a lui Hristos, a Fecioarei sau a sfinților și a fost menită să inspire evlavie. „O icoană, spre deosebire de o simplă imagine, are o semnificație religioasă prin faptul că aduce credincioșii în relație cu Dumnezeu prin reprezentări de povești sau persoane sacre²²²”. Icoanele erau în mod caracteristic prezentate pe un fundal care era de obicei simplu. Lipsa ornamentației trebuia să atragă atenția asupra punctului focal teologic și estetic, care era figura(ile) reprezentată(e) privită ca a patra dimensiune care ar transforma „atitudinea” picturală într-o configurație spirituală²²³. Miles a descris modul în care „prezentarea frontală” a icoanelor „a încurajat spectatorii să se implice cu imaginile în moduri noi și mai intime decât au făcut-o înainte²²⁴”.

Icoanele au fost folosite în primele secole d.Hr. și au fost considerate în Bisericile Ortodoxe Răsăritene și Catolice ca portaluri către divin. Imaginile nu erau doar reprezentări, ci întruchipau Prezența reală a figurii. Richard Wollheim

²²² S. BRENT PLATE (ed.), *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, Palgrave Macmillan, New York, 2002, p. 54.

²²³ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, *Journal for the Study of Spirituality* 1 (2011), p. 79.

²²⁴ S. BRENT PLATE (ed.), *Religion, Art, and Visual Culture*, p. 58.

rezumă problema estetică după cum urmează: suntem obișnuiți să vedem pictura ca conținând o imagine sau să o receptăm ca fiind în sine o imagine? În cazul icoanei, pictura nu era un recipient al imaginii, ci era imaginea în sine. A jucat un rol sacramental în închinare²²⁵. Philip Sheldrake descrie modul în care icoanele au fost „considerate a fi un mijloc de angajament direct sau de comuniune cu Dumnezeu și sfinții (exprimat cu putere prin faptul că figura descrisă privește direct asupra credinciosului)²²⁶”. În tradiția icoanei, aspectele estetice erau considerate ca de mai puțină importanță decât componentele spirituale și contribuiau la puterea lor duhovnicească.

Icoanele au fost socotite „ca sfinte în ele însele și erau venerare prin prisma prototipurilor sfinților pe care îi reprezentau²²⁷”. Temerile că venerarea ar duce la idolatrie, încălcând astfel porunca a doua a Decalogului, l-au determinat pe împăratul Leon al III-lea Isaurul să interzică icoanele în 726 d.Hr. Controversa iconoclastă din secolele al VIII-lea și al IX-lea a fost, fără îndoială, cel mai înalt punct de conflict între reprezentarea vizuală și cea scrisă din istoria Bisericii. În controversa iconoclastă, scopul icoanelor a căzut sub control politic și religios. Pe de o parte erau iconoclaștii (care priveau imaginile în termeni negativi) și pe de altă parte erau iconofiliile sau iconodulii (care priveau imaginile ca ajutoare pentru închinare). În timp ce dezbaterea continua, s-au pus prescripții asupra a ceea ce era considerat drept reprezentări acceptabile ale lui Hristos.

Cel de-al doilea Sinod de la Niceea (Sinodul al 7-lea Ecumenic 787 d.Hr.) a rezolvat conflictul prin validarea importanței icoanelor ca parte integrantă a închinării, precum Sfânta Scriptură. Răsturnarea iconoclasmului în 843 d.Hr. a fost văzută ca un triumf pentru Biserica Ortodoxă.

Controversa iconoclastă a scos la iveală potențialul spiritual al imaginilor. Iconoclaștii au vrut să nege puterea pe care o dețin icoanele. Controversa de atunci nu a fost împotriva imaginilor în sine, ci împotriva puterii pe care mulți o acordau acestora. Credița în natura sacramentală a icoanelor însemna că acestea nu erau privite ca simple reprezentări, ci că aveau un statut ontologic diferit. Iconoclaștii se temeau că icoanele ar putea încuraja oamenii să se închine obiectelor materiale, ceea ce era o abatere de la focalizarea lor supremă pe Dumnezeu.

²²⁵ RICHARD WOLLHEIM, „The Work of Art as Object”, în CHARLES HARRISON, PAUL WOOD (ed.), *Art in Theory, 1900–1990*, Blackwell, Oxford, p. 793.

²²⁶ PHILIP SHELDRAKE, *A Brief History of Spirituality*, Wiley-Blackwell, Malden, MA, 2007, pp. 99–100.

²²⁷ PETER MURRAY, LINDA MURRAY (ed.), *A Dictionary of Christian Art*, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2004, p. 255.

Iconofiliile credeau că, dimpotrivă, mai degrabă decât să fie o distragere a atenției de la Dumnezeu, icoana le permitea credincioșilor să se concentreze mai fix asupra imaginii și, prin urmare, le-a sporit închinarea²²⁸.

Icoana a reprezentat o convergență între artă, religie și spiritualitate. Simbolismul religios al icoanei nu era spiritual în sine. Spiritualitatea a fost activată de starea de absorbție contemplativă a privitorului. Contemplând icoana, s-a constatat că trăsăturile formale ale simplității desenului, aspectele frontale ale figurii și fundalul simplu invită la concentrare asupra reprezentării simbolice a figurii și asupra privirii evlavioase pe chipul lui Hristos Atotputernicul.

Mergând mai departe în istoria artei cu tematică religioasă, legătura dintre arta abstractă și spiritualitate a fost creată la începutul secolului al XX-lea, odată cu renașterea interesului pentru teosofie, un sistem filosofic antic care a investigat semnificația sufletului și natura perspicacității mistice. Influența sa poate fi observată în opera lui Mondrian și în creația lui Kandinsky, de exemplu. În interpretarea lor, arta a fost un substitut pentru experiența religioasă și a avut puterea de a reînvia spiritualitatea în Occidentul materialist. În multe cazuri, aceasta a fost interpretată din punct de vedere utopic: arta avea capacitatea de a transforma societatea și artistul ca profet sau văzător avea să realizeze acest lucru²²⁹.

Afinitățile dintre abstractizare și spiritualitate au fost dezvoltate riguros, iar imaginea estetică materială a fost văzută ca fiind capabilă să dezvăluie adevăruri spirituale. Deși ambele formulări ale abstracției se aflau la extremități opuse ale spectrului, Mondrian și Kandinsky credeau în puterea artei abstracte de a pătrunde în aparențe exterioare și de a dezvălui ordinea universului.

Lucrările timpurii ale lui Mondrian au fost realiste (reprezentationale), dar mai târziu a trecut la expresii mai abstracte. Pentru Mondrian, naturalismul limita și împiedica exprimarea universală a unui obiect. Reducerea realității până la componentele sale de bază folosind verticalul și orizontalul și culorile primare și alb-negru, Mondrian a reușit să exploreze limbajul universal al existenței care se află sub aparențe exterioare. Deci, în loc să înfățișeze un anumit copac, el a fost capabil să reprezinte esența universală a tuturor copacilor²³⁰.

²²⁸ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 80.

²²⁹ JOHN GOLDING, *Paths to the Absolute: Mondrian, Malevich, Kandinsky, Pollock, Newman, Rothko, Stil.*, 1st edition, Princeton University Press, Princeton, N.J, 2000, p. 15.

²³⁰ JOHN GOLDING, *Paths to the Absolute: Mondrian, Malevich, Kandinsky, Pollock, Newman, Rothko, Stil.*, pp. 16–17.

Aproximativ 20 de ani mai târziu, Rothko s-a angajat într-o căutare similară. Începând cu reprezentările figurative, Rothko a trecut în abstract. Și el a vrut să exploreze ceea ce stătea la baza realității, dar a negat că acest ceva ar fi în vreun fel metafizic. El a susținut că s-a concentrat pe prezența fizică a lucrării, pe care a definit-o drept „materialitatea”.

Rothko a vrut să găsească un mit care să simbolizeze relația dintre omenire și lume. Acest mit ar trebui să fie universal și atemporal. Autorul a simțit că arta reprezentativă, care conținea urme ale lumii cotidiene, era limitată pentru că denota particularitatea. Pentru a articula sensul universalului sau absolutului, el a apelat la limbajul abstracției. Într-o adresă adresată Institutului Pratt din New York, în noiembrie 1958, Rothko a afirmat că unul dintre ingredientele esențiale ale unei opere de artă este „că trebuie să existe o preocupare clară cu moartea – indicii de mortalitate”. Soluția lui Rothko a fost în formulările sale paradigmatiche ale „formelor dreptunghiulare”²³¹.

Mulți oameni remarcă faptul că, văzând picturile lui Rothko la prima mână, ei trăiesc experiențe transcendente care îi duc la limitele rațiunii și ale expresiei. Acest lucru nu este transmis în mod satisfăcător în reproduceri, deoarece nu putem simți efectele copleșitoare ale stării și culorii. Aceste caracteristici sunt cele care cauzează senzația de înghițire și goliciune pe care mulți spectatori și critici o descriu recurgând la limbajul spiritualității²³². Robert Kraut rezumă experiența în mod adecvat: „există o relație experiențială specială între privitorii operelor lui Rothko și operele însele”²³³.

Ultimul exemplu este Nantes Triptych (1992) realizat de Bill Viola, un artist video american care folosește tehnologia electronică, de sunet și imagine, pentru a crea o gamă largă de lucrări, cum ar fi casete video, instalații video arhitectonice, spectacole muzicale și piese video „at panel”. El a avut un rol central în stabilirea contemporaneității artei video și în extinderea posibilităților acesteia prin explorările sale inovatoare de conținut și formă²³⁴.

Arta lui Viola reflectă preocupările sale legate de spiritualitate și este inspirată atât de misticismul occidental, cât și de cel oriental. Explorarea spiritualității de către Viola nu se limitează la anumite tradiții și se concentrează mai mult pe

²³¹ ACHIM BORCHARDT-HUME (ed.), *Rothko: The Late Series*, 1st Edition, Tate, London, 2009, p. 91.

²³² RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 82.

²³³ ROBERT KRAUT, *Artworld Metaphysics*, 1st edition, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2007, p. 42.

²³⁴ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 85.

articularea preocupărilor fundamentale pe care oamenii le au în viață. El ne face să ne gândim la relația dintre viață și moarte vis-a-vis de conștiința umană și ne face să fim conștienți de natura umană. Folosind imaginea și sunetul, Viola prezintă lucrări care au un efect de imersiune asupra privitorului. Este o artă a absorbției, care cere privitorului să fie răbdător și contemplativ, deschizându-ne astfel accesul la experiențe de profundă reflexie spirituală. Viola folosește materialul video pentru a explora percepția senzorială ca o cale spre cunoașterea de sine. Nantes Triptych (1992) prezintă trei panouri cu imagini video care, de la stânga la dreapta, reprezintă nașterea, simbolizată de un nou-născut, un bărbat îmbrăcat sub apă și o femeie pe moarte. Bărbatul îmbrăcat din panoul central se mișcă între stadii alternative de luptă și nemișcare și este ținut în suspensie în fața unui spațiu de umbră indistinct. El semnifică călătoria vieții, cu suferințele și coborâșurile ei, și este literalmente suspendat între naștere și moarte. Aceste trei etape marchează diferitele stadii ale vieții cu o urgență emoționantă²³⁵.

Ceea ce este alarmant este gama de emoții pe care această lucrare le induce privitorului. În viața de zi cu zi și în majoritatea culturilor, a avea copii este considerată o bucurie și este ținută separat de procesul morții. Potențialitatea și energia emanate de primul panou sunt contrabalansate de liniștea celui de-al treilea panou. Figura centrală poate fi văzută ca o punere în scenă, emoțiile ambelor etape – vitalitate și morbiditate. Faptul că imaginile cu nașterea și moartea sunt documente ale unor evenimente reale sporește tonul emoțional. Cele trei scene sunt legate între ele printr-o coloană sonoră de plâns, mișcări de apă și respirație, într-o buclă de 30 de minute. După un timp, sunetele se unesc și unesc cele trei imagini. Până la sfârșitul buclei, cele trei imagini se întrepătrund în ciclul vieții, în care moartea nu este o stare care apare la sfârșitul vieții, ci este inerentă în însăși condiția ei. Acest lucru corespunde unui ciclu personal de răni (frica de moarte) și de vindecare (prezența unei noi vieți) pe care privitorul îl experimentează în lucrare.

Lucrarea lui Viola se referă la condiția umană pe care D. Morgan o descrie ca fiind „setul de condiții cu care se confruntă toți oamenii”²³⁶. Această condiție se referă în primul rând la acceptarea faptului că suntem ființe întrupate și că ne confruntăm cu suferința, durerea, alienarea și moartea. Interacțiunea umană presupune

²³⁵ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 85.

²³⁶ D. MORGAN, „Spirit and Medium”, în CHRIS TOWNSEND (ed.), *The Art of Bill Viola*, 1st edition, Thames & Hudson, New York, N.Y., 2004, p. 97.

căutarea comuniunii cu ceilalți și încercarea de a depăși sau de a transcende condiția noastră limitată. Acesta este cadrul existențial pe care Viola îl elaborează în opera sa de artă și care este central în discursul religios. Toate religiile și mitologiile construiesc narațiuni prin care se poate da sens etapelor vieții. În unele religii, moartea nu este concepută ca un sfârșit, ci ca o etapă în viața de după moarte.

Viola nu postulează nicio viață de apoi metafizică; el este axat pe corp și pe corporalitate. Cu toate acestea, lucrările sale sunt răscumpărătoare, deoarece reamintesc universalitatea experiențelor umane și oferă privitorului ocazia de a se reflecta asupra condiției umane departe de preocupările banale ale vieții de zi cu zi. El oferă privitorului ocazia de a experimenta sacralitatea vieții umane, un lucru care este marginalizat de societate. Viola a fost crescut ca episcopalian (anglican; Biserica Anglicană din SUA poartă numele de Biserica Episcopaliană) și a fost în mod clar influențat de creștinism, după cum reiese din aspectul creștin al titlurilor sale și din aluzia continuă pe care o face la imagini religioase din istoria artei. Însă, din punct de vedere filosofic și personal, a fost atras de filosofiele mistice occidentale și orientale (inclusiv de scrierile Sfântului Ioan al Crucii, Meister Eckhart și sufismul islamic)²³⁷.

În dezvoltarea picturii de icoane din primele secole și până la arta contemporană, observăm o serie de aplicații și interpretări diferite ale termenului „spiritualitate”, care pot fi rezolvate prin considerarea tuturor abordărilor ca fiind spirituale. În cazul icoanei, spiritualitatea este inextricabilă de credința religioasă, iar scopul său principal a fost acela de a ajuta la devoțiune. În timp ce în cazul celorlalte exemple, spiritualitatea nu este legată de conținut sau de expresie, ci este trăită în relația deschisă între privitor și opera de artă. Aspectul experiențial de a vedea opera la prima mână este esențial și de aceea nu putem vorbi despre experiența spirituală a vizionării unor fotocopii ale operei lui Rothko, de exemplu. Având în vedere acest lucru, merită să adăugăm dimensiunea publică a vizionării. Pentru a experimenta opera de artă la prima vedere, spectatorii trebuie să vadă opera *in situ*. Artiștii în cauză, curatorii de expoziții și proprietarii de galerii au lucrat împreună pentru a crea atmosfera potrivită. Lucrările lui Rothko sunt adesea atârinate la nivelul ochilor, iar iluminarea este ajustată în încăpere pentru a crea atmosfera necesară. Luminile sunt adesea diminuate până la întuneric complet în încercarea de a încuraja privitorii să se cufunde complet în experiență²³⁸.

²³⁷ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 86.

²³⁸ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 91.

2.3.2. Rolul art-terapiei spirituale

Spiritualitatea oferă sens prin înțelegerea aprofundată a relațiilor și a legăturilor pe care le avem cu cei care împărtășesc cele mai intime aspecte ale vieții noastre, cu natura materială a corpului, cu mediul și cu divinul. Spiritualitatea este descoperită și experimentată în fluxul și refluxul vieții obișnuite atunci când rămânem atenți la inefabil, intangibil și inexplicabil. Este definită de context și experiență și articulată prin ritualuri și expresii personale. Este în centrul religiei creștine și este comunicată prin texte sacre și mărturia credincioșilor. Când spiritualitatea este pe deplin îmbrățișată, procesul de creare a sensului este valorificat și susținut. Principiile îngrijirii spirituale creează oportunitatea și potențialul de a transcende fizicul și psihologicul. Acest lucru îi conectează apoi pe cei care suferă cu aspecte ale vieții care găsesc adesea o expresie imaginativă prin arte și științe umaniste și în care spiritualitatea și religia aduc perspective unice afacerilor umane.

Spiritualitatea este recunoscută ca o parte importantă a îngrijirii sănătății în Regatul Unit²³⁹. Domeniul îngrijirii spirituale și al religiei în Serviciul Național de Sănătate (NHS) și în alte domenii de asistență socială, inclusiv închisori, este în primul rând responsabilitatea capelanului. Rolul de capelan a menținut o poziție și o influență cheie în ceea ce privește modul în care este abordată spiritualitatea și nu se concentrează doar asupra pacienților și familiilor acestora, ci și asupra sănătății spirituale a personalului și a organizațiilor în ansamblu²⁴⁰.

Rolul de capelan a trebuit să se adapteze unei societăți multi-confesionale în care practicile culturale și religioase, comunitățile de credință și secularismul contribuie la o constelație pluralistă complexă de credințe și valori. Spiritul uman, spiritualitatea și religia ne saturează răspunsurile și înțelegerea sănătății, a bolilor și a morții. Este imposibil de segregat spiritualitatea de miezul experienței umane, în special pe terenul suferinței. Conștientizarea spiritualității este adesea intensificată atunci când povara sănătății, durerea și suferința se întâlnesc în formele sale multiple. Frica și incertitudinea pot evoca anxietăți existențiale adormite cu privire la failibilitatea fizică și mortalitatea. Încrederea și certitudinea fizică, emoțională și psihologică sunt puse în pericol și provocate într-un mod neașteptat sau planificat în contextul îngrijirii sănătății.

²³⁹ HELEN ORCHARD, „Spiritual Care in ‘God’s Waiting Room’: a Review of the Questions”, *Progress in Palliative Care* 9, 4 (2001), pp. 131–135.

²⁴⁰ MARK COBB, *The Dying Soul: Spiritual Care at the End of Life*, 1st edition, Open University Press, Buckingham ; Philadelphia, Pa, 2001, p. viii.

Deși preocupările spirituale ridicate în îngrijirea sănătății sunt îndeplinite în primul rând de către capelan, ele devin din ce în ce mai mult responsabilitatea tuturor practicienilor din domeniul sănătății la nivelul identificării și evaluării naturii nevoii spirituale și, ulterior, îndrumarea pacienților către sprijinul adecvat. Artă are potențialul de a revizui viața, prezentându-se anterior posibilități neimaginabile și aprinderea unei curiozități cu privire la acele lucruri care fac viața semnificativă și cu scop²⁴¹.

Peter Fuller (1947–1990), un susținător timpuriu al terapiei prin artă, a dezvoltat un interes pentru relația dintre spiritualitate și artă. El a susținut că în tradiția neoromantică britanică există teme consistente legate de religie, spiritualitate și posibilități transcendente. Alteritatea, misterul, facultatea imaginativă, expresia unei emoții puternice și „manipularea liberă a culorii” artistului sunt teme romantice care pot fi remarcate pe parcursul dezvoltării multor teorii și practici a terapiei prin artă. Experiența artei oferă oportunitatea de a fi transformat²⁴².

Contemplarea estetică a artei este doar o singură dimensiune a întregii experiențe de exprimare artistică. Crearea de artă este, fără îndoială, o activitate spirituală, sau cel puțin cuprinde o dimensiune spirituală a vieții demnă de atenție și luare în considerare. Creativitatea, imaginația și realizarea de lucrări semnificative spirituale și indică posibilități transcendente. Alain de Botton propune chiar aranjarea obiectelor de artă în funcție de preocupările spirituale, ele fiind indicatoare ale zonelor existențiale tulburătoare²⁴³. Artă a fost mijlocul de exprimare a credinței și de conectare cu credința religioasă. Ea continuă să fie un fenomen cultural esențial care le permite oamenilor să depășească circumstanțele lor imediate, inclusiv constrângerile corpului lor fizic.

Cercetătoarea Arya oferă o discuție utilă despre modul în care artă poate exprima spiritualitatea sau „dă naștere sentimentului de spiritualitate²⁴⁴”. Ea se referă la importanța unei abordări reflexive a angajării cu artă, în care contemplația și receptivitatea pot fi folosite pentru a înțelege mai pe deplin conținutul spiritual al artei. Cu referire la icoană și artiștii contemporani, Arya subliniază că artă este

²⁴¹ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, *Journal for the Study of Spirituality* 1, 2 (2011), p. 217.

²⁴² PETER FULLER, *Peter Fuller's Modern Painters: Reflections on British Art*, ediție de JOHN McDONALD, Methuen, London, 1993, pp. 45–46.

²⁴³ ALAIN BOTTON, JOHN ARMSTRONG, *Art as Therapy*, ediție de JANE ACE, Phaidon Press, London, 2013, pp. 83–84.

²⁴⁴ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 77.

mai mult decât estetică și nu depinde de „gest și formă”²⁴⁵. Artă vizuală are potențialul de a prezenta publicului său semne și simboluri care invită la contemplarea temelor existențiale, iar participarea privitorului și receptivitatea lui este cea care facilitează legătura cu spiritualitatea. La rândul ei, impactul acestei invocări a spiritualului poate fi un proces susținut de reflecție pentru privitor, mult dincolo de întâlnirea cu obiectul de artă, purtat de memorie și de sentimentul asociat. Desenul provine din comportamentul motor și servește atât scopurilor expresive, cât și descriptive. Abilitățile motorii expresive implică utilizarea gesturilor coordonate pentru exprimarea simbolică prin ritualuri, dans și simboluri grafice.

Gesturile umane pot fi văzute ca urme lăsate în aer, în timp ce desenele sunt activități motorii materializate ca urme pe o suprafață. Necesitatea păstrării și înregistrării sunetelor, precum și dezvoltarea scrisului, au dus la diferite forme de scriere, inclusiv sisteme pictografice, ideografice și fonetice. Introducerea alfabetului fonetic a separat sensul de sunet și l-a transformat într-un cod vizual²⁴⁶.

În acest proces, accentul pus pe descrierea nonverbală a temelor transcendente nu este întâmplător. Reprezentând pictural problemele transcendente, stratul verbal – conținutul cognitiv, intelectual – este temporar îndepărtat, lăsând accentul pe percepția nonverbală de către client a transcendentalului. Stratul verbal este cel în care concepțiile transcendente își găsește expresie în doctrine, teze și propoziții. Acesta este stratul de suprafață, cel care îi tentează pe clienți și pe terapeuți să se lase prinși în a argumenta, a justifica, a intelectualiza și a dezbate „adevărul” pretențiilor transcendente. Aprecierea nonverbală a clientului asupra transcendentalului va fi mult mai relevantă pentru clinician, deoarece probabil acolo este locul unde se află adevărata „murdărie” terapeutică: aici sunt înregistrate emoții și atitudini inconștiente care deseori contrazic ceea ce este susținut în mod conștient la nivel verbal²⁴⁷.

La nivel nonverbal, lumea transcendentală personală se conectează cu persoana la nivel „intestin”, la nivel psihologic, influențând clienții din punct de vedere emoțional, făcând o diferență pozitivă sau negativă pentru bunăstarea lor personală. Pentru scopurile clinicianului, conținutul cognitiv este discutabil, de aceea se recomandă ocolirea oferirii unui răspuns în cadrul unei dezbateri. La nivel nonverbal, se poate obține o creștere și schimbare semnificativă fără a fi necesară

²⁴⁵ RINA ARYA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, p. 84.

²⁴⁶ ADRIANA LUCACIU, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, p. 75.

²⁴⁷ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, *Canadian Art Therapy Association Journal* 4, 1 (1988), p. 8.

modificarea convingerilor clientului la nivel verbal, convingeri care sunt adesea susținute în mod rigid și rezistent.

În mod ideal, art-terapeutul poate conduce clienții să reflecteze și să-și evalueze icoanele în același fel în care sunt conduși să evalueze orice altă pictură în procesul de terapie prin artă. În acest proces se încearcă să se obțină conținutul cognitiv trecut și să conducă clientul să ia contact cu așa-numitele „modele energetice”²⁴⁸ ale picturii: câmpul vizual energetic creat de: culoarea, structura, forma, dimensiunea și forma picturii care mobilizează într-un anumit fel câmpul energetic când icoana este privită. Mai târziu, clienții pot fi încurajați să împărtășească terapeutului ce simt în timp ce își contemplă icoana și ar putea chiar să fie conduși să converseze verbal cu conținutul imaginii lor, o adaptare a tehnicii „scaunului gol”²⁴⁹.

În acest proces al terapiei prin artă a religiei, în mod ideal, terapeutul va trata icoana nu doar ca referindu-se la ceva ce clientul crede că este adevărat, ci ca o proiecție din inconștientul său profund, sugerând natura relației profunde dintre client și Viață în sensul ei cel mai complet. Astfel se poate descoperi cum se percepe clientul pe el însuși.

2.4. Obiectivele terapeutului în art-terapia centrată religios/spiritual

Poziția avansată aici în ceea ce privește creșterea terapeutică a concepțiilor transcendente trece dincolo de antagonismul tradițional dintre învățăturile religioase însele și acei teoreticieni psihologici, precum Freud, care le repudiază. Dar, deși putem respecta credințele transcendente ca având valabilitate în viața clientului, nu spunem aici că clienții ar fi mai bine să fie religioși sau că a deveni religios într-un anumit mod sau altul ar fi o soluție la orice probleme psihologice specifice. Pur și simplu se acceptă discursul transcendent așa cum este prezentat. Dar pentru că suntem neutri în ceea ce privește validitatea anumitor doctrine transcendente, aceasta nu înseamnă că nu ne putem forma, ca terapeuți, o imagine a ceea ce constituie o perspectivă transcendentă „sănătoasă”. Unele perspective ale clienților par să caracterizeze progresul în dezvoltarea unui cadru transcendent care este sănătos din punct de vedere psihologic și îmbunătățește viața, iar atingerea

²⁴⁸ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, p. 8.

²⁴⁹ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, p. 9.

lor de către clienții religioși poate fi considerată ca obiective în terapia prin artă a religiei. Experiența întâlnirii cu Dumnezeu este legată de experiența cuiva despre sine. Înțelegerea unuia îl luminează pe celălalt. Icoanele sunt la fel de mult proiecții ale sinelui, cât și o reprezentare a lui Dumnezeu. În analiza viziunii noastre despre Dumnezeu, studiem și cine suntem²⁵⁰.

Spiritualitatea a fost evidențiată de mai mulți terapeuți și autori care au scris după McNiff²⁵¹, în anii 1990. În 1994, Horovitz-Darby a dezvoltat o evaluare spirituală bazată pe artă, intitulată *Belief Art Therapy Assessment* (BATA). Această evaluare a fost creată pentru a recunoaște dimensiunile spirituale ale unei persoane. Evaluarea în sine a fost inițial menită să discearnă credința sau necredința cuiva în Dumnezeu și impactul ulterior asupra funcționării corespunzătoare în viață. Horovitz-Darby a încorporat următoarele strategii în evaluarea ei: (a) o conceptualizare a spiritualului în interiorul experienței umane; (b) un cadru moral de referință, concludând că terapia nu este lipsită de valori și sugerând limitări universale pentru comportamentul uman; și (c) utilizarea tehnicilor spirituale pentru a îmbunătăți practica psihoterapiei²⁵². Procesul de evaluare în sine a inclus un interviu inițial, precum și directive ulterioare de realizare a artei. Ellen G. Horovitz a concluzionat, după utilizarea inițială a BATA, că informațiile culese au oferit o înțelegere sporită a sistemelor de credință/culturale, îmbunătățirea familiei și a dezvoltat o cale de comunicare²⁵³.

În practica terapiei prin artă, convingerile spirituale ies organic la suprafață în imaginile clientului din mediul terapeutic. Când se întâmplă acest lucru, clienții își comunică cu ușurință sentimentele și gândurile legate de aceste credințe și semnificațiile pe care le au în viața lor. Uneori nu este necesară o evaluare formală a credințelor spirituale, ci trebuie doar recunoscută dimensiunea spirituală a clientului, reflectată în atitudinea față de sine și față de ceilalți.

Putem distinge cu ușurință cinci categorii generale de teme discutate în terapie, care pot fi numite „domenii ale discursului” deoarece fiecare are propriul vocabular, concepte și modalități de a-și pune conceptele împreună. Se poate aștepta ca fiecare domeniu al discursului să aibă propriile sale probleme clinice specifice. Aceste domenii sunt:

²⁵⁰ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, pp. 9–10.

²⁵¹ SHAUN A. MCNIFF, „Motivation in art”, pp. 125–136.

²⁵² ELLEN G. HOROVITZ-DARBY, *Spiritual art therapy*, p. 4.

²⁵³ ELLEN G. HOROVITZ, WERNER I. HALPERN, *Spiritual Art Therapy: An Alternate Path*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2002, pp. 3–5.

1. Fizic (lumea „materială”) Exemple: bani, case, mașini, cadavre. Problemele clinice din domeniul fizic al discursului includ supraviețuirea la nivel fizic, bogăția, sănătatea fizică.
2. Psihologic: credințe empirice, comportamente, atitudini, emoții, experiențe.
3. Estetic. Acest domeniu se referă nu numai la ceea ce este „frumos” artistic ci, în general, la ceea ce face plăcere simțurilor, se simte bine, este de bun gust – toate aceste probleme pot apărea chiar și în terapia prin artă.
4. Etic. Acest domeniu implică toate acele probleme privind ceea ce clientul consideră a fi moral bun sau corect. Problemele clinice aici includ ambivalența sau confuzia cu privire la datorie, drepturi, obligații și poate implica, de asemenea, probleme precum vinovăția, respingerea de sine sau iertarea.
5. Transcendental. Aceasta este o categorie generică care include discursul despre chestiuni denumite în mod obișnuit „religioase”, „metafizice”, „filosofice” sau „spirituale”. Aceste probleme sunt numite transcendentale deoarece se referă la acel aspect sau o parte a realității care depășește limitele experienței senzoriale obișnuite; ca realitate ultimă este dincolo de limitele oricărei experiențe empirice posibile și, prin urmare, dincolo de cunoaștere în sensul obișnuit²⁵⁴. Deși transcendentalul este o categorie separată de primele patru, are conexiuni cu celelalte; ne putem aștepta ca conținutul discursului transcendental al clientului să afecteze și să fie afectate de conținutul celorlalte domenii²⁵⁵.

De obicei ne gândim la domeniul transcendental ca implicând „vorbirea despre Dumnezeu”. Din punct de vedere istoric, acest lucru este în general adevărat. Domeniul transcendental al vieții a fost adesea exprimat în termeni de crezuri, doctrine și credințe religioase ortodoxe care afirmă anumite „fapte” despre realitatea ultimă, dintre care cea mai centrală implică existența și natura lui Dumnezeu și, în al doilea rând, raiul, iadul, viața de apoi, diavolul, îngerii, minunile etc.

Deoarece presupun că aceste credințe fac parte din moștenirea culturală a clientului și că toată lumea are dreptul la moștenire, credințele sunt tolerate. În practică, totuși, această atitudine clinică se exprimă adesea ca o ignorare subtilă a convingerilor clienților. Nereușind să recunoască importanța preocupărilor religioase, acești terapeuți le tratează cu neglijență benignă și nu reușesc să folosească o sursă potențial importantă de energie pentru schimbarea terapeutică²⁵⁶.

²⁵⁴ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, pp. 2–3.

²⁵⁵ KENDAL HANSEN, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity”, pp. 5–15.

²⁵⁶ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, p. 4.

Ca o căutare a contextului final și a relației finale, discursul transcendențial se concentrează în mod caracteristic pe patru teme principale care ies la iveală frecvent în contextul psihoterapiei și care trebuie văzute de clinician ca un efort de a rezolva problemele personale, prezentate de fiecare dintre aceste patru teme interdependente:

1. Sens și semnificație ultimă. Aici apar întrebări privind sensul ultim al vieții și al evenimentelor din existența umană.
2. Relația cu viața în ansamblu. Această problemă se referă la natura și destinul omului și locul său în univers. Ideile sau pretențiile transcendentale oferă clientului un mod de a concepe (și, prin urmare, de a percepe) întregul a ceea ce este într-un mod care îl definește în relația cu acel întreg. În multe doctrine transcendentale, această relație cu realitatea finală este concepută și experimentată ca una personală cu un altul conștient.
3. Experiența libertății personale. Unii clienți realizează că în măsura în care se concep pe ei înșiși ca pur și simplu parte a lumii fizice naturale a științei, ei se experimentează ca fiind complet supuși explicațiilor științifice pentru tot comportamentul, experiența și emoțiile lor. Dar ei recunosc că explicația completă de către știință nu lasă mult loc pentru genul de libertate care este simțit a fi condiția prealabilă pentru viața cu adevărat morală. Pentru a atinge valoarea morală, individul trebuie să aibă capacitatea de a face altceva decât ceea ce a făcut de fapt, dar nu există loc pentru acest tip de libertate în cadrul unei explicații pur științifice. Relatările transcendentale în care „sufletul” transcende lumea naturală și, astfel, scapă de explicația naturalistică cuprinzătoare, creează un context cognitiv favorabil experienței de atingere a bunății morale.
4. Paradigme de moralitate, atitudini, emoții, comportament. Domeniul transcendențial oferă individului o serie de doctrine filosofice care se traduc în valori practice care au posibilitatea de a se exprima în viața clientului. Exemplu: bunătaea lui Dumnezeu, fiind un bine mai mare decât orice în omenire sau în lume implică standardele creștine de moralitate, bunătaea și iubire; dragostea lui Hristos ca model pentru toate relațiile.
5. Relevanța pentru viață și pentru psihoterapie a domeniului transcendențial. Analiza domeniului transcendențial ridică două întrebări importante pentru clinician, fiecare dintre acestea admitând atât un răspuns empiric, cât și unul filosofic²⁵⁷.

²⁵⁷ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, p. 5.

Importanța domeniului transcendențial în viața clienților variază foarte mult. Așa cum unii clienți nu discută despre domeniile estetice sau etice în cadrul terapiei și, într-adevăr, par nici măcar să nu opereze cu acele concepte, trăind viețile lor aparent nevăzute de aceste probleme, mulți clienți, de asemenea, nu par să opereze cu conștientizarea problemelor transcendențiale.

Care este, atunci, relevanța domeniului transcendențial pentru psihoterapie? Baza pentru afirmarea unei relații între cele două este premisa cognitivă că există o relație între cum clienții se gândesc la lume sau la viață și modul în care își concep problemele vieții, soluțiile și, prin urmare, destinele. Concepția clientului despre natura ultimă a lumii, realitatea la scară mare (fie sau nu deținut în mod conștient), formează un macro-gestalt, factorul contextual cognitiv care structurează experiența la nivel de zi cu zi. Sistemul de credințe transcendențiale este astfel contextul global pentru probleme specifice în psihoterapie și soluțiile acestora. Deoarece temele transcendențiale supreme implică problema relației cu întregul, încercarea clientului de a găsi o credință transcendențială viabilă sistemul trebuie privit ca un mijloc de a dobândi o identitate de sine viabilă. Acest lucru este valabil chiar și pentru acei oameni care nu subscriu la nicio tradiție religioasă ortodoxă convențională. Chiar dacă sunt științific, mulți oameni aparent „laici” au încă intuiții, fantezii și imagini transcendențiale. Clientul care îmbrățișează un sistem de credință transcendențial care inhibă creșterea unui concept de sine viabil are, prin urmare, nevoie de intervenție directă la nivel transcendențial a clinicianului; adică el/ea are nevoie de psihoterapie a religiei²⁵⁸.

Folosită cu pricepere, terapia prin artă poate fi o modalitate deosebit de eficientă de angajare a clientului în „psihoterapia religiei” sugerată mai sus. Terapeutul prin artă îl conduce pe client să-și definească și să reflecte asupra lumii sale personale transcendențiale. Acest lucru se poate realiza prin crearea de icoane de către client: imagini picturale care reprezintă nonverbal concepțiile transcendențiale ale clientului. Clienții sunt încurajați să folosească icoane pentru a explora fenomenul propriei experiențe religioase, pentru a investiga intuițiile și presupunerile lor despre Dumnezeu sau transcendențial și pentru a examina efectul lor asupra experienței de sine. În sesiuni individualizate sau în format de grup, acestea sunt conduse să reprezinte grafic teme religioase centrale care pot fi sugerate fie de terapeut, fie de către ei înșiși. Lucrările fie picturi fie icoane sunt discutate cu terapeutul și se

²⁵⁸ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, p. 6.

reflectă asupra lor. Imaginile pot fi realizate simbolic, abstract sau realist, după cum dorește clientul²⁵⁹.

În ultimul subcapitol, vom analiza cum poate ajuta art-terapia spirituală pe oamenii care își trăiesc ultimele clipe ale vieții. Am rezervat doar această secțiune pentru tratarea utilizării art-terapiei spirituale în îngrijirea paliativă deoarece nu am realizat niciun studiu de caz pe acest subiect. Tema ar fi fost prea vastă pentru cercetarea de față, ei putând să îi fie consacrată o altă teză de doctorat.

2.5. Art-terapia spirituală în îngrijirea paliativă

Potrivit Organizației Mondiale a Sănătății (OMS), îngrijirea paliativă este o abordare care îmbunătățește calitatea vieții pacienților și a familiilor acestora care se confruntă cu problema asociată bolilor care pun viața în pericol, prin prevenirea și ameliorarea suferinței prin intermediul identificării precoce și a evaluării și tratării durerii și a altor probleme fizice, psihosociale și spirituale. Îngrijire paliativă:

- asigură ameliorarea durerii și a altor simptome dureroase;
- afirmă viața și consideră moartea ca pe un proces normal;
- nu intenționează nici să grăbească, nici să amâne moartea;
- integrează aspectele psihologice și spirituale ale îngrijirii pacientului;
- oferă un sistem de sprijin pentru a ajuta pacienții să trăiască cât mai activ posibil până la moarte;
- oferă un sistem de sprijin pentru a ajuta familia să se descurce în timpul bolii pacientului și în doliul lor personal;
- folosește o abordare de echipă pentru a răspunde nevoilor pacienților și ale familiilor acestora, inclusiv consiliere în caz de doliu, dacă este indicat;
- va îmbunătăți calitatea vieții și poate influența pozitiv cursul bolii;
- se aplică devreme în cursul bolii, împreună cu alte terapii care sunt menite să prelungească viața, cum ar fi chimioterapia sau radioterapia, și include acele investigații necesare pentru a înțelege și gestiona mai bine complicațiile clinice supărătoare²⁶⁰.

Îngrijirea paliativă consideră că fiecare aspect al experienței de a trăi cu o boală terminală, de a face față morții și de a se confrunța cu moartea este semnificativ.

²⁵⁹ BRUCE TOBIN, „Icons of Transcendence”, pp. 7–8.

²⁶⁰ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 218.

Principiile îngrijirii paliative s-au dezvoltat din preocuparea de a atenua durerea inutilă și debilitantă și simptomele neplăcute legate de cancer și de tratamentul acestuia. Durerea este înțeleasă în acest context ca „totală”, cuprinzând durerea psihologică, emoțională și spirituală²⁶¹.

„Îngrijirea întregii persoane” este integrarea tuturor aspectelor experienței atunci când se confruntă cu impactul unei boli care pune în pericol și limitează viața. Este un model de îngrijire incluziv înrădăcinat într-o filozofie a respectării atență a individului și a percepțiilor, interpretărilor și articulației nevoii acestuia. În centrul acestei abordări se află facilitarea exprimării și oferirea de voce a experienței unice a unei persoane pe moarte. Ea se bazează pe compasiune și angajamentul conștiințios față de centrarea pe persoană de către toți cei implicați în îngrijirea muribunzilor în calitate profesională sau voluntară. Acest lucru se extinde și asupra familiilor, prietenilor și relațiilor importante care se coagulează în jurul persoanei pe moarte²⁶².

Dinamica intersubiectivă și interpersonală a îngrijirii care înglobează pe cei pe moarte oferă multe și variate oportunități de a lua în considerare și de a lucra cu spiritualitatea. Atenția plină de compasiune pentru lumea interioară a muribunzilor este critică; o lume impregnată de calități transcendente și transformatoare. Acest proces uman și umanizator deschide reflecția și dialogul în jurul dimensiunilor netangibile, abstracte ale suferinței. Nuanțele profunde ale creării de sens, intenția și afirmarea unei vieți demne și valoroase indică și deduc spiritualitate. Când se întâmplă acest lucru, practicianul din domeniul sănătății trebuie să fie echipat și pregătit să interpreteze și să articuleze aceste nevoi și să caute ajutor și sprijin relevant pentru a oferi îngrijire spirituală²⁶³.

Terapia prin artă este o intervenție terapeutică care poate facilita comunicarea răspunsurilor psihosociale complexe legate de tema morții. Oferă, de asemenea, oportunitatea persoanei în stadiu terminal de a-și exprima și explora nevoile spirituale. Terapia prin artă și-a stabilit rolul ca parte a serviciilor de îngrijire paliativă și hospice contemporane din Marea Britanie²⁶⁴.

Diagnosticul unei boli care pune viața în pericol și progresia către îngrijiri paliative și de sfârșit de viață invocă o serie de niveluri potențial profunde de

²⁶¹ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 219.

²⁶² SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 219.

²⁶³ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, pp. 219–220.

²⁶⁴ WALLER DIANE, SIBBETT CARYL, *Art Therapy And Cancer Care*, McGraw-Hill Education, UK, 2005, pp. xx–xxi.

suferință. Confruntarea cu moartea prezintă unele dintre cele mai dificile și provocatoare aspecte ale îngrijirii sănătății. Este un tărâm al îngrijirii care confruntă familiile și profesioniștii din domeniul sănătății deopotrivă cu realitățile mortalității și failibilității umane. Ne pune sub semnul întrebării longevitatea, sănătatea și independența²⁶⁵.

Când moartea și teama față de ea sunt în centrul lucrării în terapia prin artă, spiritualitatea este un domeniu semnificativ și bogat de experiență care necesită atenție. Evocarea nevoii spirituale în mijlocul morții înseamnă că pacienților care fac terapie prin artă li se oferă toate oportunitățile de a vizualiza și comunica aceste teme în opera lor de artă. Terapeutul este în măsură să permită temelor spirituale să apară și să se dezvolte și atunci când aceste preocupări se referă la o anumită comunitate de credință sau necesită îngrijire suplimentară de specialitate, atunci se poate trimite către un serviciu de capelan sau către un membru de încredere și respectat al unei comunități religioase.

Lucrul cu suferința și impactul procesului de moarte și al anticipării morții în terapia prin artă necesită înțelegerea și acceptarea nevoii spirituale de către terapeut, în același mod în care stresul emoțional și psihic este luat în considerare. Arta și procesul terapeutic al terapiei prin artă este, fără îndoială, un efort spiritual și, prin urmare, sunt bine plasate pentru a permite pacienților și clienților să abordeze această zonă de nevoie atunci când apare și există dorința de a înțelege astfel de experiențe²⁶⁶.

În urma analizei efectuate asupra art-terapiei spirituale, am observat importanța crescândă pe care acest domeniu a dobândit-o în perioada recentă, precum și modalitățile concrete în care ea poate influența în bine diverse aspecte ale vieții omului. Prima secțiune a dezbătut diferențele între termenii „spiritualitate” și „religiozitate”, care au fost exemplificate prin intermediul modului în care sunt utilizate în diverse studii. Aceasta a fost urmată de o trecere în revistă a principalelor titluri și teme din literatura de specialitate care tratează art-terapia spirituală. S-a observat că un accent deosebit a fost pus pe analizare modului în care o abordare spirituală în art-terapie poate aduce beneficii clienților.

Principala secțiune a acestui capitol a fost cea dedicată icoanelor și felului în care acestea, sau imaginile cu conținut religios, pot fi folosite în art-terapie. S-a evidențiat noutatea pe care icoanele au adus-o în spațiul artistic, prin simbolism

²⁶⁵ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 222.

²⁶⁶ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 223.

și trecerea dincolo de verbal, precum și care sunt domeniile din viața unui client care pot fi socotite ca făcând referire la transcendental. Ultimul punct a tratat pe scurt utilizarea art-terapiei spirituale în îngrijirea paliativă. Am optat să tratăm și această temă tocmai pentru a evidenția importanța pe care art-terapia o are în viața oamenilor și cum ar putea ușura suferința. În continuare, va fi realizată o analiză detaliată doar asupra icoanei, din punct de vedere istoric și artistic, dar și a modului în care poate fi încorporată în educația religioasă contemporană.

CAPITOLUL 3

Icoana – aspecte istorice, artistice și educaționale

Acest capitol este de natură teoretică, prin el pregătindu-se baza pentru studiile de caz care vor fi prezentate în ultima parte a lucrării. Prima secțiune va avea în vedere câteva aspecte istorice privind icoana (aparitia ei, conflictul privitor la cinstirea imaginilor), simbolismul și interpretările ei în gândirea lui Sfântul Ioan Damaschin, cel care a fost principalul teoretizator creștin al funcțiilor spirituale ale icoanei. Al doilea aspect tratat va ține de multiplele simboluri care sunt încorporate în icoane, după care se vor analiza elementele estetice componente (linia, forma, compoziția, culoarea) care, la rândul lor, au semnificații felurite. Ultimul subcapitol se va ocupa exclusiv de icoană privită ca instrument didactic și modalitățile în care ea ar putea fi folosită în educația religioasă contemporană.

3.1. Aspecte istorice

3.1.1. Forma și importanța icoanelor

Icoanele (din grecescul *eikon*) sunt imagini sacre care îi reprezintă pe sfinți, pe Hristos și pe Fecioara Maria, precum și scene narrative, cum ar fi Botezul lui Hristos și Răstignirea²⁶⁷. În timp ce astăzi termenul este asociat cel mai mult cu pictura pe panouri de lemn, în Bizanț icoanele puteau fi lucrate pe toate tipurile de suporturi, inclusiv marmură, fildeș, ceramică, pietre prețioase, metale prețioase, email, textile, frescă și mozaic.

Dimensiunile icoanelor variau de la cele miniaturale la cele monumentale. Unele erau purtate în jurul gâtului ca pandantive, altele (numite „triptice”) aveau panouri pe fiecare parte care puteau fi deschise și închise, acționând astfel icoana. Icoanele puteau fi montate pe un stâlp sau pe un cadru și purtate în luptă, așa cum s-a sugerat în cazul icoanei Sfântului Dimitrie. Alternativ, icoanele puteau avea

²⁶⁷ ION VICOVAN ET AL., *Icoană și mărturisire în viața Bisericii*, Doxologia, Iași, 2021, p. 107.

un caracter mai permanent, cum ar fi imaginile în frescă și mozaic care împodobesc interiorul bisericilor. În teologia bizantină, contemplarea icoanelor permitea privitorului o comunicare directă cu figura (figurile) sacră (sacre) reprezentată (reprezentate), iar prin intermediul icoanelor, rugăciunile unei persoane erau adresate direct sfântului sau figurii sfinte solicitante. Vindecările miraculoase și norocul se numărau printre cereri²⁶⁸.

Iconoclasmul înseamnă literalmente „zdrobirea imaginilor” și se referă la un impuls istoric recurent de a rupe sau distruge imagini din motive religioase sau politice. De exemplu, în Egiptul antic, chipurile sculptate ale unor faraoni au fost șterse de succesorii lor; în timpul Revoluției Franceze, imaginile regilor au fost desfigurate²⁶⁹.

În lumea bizantină, iconoclasmul se referă la o dezbatere teologică care a implicat atât Biserica bizantină, cât și Statul bizantin. Secolele VIII-IX au pus la grea încercare Biserica creștină prin erezia iconoclastă. Iconoclasmul a reprezentat o mișcare complexă, cu repercusiuni politico-administrative dureroase pentru imperiul Bizantin²⁷⁰. Cercetătorii au sugerat multe motive pentru introducerea iconoclasmului de către o serie de împărați începând cu Leon al III-lea în anul 730 d.Hr., inclusiv frica de mânia lui Dumnezeu în fața „idolatriei”, influențe musulmane sau evreiești, sau perturbările politice și militare sporite în imperiu din cauza ascensiunii statului islamic²⁷¹.

În aceste decenii, legislația imperială a interzis producerea și utilizarea imaginilor figurative; simultan, crucea a fost promovată ca fiind cea mai acceptabilă formă decorativă pentru bisericile bizantine. Dovezile arheologice sugerează că în anumite regiuni ale Bizanțului, inclusiv în Constantinopol și Niceea, icoanele existente au fost distruse sau tencuite. Foarte puține icoane bizantine timpurii au supraviețuit perioadei iconoclaste; excepții notabile sunt icoanele țesute, icoanele pictate păstrate la Mănăstirea Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai²⁷², Egipt, și

²⁶⁸ ANNEMARIE WEYL CARR, „Donors in the Frames of Icons: Living in the Borders of Byzantine Art”, *Gesta* 45, 2 (2006), pp. 198–198.

²⁶⁹ STEPHEN GERO, „Byzantine Iconoclasm and Monachomachy”, *The Journal of Ecclesiastical History* 28, 3 (1977), Cambridge University Press, pp. 241–248.

²⁷⁰ *Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească. Studii și articole*, vol. I, Basilica, București, 2017, p. 298.

²⁷¹ ELIZABETH THEOKRITOFF, *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, ediție de MARY B. CUNNINGHAM, 1st edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, p. 200.

²⁷² ADAM LEVINE, „A Beautiful Christ: Materiality and Divinity in the Earliest Sinai Icons”, în *Series Byzantina: Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, The Polish Society of Oriental Art, Warsaw, 2009, pp. 45–58.

icoanele în miniatură găsite pe monede bizantine, inclusiv cele ale lui Iustinian al II-lea (a domnit între 685–695; 705–711)²⁷³.

Dezbaterea iconoclastă s-a axat pe utilizarea adecvată a icoanelor în cultul religios și pe relația precisă dintre persoana sacră și imaginea sa. Teama că privitorul își îndreaptă în mod greșit venerația către imagine, mai degrabă decât către persoana sfântă reprezentată în imagine, se afla în centrul acestei controversă. Interdicțiile din Vechiul Testament împotriva închinării la imagini cioplite (Ieșire 20,4) au oferit unul dintre cele mai importante precedente pentru iconoclasmul bizantin. Cauzele imediate ale acestei crize au fost puternic contestate de cercetători. Printre numeroasele cauze sugerate se numără ascensiunea islamului și dorința împăratului de a uzurpa autoritatea religioasă și de a obține fonduri²⁷⁴.

Controversa iconoclastă a avut un efect profund asupra producției de imagini bizantine după reintroducerea lor în 843. Printre schimbările modelate de dezbaterea iconoclastă se numără evoluția unor tipuri distincte de portrete pentru sfinți individuali; dezvoltarea unor programe mai standardizate de decorare a pereților bisericilor în mozaic și frescă și popularitatea crescândă a anumitor subiecte, cum ar fi Învierea lui Hristos, Biruirea iadului și Adormirea Fecioarei²⁷⁵.

În perioada bizantină mijlocie și târzie, tipurile de icoane din secolele anterioare au continuat să fie copiate, în timp ce s-au dezvoltat și noi compoziții. Un exemplu este icoana biografică, cu scene din viața unui sfânt adăugate la marginea unei icoane care îl înfățișează pe sfânt în centru. O a doua formă nouă este icoana în mozaic, în miniatură. De asemenea, în perioada bizantină mijlocie și târzie a devenit din ce în ce mai populară folosirea unor acoperăminte din metal prețios sau a unor capace sculptate pentru icoane²⁷⁶.

3.1.2. Semnificația icoanei la Sfântul Ioan Damaschin

Sfântul Ioan Damaschin a trăit în Siria, într-un mediu arab musulman dominat de opoziție față de imagini și departe de centrele majore ale artei și culturii

²⁷³ STEPHEN GERO, *Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III: with particular attention to the oriental sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 41), Louvain, 1973, pp. 5–10.

²⁷⁴ ERNEST KITZINGER, „The Cult of Images in the Age before Iconoclasm”, *Dumbarton Oaks Papers* VIII (1954), pp. 83–90.

²⁷⁵ PETER BROWN, „A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy”, *The English Historical Review* 88, 346 (1973), pp. 1–34.

²⁷⁶ ALICE-MARY TALBOT, „Female Patronage in the Palaiologan Era: Icons, Minor Arts and Manuscripts”, în LIOBA THEIS ET AL. (ed.), *Female Founders in Byzantium and Beyond*, Böhlau Verlag, Wien, 2014, pp. 259–274.

bizantine pe care nu le-a vizitat niciodată. A scris teologie cu sensibilitatea unui om de litere și dacă e să judecăm după iconografia lui, de poet. Având în vedere educația clasică pe care a primit-o în tinerețe și poziția prominentă a familiei sale la curtea omeiadă²⁷⁷, este sigur să presupunem că nu era cu totul nefamiliar cu artele vizuale. Estetica sa este definită în mare măsură de acest obiectiv. Încrederea Sfântului Damaschin față de autoritățile patristice face ca opiniile sale asupra subiectului să fie canonice. Sfântul Damaschin consideră imaginile ca fiind declarații vizuale sau descrieri, atribuindu-le un rol auxiliar în liturgie și închinare, fiind definite de arhetipurile lor sfinte. „Eikon”, „morphe”, „charaktir”, „ektypoma”, „graphe” („imagine”, „formă”, „personaj”, „imprimare”, „script”) sunt folosite pentru a se referi la figuri și cuvinte pictate. Înțelegerea picturii de către acesta este reflectată în formula „scrie în cuvinte și culori”. Se bazează pe ideea că a scrie un cuvânt înseamnă a da formă vizuală a ceea ce el numește: „litera înfățișează (eikonizei) cuvântul”²⁷⁸.

Sfântul Damaschin nu realizează o deosebire evidentă între scris și pictură și revine în mod repetat la conceptul că cuvintele descriu cu litere ceea ce imaginile descriu în culori și forme. Pictura este capabilă să aducă culoare și intensitate lucrurilor, dar este în celelalte privințe inferioară cuvântului rostit și scris. El arată puțin interes pentru calitățile estetice ale imaginilor. Ceea ce contează cel mai mult și din motive în mare măsură teologice este natura lor fizică. Întruparea umple materia cu „energie și grație divină” și o face demnă de veșnicie²⁷⁹. Acest lucru afectează toate materialele (pigmenți, panouri etc.) pe care pictorul le folosește pentru a crea o imagine și în acest fel sfințește arta picturii. Dumnezeu

²⁷⁷ A fost familia conducătoare a califatului între 661 și 750 și, mai târziu, a regiunii al-Andalus (Spania islamică) între 756 și 1031. În perioada preislamică, ei erau un clan prominent al tribului din Mecca numit Quraysh, descendenți ai lui Umayya ibn Abd Shams. În ciuda opoziției ferme față de profetul musulman Mahomed, Umayyazii au îmbrățișat islamul înainte de moartea acestuia din urmă, în 632. Uthman, unul dintre primii tovarăși ai lui Mahomed provenit din clanul Umayyad, a fost al treilea calif Rashidun, care a domnit în perioada 644–656, în timp ce alți membri au deținut diverse dregătorii. Unul dintre acești guvernatori, Mu'awiya I al Siriei, s-a opus califului Ali în Primul Război Civil Musulman (656–661), iar ulterior a fondat califatul Umayyad cu capitala la Damasc. Acest lucru a marcat începutul dinastiei Umayyad, prima dinastie ereditară din istoria islamului și singura care a domnit peste întreaga lume islamică din vremea sa. Cf. C. E. BOSWORTH ET AL. (ed.), *Encyclopaedia of Islam (Khe-Mahi)*; vol. V, Brill, Leiden, 1998, pp. 434–435.

²⁷⁸ CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity: Orthodox Theology and the Aesthetics of the Christian Image*, Routledge, London, 2013, p. 193.

²⁷⁹ JOANNIS DAMASCENI, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 94 (Patrologia Graeca), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Apud Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, Paris, 1864, p. 1240.

ia forma unei ființe umane – un act de auto-reprezentare pe care pictura într-o anumită măsură îl simulează.

Ontologia Sfântului Damaschin este foarte diferită de cea a Sfântului Maxim Mărturisitorul. În gândirea Sfântului Damaschin, imaginile semnifică realități divine. La Sfântul Maxim, ele le încorporează și le exprimă. O comparație a unui pasaj din Sfântul Damaschin cu un pasaj foarte asemănător din Sfântul Maxim explică acest lucru. Potrivit Sfântului Damaschin, Dumnezeu, nedorind ca noi să fim complet ignoranți cu privire la ființele necorporale, ne-a dăruit (perietheken) figuri (typous) și forme (scheme) și imagini (eikonas) care poartă o oarecare analogie cu natura noastră, forme corporale văzute de vederea imaterială a intelectului, iar noi înfățișăm aceste ființe și le dăm forme, așa cum erau înfățișați heruvimii (eschematisthe) și forme date (eikonisthe). Dar Scriptura are forme și imagini (scheme, eikonas) și ale lui Dumnezeu. Ideea lui Dumnezeu ca pictor leagă teofania cu imaginile scrise și pictate. Angelofaniile sunt un exemplu al artei divine. Relatările despre îngeri în Scriptură și imaginile lor în artă copiază lucrarea mâinilor divine (cum ar fi un acheiropoietos). Dar toți sunt sensibili care ascund insensibilul. Scopul formei este de a aduce la vedere ceea ce conține (perietheken). Forma și conținutul coexistă, nu se amestecă. Astfel, dimensiunea estetică a imaginii, care se sprijină pe fuziunea creativă sau sinergia celor două aspecte, dispare. A arăta că imaginile au un loc în viața divină are un preț. Imaginea va indica mereu dincolo de ea însăși, spre cel care a făcut-o posibilă. Odată ce conținutul său este descifrat sau înțeles intelectual, restul, imaginea ca atare, poate fi aruncată²⁸⁰.

Sfântul Maxim folosește o analogie similară care implică teofania, dar diferența este ușor evidentă. El îl descrie pe Hristos ca fiind „venit să fie lângă noi, pentru noi și la noi, îngroșat într-un trup, în silabe și litere de dragul simțurilor noastre²⁸¹”. Cuvintele care odată au fost doar auzite și văzute sunt acum trăite și prind viață. Trupul divin se pronunță pe sine și poate fi citit și văzut în viața Sa vorbită și scrisă. Cuvintele nu mai fac aluzie la prezența Lui; sunt exemple reale ale acesteia. Expresia și prezența înlocuiesc simbolismul și aluzia. Limba capătă o profunzime și un mister pe care nu le avea înainte²⁸².

Sarcina principală a Sfântului Damaschin este de a arăta că întruparea legitimează pictura și justifică folosirea imaginilor în cult. El nu este preocupat

²⁸⁰ JOANNIS DAMASCENI, *Patrologiæ cursus completus [Series Græca]*, vol. 94, p. 1346.

²⁸¹ MAXIMI CONFESSORIS, *Opera Omnia* (Patrologia Graeca 91), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Migne, Paris, 1865, p. 1129.

²⁸² CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity*, p. 194.

de caracterul estetic al imaginii creștine. Acesta acordă imaginilor doar o subzistență estetică elementară (în principal culori și forme), ceea ce este suficient pentru a reda o asemănare simplă a unui lucru sau a unei persoane sau pentru a reproduce tipurile și figurile descrise în Scriptură. Imaginile sunt fie echivalente vizuale ale cuvintelor, fie replici ale unor lucruri. Relația dintre cele trei persoane ale Treimii seamănă cu felul în care ideile devin imagini: Duhul Sfânt este chipul Fiului, care este chipul Tatălui. Un invizibil, nemăsurat, necorporal și fără formă, Dumnezeu ia forma vizibilă umană în persoana lui Iisus. Acest act de artă divină exprimă dragostea lui Dumnezeu pentru umanitate. Îl putem vedea pe Tatăl în și prin Fiu, așa cum un obiect este vizibil în și prin reflectarea lui într-o oglindă sau într-o imagine²⁸³. Rezultă că creștinii nu ar trebui să disprețuiască arta pentru a atrage atenția asupra lumii materiale și asupra simțurilor, deoarece, de asemenea, așa atrage Dumnezeu atenția asupra misterului său triunitar prin Hristos²⁸⁴.

Evenimentele din viața lui Hristos (nașterea din Fecioară, Botezul în Iordan, transfigurarea Lui pe Tabor, ceea ce a îndurat pentru a ne asigura eliberarea de patimi, minunile, reprezentările naturii Sale divine, crucea mântuitoare, mormântul, învierea, înălțarea la cer) au un ton omiletic. Pictorul este un omilist care, ca un bun orator, își înfățișează subiectul într-un mod viu, colorat. Dacă omilistul pictează în cuvinte, de ce nu ar trebui pictorul să vorbească în imagini? Bunul orator transformă cuvintele în imagini. Pictorii și scriitorii, adaugă Sfântul Damaschin, „semnifică” aceleași lucruri în moduri diferite: pictura face vizibil prin imitație ceea ce scrisul face auzibil prin auz. Dacă a auzi un cuvânt și a-i vedea referentul este succesul oratorului, succesul pictorului este exact același (cu excepția faptului că nu este necesar niciun sunet)²⁸⁵.

Cuvintele pot aduce imagini în minte și, în acest sens, se poate spune că pictează, dar pictura are propriile reguli și analogia cu vorbirea se destramă în momentul în care începe pictura. Citind descrierea lui Balzac despre o „față de masă albă, ca o acoperire de zăpadă proaspăt căzută, din care se ridicau simetric, farfuriile și șervețelele încununate cu ruloari deschise la culoare²⁸⁶”, tânăra Cezanne a vrut să o picteze. În cele din urmă și-a dat seama că doar câteva cuvinte contau pentru pictor.

²⁸³ JOANNIS DAMASCENI, *Patrologiæ cursus completus [Series Græca]*, vol. 94, pp. 1236–1240.

²⁸⁴ CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity*, p. 196.

²⁸⁵ CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity*, p. 197.

²⁸⁶ MAURICE MERLEAU-PONTY, *Phenomenology of Perception*, Routledge, London, 1962, pp. 197–198.

Sfântul Damaschin arată că în icoană nu este înfățișată divinitatea invizibilă, ci este înfățișat Dumnezeu făcut vizibil în trup. Atunci când pictăm, se pictează ceea ce vedem și pictăm lucruri fizice. Dar în Hristos unii au văzut divinitatea în mod direct (de exemplu, la Botez, Schimbarea la Față și întâlnirile de după Înviere), în timp ce alții au văzut-o prin minunile Sale. Dacă trebuie să fie pictat „în carne și oase”, nu îl putem picta așa cum am face-o cu o persoană obișnuită. Nu putem exclude din iconografia vieții Sale nici episoadele teofanice. Acesta nu este Hristosul invizibil pe care suntem chemați să-L pictăm, ci Hristosul în care invizibilul devine vizibil (divinul devine om)²⁸⁷.

Iconoclaștii au spus că acesta este un lucru imposibil de arătat într-o imagine. Sfântul Damaschin a văzut aceleași limitări și a redefinit imaginea în termeni retorici, deplasând atenția de la compoziția ei, la efectul emoțional și edificator pe care îl are asupra privitorului. Sfântul Damaschin arată că imaginea creștină devine un obiect retoric. În primul rând, se confirmă asemănarea cu o descriere scrisă. O imagine face prezent ceea ce scrisul nu poate arăta. Nu poate fi citită și auzită, dar poate fi experimentată la fel de intens vizual²⁸⁸. Pietatea și devotamentul privitorului nu sunt perturbate de prezența persoanei sfinte în formă pictată. Imaginile sunt cărți pentru vestitorii analfabeți și tăcuți ai cinstei sfinților, care îi învață pe cei care văd cu o voce fără sunet și sfințesc vederea²⁸⁹.

Pictura este scrisă în culoare și cu ajutorul culorii. Culoarea animă conținutul imaginii în același mod în care vocea umană animă textul care este citit sau interpretat. Pentru Sfântul Damaschin, culoarea justifică existența imaginilor pentru că afectează atât de puternic sufletul – lucru pe care și scrisul îl poate face, dar numai indirect, prin imaginație. Prin culoare, pictura liniștește mintea care este chinată (literal sugrumată) de ispite, punând-o în prezența unor modele vii de sfințenie. Astfel arta poate vindeca. Înfățișarea vie și strălucitoare a sfinților este apoi transferată în suflet sub forma fervoarei spirituale și este imediat răspândită. Îi pune foc. Focul sugerează nuanțe sclipitoare sau strălucitoare, în special roșul. În loc să arate spre lumea materială și să provoace gânduri păcătoase, picturile liniștește sufletul, îl înconjoară cu figuri sfinte și îl pun pe calea mântuirii spirituale. Culoarea este cel mai pronunțat element estetic al picturii datorită nematerialității și fluidității sale. Este, de asemenea, elementul care seamănă cel mai puțin cu

²⁸⁷ JOANNIS DAMASCENI, *Patrologiæ cursus completus [Series Græca]*, vol. 94, p. 1236.

²⁸⁸ IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, trad. DUMITRU FECIORU, Scripta, București, 1993, pp. 176–179.

²⁸⁹ CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity*, p. 199.

scrisul și trage cu ușurință analogii cu emoțiile. Sfântul Damaschin este conștient de acest lucru, cred. Dar proeminența culorii este și rezultatul calităților de apariție și de oglindire atribuite imaginii, un canal pentru emoții, precum și pentru teofanii²⁹⁰.

3.2. Aspecte artistice

3.2.1. Simbolistica reprezentărilor iconografice – de la semn, simbol, la icoană

Prin religia creștină, luăm contact cu misterul izvorul existenței noastre, Dumnezeu; prin arta liturgică, atingem misterul întrupării divinului. Acestea sunt două mișcări dinamice simultane care se întrepătrund una pe cealaltă – într-una, ajungem în sus spre sursa noastră imaterială necreată, în cealaltă urmăm un arc reciproc, de la divin spre creație. Prima mișcare este mișcarea ascendentă, apofatică, de liniște (hesychiu). Este simplificarea conștiinței umane și simpla contemplare a lui Dumnezeu, refuzând să-i atribuie vreun nume lui Dumnezeu. Contemplarea divinului este cea mai înaltă formă de artă isihastă – a nu face nimic, ci a vedea corect. Vederea lui Dumnezeu însuflețește mintea, sufletul și trupul și este un foc care pecetluiește întoarcerea de la păcat. A doua mișcare este arta descendentă, catafatică, a simbolului viu. Este găsirea unei astfel de simbolizări spirituale care să poată descrie revelația lui Dumnezeu prin artă fără a încălca sau deforma definițiile teologiei dogmatice. După cum aurul este un conductor pentru electricitate, tot așa simbolul este un conductor pentru divin²⁹¹.

Icoana reflectă permanent prezența dumnezeiască în cadrul creației, fie prin persoana unui sfânt, fie printr-un eveniment al istoriei sfinte. Icoanele cele mai veritabile sunt cele care arată cât mai exact starea transfigurată a creației, atât a oamenilor cât și a lumii înconjurătoare. Afirmăm că icoana are un limbaj simbolic deoarece icoana este o imagine a realității însăși²⁹², ne arată așa cum este lumea și oamenii în realitate, suferințele și nevoile acestora.

Iconografia religioasă este invers – ea dezvăluie Duhul invizibil, orientat spre lume astfel încât să se încarneze în imagini materiale, simbolice. Iconografia îi scoate pe artiști din imaginile presupunerilor neclare și ale opiniilor neclintite

²⁹⁰ CORNELIA A. TSAKIRIDOU, *Icons in Time, Persons in Eternity*, p. 200.

²⁹¹ VLADISLAV ANDREJEV, „Art and Religion: Creativity and the Meaning of “Image” from the Perspective of the Orthodox Icon”, *Theology Today* 61, 1 (1 aprilie 2004), p. 56.

²⁹² NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, trad. VASILE MANEA, Patmos, Cluj-Napoca, 2002, p. 23.

și îi aduce la contemplarea imaginii unificate a lui Dumnezeu în propriile suflete, manifestând acest suflet ca o oglindă vie a slavei lui Dumnezeu. Iconografia nu caută răspunsuri formale la întrebările despre adevăr; ea descrie Adevărul în formele prezenței lui Dumnezeu potrivite pentru contemplare²⁹³.

Sursa de inspirație în iconografia religioasă este revelația lui Dumnezeu – nu natura fizică, metafizica sau filozofia cosmică sau religioasă. Experiența bisericească a creativității în cadrul rugăciunii se referă la un plan al conștiinței dincolo de acestea. Prin cuvântul teologie, Părinții Bisericii nu înțeleg studii sau gânduri despre Dumnezeu, ci însăși vederea lui Dumnezeu. Teologia este contemplarea mistică a lui Dumnezeu de către conștiința creativ receptivă a minții și a inimii. Această stare a creativității nu este o spiritualitate relativă, ci spiritualitatea însăși, pentru că este mișcată din interior de harul Duhului Sfânt. Stilul sau metoda unei astfel de creativități este simbolică, deși nu este alegorică, fiind simbolismul inventat pentru a înlocui realitatea²⁹⁴. Iconografia este un simbol direct care face prezent Cuvântul care „a coborât din cer” (Ioan 6:38, 5 1, 58). Un astfel de simbol conține puterea care unește în mod direct lumea invizibilă cu lumea vizibilă în cadrul îndumnezeirii (theosis) pământescului de către divin²⁹⁵.

Cele mai vechi imagini creștine sunt, de fapt, simboluri evreiești descoperite în Hebron, Nazaret și Ierusalim începând cu 1953. Ele prezintă vița de vie, ramurile de palmier, toiagul și peștele; mai târziu, aceste simboluri iudeo-creștine sunt găsite printre catacombele romane. Mai avem elemente precum: ciorchinii de struguri, cununi, palmieri, candelabru cu șapte brațe, amfora, cuțitul pentru circumcizie, cornul cu berbec, vasul pentru ulei, păsări ciugulind ciorchini ce stau alături de elemente cu conotație mesianică (porumbei, pui, cap de taur, delfin). Iudeii și creștinii la Roma împărțeau aceleași catacombe, întâlnindu-se atât pentru săvârșirea rugăciunilor pentru sufletele morților, cât și pentru oficierea cultului respectiv²⁹⁶.

Din punct de vedere pur plastic, pictorii s-au folosit de repertoriul antic pentru a-l nobila cu personificări, alegorii, semne și simboluri cu conținut creștin. Pictura din catacombe nu avea măiestria celei clasice, întrucât ea trebuia să exprime niște idei, concepții, dogme și nu doar să poarte o valoare plastică prin ea însăși. De aceea, pictura funerară de la început a căutat să se exprime prin simboluri²⁹⁷.

²⁹³ VLADISLAV ANDREJEV, „Art and Religion”, p. 63.

²⁹⁴ ION VICOVAN ET AL., *Icoană și mărturisire în viața Bisericii*, pp. 108–110.

²⁹⁵ VLADISLAV ANDREJEV, „Art and Religion”, p. 64.

²⁹⁶ FREDERIK TRISTAN, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană, secolele II-VI*, Meridiane, București, 2002, pp. 45–48.

²⁹⁷ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012, p. 22.

Simbolurile păgâne au fost încreștinate: vița de vie, din semnul lui Bachus devine cel al Euharistiei, a lui Hristos însuși: „Eu sunt vița cea adevărată și Tatăl meu este lucrătorul” (Ioan 15,1). O temă cu conotații păgâne, Amor și Psyche, primește un alt conținut, simbolizând dragostea pentru unicul Dumnezeu adevărat. Această scenă era reprezentă printr-un cuplu: o fetiță înaripată ce culegea flori dintr-o grădină însoțită de un băiat (ambii redați cu aripi), scena ilustrând fericirea sufletului în paradis. Mai târziu, tema a fost asociată atât cu cea a paradisului angelic, cât și cu cea a magilor ce aduc daruri lui Iisus Prunc²⁹⁸.

Atât în Sfânta Scriptură, cât și în Sfânta Tradiție, simbolul peștelui este pus în relație cu ideea de salvare, de mântuire. Această imagine a peștelui este regăsită în multe catacombe și în cele mai vechi epitafuli, arătând mărturia fericirii eterne și a păcii. Peștele ca simbol era asociat apei vii, purificatoare, și implicit botezului²⁹⁹. În Vechiul Testament se face trimitere la corabie, cu precădere în episodul cu prorocul Noe³⁰⁰, iar în Noul Testament ea ne este prezentată de puține ori în Evangheliile Sfinților Matei (14,22) Marcu (6,45) și Luca (5, 2,11). În primul exemplu ni se amintește despre potolirea furtunii de pe mare și salvarea lui Petru, în al doilea se poate face o paralelă³⁰¹ cu corabia ce prefigurează Biserica, iar în cea de a treia evanghelistul Luca ne înfățișează tema pescuirii minunate. Corabia simbolizează și un spațiu salvator, a cărui conducere o are Dumnezeu, iar cârmaci, Hristos și rând pe rând ierarhia și creștinii formează călătorii întru credință. Imaginea corabiei este asociată furtunii, adică a lumii în disperare pe care Hristos, prin patima Sa, o va duce la pacea eternă³⁰².

În arta creștină, formele animale au ocupat întotdeauna un loc mult mai important decât cel pe care li s-a conferit vreodată în arta lumii păgâne. În primele zile ale creștinismului latin și bizantin, precum și în perioada de plină înflorire a acestuia în Evul Mediu, un număr prodigios de reprezentări animaliere se găsește nu numai în sculpturile monumentale, ci și în manuscrisele iluminate, în vitralii și pe tapiserii. Trei motive pot fi invocate pentru această predilecție fără precedent pentru viața animală. În primul rând, ea oferă un mijloc ușor de exprimare sau de

²⁹⁸ CONSTANTIN APOSTOL, *Oficializarea stilului pictural bizantin în iconografia creștină*, Editura Universității din București, București, 2008, p. 39.

²⁹⁹ JEAN DANIELOU, *Primitive Christian Symbols*, trad. DONALD ATTWATER, Helicon Press, 1964, pp. 49–51.

³⁰⁰ VICTOR AGA, *Simbolica biblică și creștină. Dicționar enciclopedic*, Învierea, Timișoara, 2005, p. 96.

³⁰¹ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 25.

³⁰² MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 26.

simbolizare a unei virtuți sau a unui viciu, prin intermediul virtuții sau al viciului atribuit de obicei animalului reprezentat. În al doilea rând, din cauza utilizării tradiționale a formelor animale ca element de decor. Și, în al treilea rând, din cauza întoarcerii la studiul direct al naturii din partea creatorilor medievali, care au inclus, într-o cercetare plină de dragoste, omul, animalele inferioare și cele mai umile plante. Picturile din prima perioadă, așa cum se vede în catacombe, ne arată, de obicei, mielul care îl însoțește pe *Bunul Păstor*, o reprezentare a sufletului creștin în timpul vieții sale pământești³⁰³. Păsările, de asemenea, apar fie ca simple elemente decorative transmise din picturile antice, fie folosite în mod simbolic, ca în cazul porumbelului lui Noe, simbol al sufletului creștin eliberat de moarte³⁰⁴, al păunului, cu semnificația sa străveche de nemurire și al phoenix-ului, simbol al apoteozei³⁰⁵.

Simbolul porumbelului își are originea în evenimentul tumultos al potopului; el este cel care aduce ramura de măslin, simbol al păcii. Mântuitorul îndeamnă pe ucenicii Săi să fie nevinovați ca porumbeii. Cei patru Evangheliști au ilustrat prezența Sfântului Duh și sub forma unui porumbel cu ocazia Botezului lui Hristos. În reprezentările în care porumbelul este cu ramura de măslin și este alături de Hristos, simbolizează totodată arca lui Noe și Biserica. În timpul împăratului Constantin cel Mare, acest simbol intra în alcătuirea monogramei lui Hristos, semnificând sufletul creștinilor. Când este prezent alături de o cupă sau de un vas decorativ, devine un simbol euharistic și paradisiac³⁰⁶. În decorația sarcofagelor este prezent cu precădere păunul, ce străjuiește monograma hristică. El este simbolul învierii și al nemuririi.

Datorită importanței sale majore în navigație, ancora a fost considerată în antichitate un simbol al siguranței. Prin urmare, creștinii, adoptând ancora ca simbol al speranței într-o existență viitoare, nu au făcut decât să dea o semnificație nouă și mai înaltă unei embleme familiare. În învățăturile creștinismului, virtutea speranței ocupă un loc de mare importanță. Ea se numără printre cele mai vechi simboluri creștine. Bine-cunoscutul fragment de inscripție descoperit în cimitirul Sfintei Domitilla conține ancora și datează de la sfârșitul secolului I.

³⁰³ JENNIFER AWES FREEMAN, „The Good Shepherd and the Enthroned Ruler: A Reconsideration of Imperial Iconography in the Early Church”, în LEE M. JEFFERSON, ROBIN M. JENSEN (ed.), *The Art of Empire. Christian Art in Its Imperial Context*, Augsburg Fortress, Washington, 2015, pp. 159–196.

³⁰⁴ JEAN DANIELOU, *Primitive Christian Symbols*, p. 76.

³⁰⁵ EDWARD PAYSON EVANS, *Animal symbolism in ecclesiastical architecture*, H. Holt, New York, 1896, pp. 66–69.

³⁰⁶ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 29.

În secolele al II-lea și al III-lea, ancora apare frecvent în epitafurile din catacombe și, în special, în cele mai vechi părți ale cimitirelor Sfintei Priscilla, Domitilla, Calixtus și Coemetarium majus. Numai în cimitirul Priscillei au fost găsite aproximativ șaptezeci de exemple, înainte de secolul al IV-lea. În cele mai vechi dintre acestea (secolul al II-lea), ancora se găsește asociată cu expresii precum *pax tecum*, *pax tibi*, *in pace*, exprimând astfel speranța fermă a autorilor acestor inscripții că prietenii lor au fost primiți în Rai³⁰⁷.

După recunoașterea Bisericii de către Constantin, Apocalipsa este sursa din care derivă cele mai multe dintre temele decorative ale artei creștine. Mielul este acum cel mai important dintre acestea, iar semnificația sa este fie aceeași ca înainte, fie, poate mai frecvent, simbolizează pe Hristos, victima ispășitoare. Porumbelul este Duhul Sfânt, iar cele patru animale pe care Sfântul Ioan le-a văzut în cer (Apocalipsa 4, 7) sunt folosite ca personificări ale celor patru evangheliști³⁰⁸. Sub influența artei bizantine, o mare varietate de animale fantastice, cum ar fi dragoni, păsări cu capete umane, lei înaripați etc., s-au împletit în jurul formelor decorative până când războaiele străine și mișcarea iconoclastă au pus capăt acestei perioade de artă viguroasă. În cele trei secole care au urmat, găsim doar manifestări artistice lipsite de importanță, și doar în clădirile romanice găsim noi tipuri de animale. Acestea sunt, de obicei, fie pur fantastice, fie compozite, adică alcătuite din elemente din specii diferite combinate într-una singură. Adesea, subiectul crește din formele de frunziș; iar monștrii sunt înfățișați luptându-se și chiar devorându-se unii pe alții. În spițele ușilor de intrare, în jurul lui Hristos glorificat, sunt reprezentați leul, boul, omul și vulturul, care țin cărțile sfinte. Acesta este un motiv preferat în sculptura secolelor al XI-lea și al XII-lea. Uneori, fălcile unui monstru reprezintă intrarea în Iad, în care sunt aruncați păcătoșii³⁰⁹.

3.2.2 Elemente estetice: linia, forma, compoziția, culoarea

În analiza iconografică tradițională, o trăsătură vizuală este de obicei elucidată prin intermediul textului scris la care se referă și al surselor sale textuale care au

³⁰⁷ EMANUELE CASTELLI, „The Symbols of Anchor and Fish in the Most Ancient Parts of the Catacomb of Priscilla: Evidence and Questions”, *Studia Patristica* LIX (2013), pp. 11–21.

³⁰⁸ LASZLO HUBBES, „Apocalyptic Motifs in the Early Christian Literature and Art”, în MICHAEL LABAHN, OUTI LEHTIPUU (ed.), *Imagery in the Book of Revelation*, Peeters, Leuven, 2011, pp. 55–78.

³⁰⁹ EUNICE DAUTERMAN MAGUIRE, HENRY MAGUIRE, „Novelties and Inventions in Byzantine Art”, în *Other Icons: Art and Power in Byzantine Secular Culture*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 2006, pp. 5–16.

legătură cu aceasta. Dar în cazul culorilor nu există nicio sursă scrisă care să supraviețuiască sau să fie înregistrată și care ar putea funcționa ca un ghid iconografic pentru modul în care sunt folosite culorile în artă, astfel încât interpretările trebuie să fie deduse din surse textuale conexe.

Doi filologi germani au compilat un lexicon de termeni cromatici, începând cu cei din Biblie și apoi analizându-i pe cei din surse ulterioare, din perioada creștină timpurie până în secolul al XIII-lea. În perioada medievală timpurie, ei demonstrează că interpretarea culorilor este în principal concentrată la textele enciclopedice, precum și la lucrările patristice și exegetice³¹⁰. Începând cu secolul al XII-lea și mai departe, această bază a fost extinsă pentru a include noi tipuri de surse textuale, cum ar fi viziunile femeilor mistice, dintre care cea mai faimoasă a fost Hildegard de Bingen (1098–1173), a cărei operă a fost ilustrată în timpul vieții sale și care încorporează imagini cromatice semnificative, și, mai târziu, noi tipuri de literatură laică, cum ar fi poezia de dragoste galantă a curții germane. De asemenea, evoluează noi coduri specializate ale imaginilor cromatice, dintre care cel mai important a fost cel al heraldicii, iar culorile sunt frecvent aranjate în seturi legate de atribute specifice – de exemplu, un set de culori legat de virtuți, cu alb, verde și roșu asociate cu credința, speranța și milostenia, respectiv cele trei virtuți teologice. Această triadă de culori poate fi reflectată în artă – de exemplu, în figura alegorică a credinței, speranței și milei din tabloul Maesta din Massa Marittima al lui Ambrogio Lorenzetti, unde se extinde chiar și la scările pe care acestea sunt așezate³¹¹.

Un alt aspect metodologic care trebuie luat în considerare la interpretarea culorilor este cel al clasificării lingvistice și lexicalizării lor, care sunt specifice diferitelor culturi și perioade. Ochiul este capabil să diferențieze mult mai multe culori decât există termeni în orice limbă pentru a le descrie, iar cuvintele folosite pentru a le desemna pot fi variabile de la o limbă la alta. De asemenea, se poate observa că, în interpretarea culorilor în artă, este esențial să se ia în considerare atât contextul fizic, cât și cel cultural în care acestea apar. Pentru a-l cita pe Meyer Schapiro, „nu există niciodată exclusiv un singur înțeles simbolic atașat unei culori, deoarece în fiecare situație concretă, culoarea sau culorile nu sunt doar suprafețe

³¹⁰ CHRISTEL MEIER-STAUACH, RUDOLF SUNTRUP, *Lexikon der Farbenbedeutungen im Mittelalter*, Böhlau-Verlag, Cologne, 2011, pp. 674–679.

³¹¹ ANDREAS PETZOLD, „The Iconography of Color”, în CALUM HOURIHANE (ed.), *The Routledge Companion to Medieval Iconography*, Routledge, London, 2016, p. 444.

exterioare, ci și expresii ale situației în sine³¹². Culorile sunt, de asemenea, frecvent aranjate în perechi (galbenul pentru sinagogă, de exemplu, este frecvent asociat cu roșu pentru biserică), sau poate avea semnificație variația culorii hainelor principalelor personaje din cadrul unui ansamblu de imagini dintr-o secvență narativă, cum ar fi cea mariană sau hristologică.

Reprezentările artistice ale lumii bizantine au două tendințe: una simbolică și alta anecdotică. Tendința simbolică este preluată din lumea Egiptului, tărâmul hieroglifelor, iar cea anecdotică este cea din Siria și Palestina. E o lume care evocă imagini, simboluri și o dimensiune istorică de povestire despre textul evanghelic, două lumi care nu se exclud, ci sunt complementare și se îmbină armonios în reprezentări artistice de mare originalitate, scriind o etapă în istoria artelor universale³¹³.

Orice reprezentare iconografică respectă o anumită regulă sau limbaj artistic distinct. De-a lungul timpului, iconografia a evoluat, fiind o limbă sacră, neschimbabilă. Iconografia este definită ca un sistem de codificare a imaginației, având un cod, un sistem de semnificație. „*Erminia picturii bizantine*” a lui Dionisie din Furna poate fi considerată cea mai completă carte de pictură bisericească ce a ajuns până în prezent³¹⁴. Putem afirma că pictura este o carte vie, deschisă, care transmite bucuria, durerea, suferința, luptele și suferințele martiriului și înfrumusețează Biserica și casele oamenilor. Pictura, deși pare mută, pare că vorbește de pe perete, transmițând învățături importante.

Prin intermediul limbajului artistic, avem capacitatea de a transforma experiența umană în semne și simboluri vizuale, creând astfel o formă distinctă de comunicare. Aceasta devine din ce în ce mai importantă în zilele noastre, deoarece sfera esteticului se concentrează tot mai mult pe sensul comunicării, abandonând conotațiile elitiste. În procesul comunicării, formele artistice capătă astăzi aspecte noi și neobișnuite. Scenele care provin din domenii diferite alcătuiesc limbaje caleidoscopice, interpretative prin utilizarea unui vocabular de interferență, care nu este specific unei anumite discipline³¹⁵.

În vederea realizării desenului unei icoane, se ține cont de elementele esențiale legate de așezarea în pagină, respectarea axelor, a măsurătorilor și a proporțiilor

³¹² MEYER SCHAPIRO, *Words and Pictures: On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*, Mouton, The Hague. Paris, 1973, p. 47.

³¹³ CRISTINA GELAN, „Ideology, Symbolism and Representation through Byzantine Art”, p. 134.

³¹⁴ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, pp. 276–279.

³¹⁵ ADRIANA LUCACIU, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, p. 73.

sau analogiilor. La baza icoanei există o structură compusă din: linii orizontale, linii verticale, linii curbe, precum și forme geometrice: cercuri, dreptunghiuri, pătrate, romburi și triunghiuri. Aceste elemente se intersectează formând un adevărat limbaj plastic cu valențe simbolice³¹⁶. Aceste linii și forme geometrice cuprind un limbaj foarte bine precizat care reprezintă stilul propriu al icoanei, stabilit de mesajul acesteia. Afirmăm că icoana are un limbaj, întrucât ea este o imagine a realității însăși, prezintă în realitate lumea, oamenii și nevoile acestora³¹⁷.

Icoana nu exprimă un punct de vedere, nici în sens psihologic, nici în sens optic. Ea este suma unei mulțimi de percepții și de învățături. Ca și în desenele copiilor, percepția, reprezentarea și cunoașterea nu sunt dislocate, ci formează un întreg organic³¹⁸. Spațiul reprezentat în acest mod ar putea fi numit spațiu deschis, pentru că icoana încercă să-l includă pe cel care o privește în spațiul reprezentat, iar pentru a face aceasta, adoptă perspectiva numită inversă, pe care aș numi-o mai degrabă multicentrică și dinamică. Este vorba efectiv despre organizarea unui spațiu cu mai multe puncte de vedere, prin combinarea acestora într-unul singur. Cea mai mare parte a spațiului reprezentat, adevărata sa profunzime, nu se află în spatele prim-planului picturii, ci în față, acolo unde este privitorul. Rămânând o suprafață plană și deci bidimensională, icoana se străduiește să creeze un spațiu asemănător celui ce o găsește sub bolta sau cupola unei biserici, unde în timpul slujbei, cei care asistă nu sunt simpli spectatori, ci devin mădulare active ale trupului liturgic³¹⁹.

Compoziția în icoană stă sub semnul tradiției antice pe care zugravii o preiau și o regândesc ca pe o necesitate de oglindire și ilustrare a textului Sfintei Scripturi și a Tradiției în iconografia creștină. Logica interioară a compoziției este de a actualiza ceea ce ne este înfățișat în ele. Scopul final este să fie redat plastic adevărul că Hristos și sfinții sunt vii și prezenți în Biserică și în Taina Sfintei Euharistii. Când sunt pictate evenimentele din istoria mântuirii (atitudini, comportamente) sunt aduse în contemporaneitate, de aceea artiștii au avut în vedere transfigurarea lor în planul prezent. Compoziția reprezintă alăturarea elementelor constitutive

³¹⁶ GEORGE KORDIS, *Ritmul în pictura bizantină*, Sophia, București, 2008, p. 83.

³¹⁷ NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, p. 23.

³¹⁸ RUDOLF ARNHEIM, *Visual Thinking*, University of California Press, Berkeley, Calif., 1974, pp. 254–269.

³¹⁹ NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, pp. 24–25.

ale unei lucrări artistico-plastice, astfel încât ele să poată exprima sentimente, stări, trăiri, asemenea cuvintelor, folosindu-se de limbajul formelor, liniilor și al culorilor. Dacă limbajul vorbit constă din sunete care exprimă idei și emoții și transmit relații, atunci folosirea semnelor vizuale pentru a comunica într-un mod similar poate fi văzută ca o formă de limbaj. Această definiție poate fi aplicată și artei, unde semnele vizuale sunt folosite pentru a transmite idei și emoții. Limbajul vizual este considerat o formă de gândire simbolică³²⁰.

Compoziția în pictură poate fi: a) închisă, simetrică și statică, b) dinamică, deschisă și asimetrică, c) decorativă, structurată pe modul plastic. De exemplu, într-o organizare de formă dreptunghiulară, dinamică, se pot percepe forme compoziționale deschise sau închise, dinamice sau statice, figurative ori nonfigurative, etc. Concomitent, în același context pot fi tipuri compoziționale bazate pe figurile: cerc, triunghi, sau pătrat³²¹.

Câmpul decorativ se referă la ornamentică, utilizat frecvent în arta cotidiană, în primele textile, ceramic, mural, pavimentar. În icoană întâlnim frecvent benzile decorative cu modele geometrice ori florale stilizate. Acestea se mai întâlnesc și la baza turlei sau arcelor de cerc din arcul triumfal din biserică.

Câmpul decorativ ilustrat de multitudinea de stele de culoarea aurului și a argintului se concentrează și se micșorează, adunându-se în forme circularovoidale la mijlocul bolții, unde se profilează o cruce latină, simbol al biruinței lui Hristos. Contrastul de închis-deschis al galbenului și al albastrului pe fondul de albastru profund creează impresia unei viziuni celeste, nocturne. Sub aspect compozițional, imaginile plastice au de obicei o rezolvare comprehensivă, îndreptată spre centrul geometric al spațiului, organizându-se în compoziții închise, statice sau dinamice, simetrice ori asimetrice³²². În cadrul compozițiilor, dinamicul este prezent simultan cu staticul, rar se întâlnesc compoziții strict statice, mișcarea componentă a vieții se găsește peste tot. Mișcarea care se realizează în iconografie se accentuează în interiorul ei, dar și dinspre interior spre privitor.

În cazul icoanelor, compoziția culorilor nu urmează principiile unei teorii, ci rezultă în principal din simbolismul lor. Culoarea nu poate fi considerată în icoană ca un simplu mijloc decorativ, ci face parte din limbajul care urmărește să exprime lumea transcendentă³²³. Veșmintele femeilor sfinte – mucenite și

³²⁰ ADRIANA LUCACIU, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, p. 74.

³²¹ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, pp. 282–283.

³²² MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 285.

³²³ EGON SENDLER, *Icoana – imagine a nevăzutului*, Sophia, București, 2005, p. 158.

cuvioase – sunt destul de asemănătoare cu veșmintele Maicii Domnului, deși, în detalii, au unele particularități³²⁴.

Culoarea și lumina înfățișează valori deosebite ale iconografiei. Culoarea este concepută ca o combinație de elemente de întuneric și lumină, un grup de patru culori primare, strălucirea și saturația culorilor fiind cea mai importantă. În icoană, culoarea poate fi atât compactă, cât și transparentă. Culoarea compactă arată durabilitatea, trăinicia, dar e și centru energetic. Culoarea transparentă indică imponderabilitatea, iar uneori spiritualizare. Culorile contrastante subliniază claritatea structurală, plinătatea formelor, indicând totodată desăvârșirea ei compozițională. Semitonurile presupun o acțiune neterminată, trecerea dintr-o stare în alta și volumetria. Pentru pictarea chipului, trei culori sunt esențiale: roșu, ocru și adăugirea de albul. Pe veșmintele sunt desenate cute care nu întotdeauna corespund liniilor trupului, astfel evitându-se iluziile reprezentării volumetrice. Cel mai frecvent, icoanele pe lemn sau pânză se pictează în culori cu emulsie de ou sau ceară care sunt mult mai transparente decât culorile în ulei³²⁵.

Din multitudinea de tonuri și nuanțe existente în prezent, doar o parte dintre acestea sunt utilizate în pictura de șevalet și doar o foarte mică parte în pictura iconografică. În cartea „*Erminia picturii bizantine*”, sunt amintite doar câteva culori de bază pe care le foloseau vechii maeștrii bizantini care, deși erau puține, s-au dovedit a fi suficiente pentru crearea unor capodopere. Menționăm principalele culori (pigmenți) utilizați în iconografia contemporană³²⁶.

Dintre culori, roșul este cel mai activ, el jucând un rol important în toate culturile. Spre exemplu, în gândirea evreilor, termenul de sânge este echivalent cu viață. În acest sens, mantia ce i se pune pe umeri Mântuitorului în timpul Patimilor este roșie, deoarece semnifică viața pe care El o aduce oamenilor prin vărsarea sângelui său³²⁷. Astfel, și în cazul martirilor veșmintele sunt într-o porție mai mică sau mai mare roșii, simbolizând jertfa vieții lor pentru apărarea credinței și a integrității lor morale. Din practica iconografică am observat că veșmintele de un roșu-deschis (chinovar – cele ale mucenicilor, cele ale draperiilor etc.) se tratează cel mai greu, din punct de vedere al luminării lor, întrucât, spre

³²⁴ MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, trad. EVDOCHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2001, p. 13.

³²⁵ NIKOLAI GUSEV ET AL., *Îndrumar iconografic*, vol. I, trad. EVDOCHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2007, pp. 311–312.

³²⁶ ALIN TRIFA, *Tehnici iconografice bizantine și contemporane*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012, p. 128.

³²⁷ EGON SENDLER, *Icoana – imagine a nevăzutului*, p. 166.

exemplu, prin suprapunerea unui amestec de roșu cu alb peste o proplasmă de chinovar, nu se va obține o lumină de culoare roz, ci dimpotrivă, una rece de culoare albastruie. De aceea, se întrebuintează pentru efectuarea luminilor albul pur, care este aplicat în straturi subțiri, utilizându-se principiul cromatic al transparenței și al amestecului optic.

Semnificația culorilor în pictură nu este întâmplătoare. Albul este culoarea divinității, purității, morții, scutecele celui nou născut, a distrugerii lumii pământești. În compozițiile religioase, albul în contrastul de clar-obscur este culoarea neprihănirii. Cu această culoare se zugrăvesc blicurile pe veșminte și luminile pe chipuri. În icoană, culoarea alb este cea mai adâncă și mistică dintre culori. Albul este prezent în scena Schimbării la Față, unde îl vedem pe Iisus în straie de un alb strălucitor. Îngerii la mormântul lui Hristos sau cei de la Înălțare sunt tot de culoare albă. În Ortodoxie, albul este asociat cu lumina necreată³²⁸.

În principiu, roșul, albul, verdele, albastrul exprimă viața, puritatea, pacea și bunătatea, curăția. Albastrul era asociat cu violetul, devenind albastru-violet, nuanță folosită la a reprezenta cerul, stofele cortului, veșmintele marelui preot, mantia lui Hristos Pantocrator, a Fecioarei și a sfinților. Albastrul poate avea, de asemenea, un aspect negativ și poate fi folosit în reprezentarea îngerilor căzuți, a demonilor și a efigiilor păgâne³²⁹. În scena care îl reprezintă pe Hristos ca păstor care separă oile de capre într-un mozaic de la începutul secolului al VI-lea din Biserica Sant Appollinare Nuovo din Ravenna, de exemplu, îngerul din stânga lui Hristos asociat cu caprele și cei blestemați este, contrar a ceea ce ne-am putea aștepta, reprezentat în întregime în albastru, iar cel din dreapta sa asociat cu oile și cu cei binecuvântați, în roșu³³⁰.

Verdele este totodată și un atribut al vieții vegetale, al naturii. Sfântul Dionisie Areopagitul consideră că verdele este simbolul tinereții și al vitalității. Cel mai frecvent, este folosit la pictarea veșmintelor mucenicilor. Verdele era asociat cu credința, nemurirea, paradisul, speranța și eternitatea, iar aceste asocieri sunt reflectate în utilizarea sa în contexte artistice. Este folosit frecvent pentru unul dintre veșmintele Sfântului Ioan Evanghelistul, unde este un semn al credinței, de obicei în combinație cu roșu, iar din secolul al XIV-lea este utilizat ocazional

³²⁸ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 290.

³²⁹ MICHEL PASTOUREAU, *Blue: The History of a Color.*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001, p. 64.

³³⁰ ENGELBERT KIRSCHBAUM, „L'Angelo rosso e l'Angelo turchino”, *Rivista di archeologia cristiana* 17 (1940), pp. 210–248.

în reprezentările Sfintei Mariei Magdalena. De asemenea, poate fi folosit ca și culoare a crucii, unde poate funcționa ca o referință la învierea lui Hristos.

De asemenea, verdele a avut și asocieri negative atașate la el. Demonii verzi apar pentru prima dată la mijlocul secolului al XII-lea în arta nord-europeană, așa cum se poate observa în reprezentarea gurii iadului din Psaltirea Winchester, unde toate figurile, atât cele damnate, cât și cele demonice, sunt reprezentate în întregime în verde. Michel Pastoureau a sugerat că apariția lor ar fi putut reflecta sentimentul anti-islamic de la acea vreme, deoarece verdele era deosebit de valorizat în cadrul culturii islamice, idee întărită de faptul că stindardele pe care cavalerii cruciați creștini le-ar fi întâlnit atunci când se confruntau cu adversarii lor islamici erau de culoare verde³³¹.

Culoarea galben este culoarea căldurii și a dragostei. Sfântul Dionisie Areopagitul afirmă că această culoare nu se încadrează în culorile simbolice, cu toate acestea, el recunoaște galbenul de aur, ce semnifică strălucirea aurului. În puritatea sa, el definește un sentiment de tristețe confirmat și de Sfânta Scriptură, unde este semn al recoltei proaste, al neghinei și al leprei. În icoana *Punerii în mormânt a Domnului*, provenind de la școala din Novgorod, culoarea galbenă ce predomină transmite o tristețe stăruitoare. În pictarea icoanelor cel mai des este folosit ocră (ohră galbenă de Țarigrad, ohră de Veneția, pământ galben, ocră închis). Auriul, încă din Evul Mediu, a fost utilizat cel mai frecvent pentru aureole, ca fundaluri ale icoanelor sau în tablourile religioase, pe cupolele mozaicate ori la manuscrisele miniaturizate. Este cel mai răspândit simbol al luminii divine, reprezentând lumea celestă, iluminarea mistică, miraculosul, sfințenia³³².

Galbenul este adesea folosit în reprezentările Sfântului Petru pentru mantia sa exterioară. Un exemplu târziu poate fi văzut într-o icoană a Sfântului Petru de la Constantinopol de la începutul secolului al XIV-lea, din British Museum, pictată probabil de marele artist cunoscut sub numele de Maestrul din Chora, unde Sfântul Petru are o mantie galbenă și un himation albastră. Dar începând cu secolul al XII-lea în Occident, galbenul a avut atașate asociații din ce în ce mai negative, când a început să fie folosit pentru a-l distinge pe Iuda, în reprezentările Sinagogii, și pentru alte personaje care erau asociate negativ. Ar putea fi semnificativ faptul că cei doi strămoși din ciclul de ferestre înfățișând strămoșii lui

³³¹ MICHEL PASTOUREAU, *Green: The History of a Color*, Princeton University Press, Princeton, 2014, p. 91.

³³² SANDU LĂZĂRESCU, *Culoarea în artă*, Polirom, Iași, 2009, pp. 76–77.

Hristos din Canterbury, Lamech și Thara, sunt amândoi reprezentați în mantii galbene combinate cu pălării evreiești roșii ascuțite, singurele două figuri care au fost reprezentate astfel³³³.

Această portretizare trebuie privită în contextul antisemitismului în creștere din Anglia la acea vreme. Cel mai memorabil exemplu de Iuda reprezentat în galben este în tabloul *Trădării din Capela Arena a lui Giotto (Sărutul lui Iuda)*, unde este îmbrăcat în întregime în galben, acesta fiind foarte frecvent în arta medievală târzie germană. Această convenție are atașate asociații antisemite și are legătură cu o practică socială din acea vreme în ceea ce privește reglementările vestimentare care erau impuse evreilor³³⁴.

Ocrul este culoarea argilei și simbol al smereniei, al sărăciei, al morții față de lume spre a deveni pământul cel bun al lui Dumnezeu. Carnația și semicarnația au nuanțe de ocrul, ca o trecere de la omul adamic, pământesc, simbolizat de proplasma maronie sau verzuie, la omul cel nou, transfigurat de har, sugerat de albul blicurilor. Culoarea părului Mântuitorului se deschide folosindu-se ocrul, culoarea grâului, arătând că El e pâinea care S-a pogorât din cer³³⁵.

Negrul simbolizează golul, întunericul, neantul, răul, moartea, doliul, durerea, regretul, tristețea, ostilitatea, solemnitatea și lipsa vieții, personalizate în îngerul căzut. În pictarea icoanei, negrul îl întâlnim acolo unde pictorii doresc să reprezinte iadul, mormântul sau peștera. Această culoare se poate evidenția în scenele: Învierea lui Lazăr, Pogorârea la iad a Domnului și Nașterea Domnului. Veșmintele călugărilor în iconografie sunt pictate cu negru. Culoarea neagră servește drept expresie a lumii intense care omului îi pare întuneric. În icoană, pentru a desena conturul formelor feței, negrul nu este folosit niciodată în stare pură. Negrul se unește cu roșu, formând un brun închis³³⁶. Griul cald arată maiestatea, iar griul rece, sărăcia³³⁷.

Purpuriul simbolizează puterea, bogăția, fastul, este culoarea imperială. Regală și papală, culoarea violet arată bătrânețea, gravitatea, tristețea, descurajarea, pocăința creștină și în Biserica Romano-Catolică, doliu. În perioada creștină timpurie și în perioada bizantină, purpura era considerată o culoare de prestigiu, iar prin

³³³ JEFFREY WEAVER, MADELINE H. CAVINESS, *The Ancestors of Christ Windows at Canterbury Cathedral*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2013, p. 52.

³³⁴ RUTH MELLINKOFF, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, vol. 1 (California Studies in the History of Art), University of California Press, Berkeley, 1994, pp. 51–52.

³³⁵ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, pp. 292–293.

³³⁶ NIKOLAI GUSEV ET AL., *Îndrumar iconografic*, vol. I, p. 340.

³³⁷ SANDU LĂZĂRESCU, *Culoarea în artă*, p. 295.

aceasta era asociată în primul rând cu puterea și cerul, dar era văzută și ca un semn al luxului păcătos și al mondenității.

Bede, de exemplu, caracterizează purpura ametistului ca fiind emblematică pentru cer. În religie, a fost corelat atât cu Întruparea, cât și cu patimile lui Hristos³³⁸. Prestigiul său a fost moștenit din antichitate și legat de practica de a-i îmbrăca pe împărați în veșminte vopsite în purpură de Tyrian. Această practică a fost preluată de împărații bizantini, așa cum se poate vedea în faimoasele mozaicuri pandantive ale împăratului Iustinian și ale împărătesei sale Teodora, realizate în secolul al VI-lea, în biserica S. Vitale din Ravenna, și a fost imitată în jurul anului 1000 de împăratul Sfântului Imperiu Roman Otto al III-lea. Această tehnică a fost aplicată și la reprezentările lui Hristos și ale Fecioarei Maria, iar în secolul al VI-lea a devenit foarte răspândită. Exemple pot fi văzute în mozaicurile din secolul al VI-lea din Biserica Sant Appollinare in Nuovo din Ravenna, unde Hristos este înfățișat purtând un veșmânt purpuriu cu clave de aur³³⁹.

Înainte de secolul al XII-lea, în arta occidentală, Fecioara Maria este reprezentată într-o varietate de culori, deși Michel Pastoureau a observat o predominanță a culorilor închise, pe care o consideră adecvată pentru perioada de doliu.

În arta bizantină există o mai mare standardizare, purpura și, începând cu secolul al XI-lea, din ce în ce mai mult, deși nu exclusiv albastrul, fiind culoarea preferată pentru ea, așa cum se poate vedea în mozaicul din secolul al XI-lea al Crucificării de la Daphni, și este posibil ca artiștii occidentali să fi adoptat această convenție dintr-o sursă bizantină, având în vedere prestigiul artei bizantine la acea vreme. Creșterea tot mai mare a cultului Fecioarei Maria în Occident în secolele al XII-lea și al XIII-lea și adoptarea albastrului ca și culoare principală pentru vestimentația ei trebuie să fi promovat, la rândul său, statutul culorii și poate că acesta este un factor care explică adoptarea ei de către regii francezi.

Începând cu secolul al XIII-lea, noile procedee de vopsire a țesăturilor cu ajutorul lânii au permis fabricarea de haine albastre mai rezistente și mai saturate, iar acestea au devenit la modă în rândul elitelor, rivalizând în popularitate cu hainele roșii³⁴⁰.

Simbolul cromatic este un semn, o convenție capabilă să transmită aluzii și chiar informații, prin intermediul acestuia formele colorate se spiritualizează

³³⁸ *Bede: Commentary on Revelation*, trad. FAITH WALLIS, 1st edition, Liverpool University Press, Liverpool, 2013, p. 276.

³³⁹ ANDREAS PETZOLD, „The Iconography of Color”, p. 446.

³⁴⁰ ANDREAS PETZOLD, „The Iconography of Color”, pp. 441–442.

și devin idei și sentimente. Frumusețea culorilor este în același timp rezultatul unificării. Culoarea derivă din formă, din cucerirea întunericului intrinsec materiei de către umplerea cu lumină. Există o puternică legătură între culoare și formă. Fără culoare, imaginea ar fi rămas o schiță, culoarea fizică modelând scena³⁴¹.

Linia și punctul sunt cele care oferă expresie suprafeței unei icoane. Linia și punctul, ca semne grafice fundamentale, își transmit mesajul doar în cadrul unui context mai larg, înțeles ca un întreg vizual plastic. Aceste semne au un potențial semnificativ intrinsec, ca elemente independente, dar acesta se amplifică în relațiile lor de configurare. În acest context, ele nu au statutul de semnificanți proprii-zise, ci mai degrabă acționează ca medii de transfer vizual în crearea semnificantului, care este reprezentat de obiectul figurat³⁴². Diferitele tipuri de linii (dreaptă, frântă curbă închisă/deschisă) împart suprafața unei icoane, în timp ce punctul este utilizat pentru ornarea suprafețelor de mici dimensiuni. Atunci când vorbim de desenul decorativ, punctul este un semn care are un contur divers și culori diferite. În funcție de forma conturului, punctul poate fi de tip dreptunghi, pătrat, romb, semicerc ș.a. Într-o icoană, punctele pot fi grupate atât în rânduri orizontale/verticale/oblice, cât și ca fond decorativ. Acestea pot fi dublate sau triplate, cazuri în care se vor utiliza procedeele artei decorative (repetiția, alternanța, supra-punerea). În funcție de așezare, punctele își pot modifica semnificația: orizontale (efect dinamic), verticale (efect de ascensiune), dispuse radical (senzație de rotație).

În ceea ce privește utilizarea liniilor, ele pot avea aspecte diferite (drepte, curbe, întrerupte, combinate ș.a.). Poziția lor poate fi orizontală, verticală sau oblică și pot avea aceeași lungime și grosime³⁴³. La fel ca în cazul punctului, liniile pot fi grupate în diverse moduri. În funcție de modul grupării, semnificația lor se modifică: linii orizontale (senzație de calm); linii verticale (aspirația, noblețea); linii înclinate (viață, mișcare, agitație); linii curbe (armonie, melancolie, sensibilitate); linii frânte (mișcare, forță, tensiune, asprime). În icoane, punctele și liniile pot fi folosite ca elemente singulare sau pot fi combinate cu alte metode³⁴⁴.

Utilizarea liniilor și a punctelor este deosebit de utilă atunci când se lucrează împreună cu copiii la icoane pe sticlă. Exercițiile de umplere a suprafețelor cu

³⁴¹ MARCEL GH. MUNTEAN, *Tipologia artei bizantine*, p. 295.

³⁴² ADRIANA LUCACIU, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, p. 77.

³⁴³ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, Sinteze, Galați, 2014, p. 207.

³⁴⁴ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 208.

linii și puncte oferă tuturor elevilor posibilitatea de a se afirma și de a se încărca cu energie pozitivă întrucât realizarea acestor elemente nu necesită cunoștințe tehnice³⁴⁵.

3.3. Icoana ca instrument didactic

3.3.1. Funcțiile icoanei

Icoana este o prezență harică și în istoria Bisericii creștine a avut un rol important atât în viața liturgică, în domeniul misiunii, cât și în latura educației religioase. Atunci când vorbim despre icoana, ne putem raporta la ea ca fiind un element sacru, dar și ca element didactic, care scoate în evidență o poveste sau conduce spre dobândirea principiilor morale³⁴⁶.

Arta iconografică, inseparabilă de cuvânt și de lucrarea liturgică, și-a asumat multe din atributele limbajului verbal, devenind un „orator fără cuvinte și un scriitor fără litere”, fiind în raport de complementaritate cu cuvântul Evangheliei. Icoana întregeste și face mai clar, mai rapid și mai direct ceea ce oratorul în cele mai multe cazuri nu reușește să facă în sute de cuvinte³⁴⁷. În culorile icoanei și în forma acesteia se întrezărește un limbaj aparte: culoarea înlocuiește cerneala, lemnul hârtia și forma ia locul sunetului, toate acestea redând o idee clară.

Putem afirma că limbajul icoanei este la fel ca și cunoașterea citirii cărții. Elevul este învățat în prima etapă să scrie literele separat, apoi i se dă să transcrie din manual, mai apoi să scrie ceea ce a citit și la final să alcătuiască o compunere. Asemenea este și în iconografie, cunoașterea își are treptele sale prin care ucenicului i se oferă cunoștințe, pregătire și educație deosebite³⁴⁸. El învață să privească o iconă, să o contemple, să o descopere, să extragă anumite învățături folositoare, să-și formeze anumite principii morale.

Renunțarea la arta sacră în perioada iconoclastă a condus la un declin al vieții liturgice și al vieții spirituale. Cheia teologică și artistică a icoanei se lasă descoperită într-un cadru teologic, sacramental și cultural sănătos³⁴⁹, un mediu în care cultura artistică și teologică constituie elemente ale unei stării de normalitate.

³⁴⁵ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 207.

³⁴⁶ ANTON C. VRAME, *The Educating Icon*, pp. 15–20.

³⁴⁷ DUMITRU A. VANCEA, *Icoană și Cateheză, Reîntregirea*, Alba Iulia, 2005, p. 169.

³⁴⁸ MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, p. 67.

³⁴⁹ NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, p. 8.

Icoana îndeplinește multiple funcții, fiecare având o importanță deosebită³⁵⁰:

1. Funcția catehetică sau didactică, funcție care ne arată că icoana reprezintă Biblia în imagini și simboluri. Atât copilul, cât și adultul pot cunoaște evenimentele, persoanele prezentate în Biblie, contemplând o icoană, sau pictând una.

Cronologic vorbind, arta icoanei ajunge până în ultimele secole ale antichității și cuprinde toate secolele Evului Mediu, bucurându-se de o vitalitate extraordinară în perioada postbizantină în Bisericile Ortodoxe locale din perioada modernă. Icoanele sunt imagini liturgice, deoarece fiecare icoană reprezintă o sărbătoare din calendarul creștin, un sfânt pomenit într-o anumită zi din acest calendar sau o învățătură morală. Ceea ce textele sau imnele exprimă în cuvinte, icoana arată prin linii și culori³⁵¹. Aceste linii și culori cuprind un limbaj foarte bine precizat care reprezintă stilul propriu al icoanei, stabilit de mesajul acesteia.

Biserica a acordat dintotdeauna un rol instructiv-educativ icoanelor și nu doar pentru cei „știutori și învățați”, ci pentru toți creștinii. Vasile cel Mare considera icoanele ca fiind cele care vorbesc mai puternic și mai tare atunci când cuvintele se arată neputincioase³⁵². Imaginea atrage mult mai repede atenția și privirea cititorului, dând mărturie textului citit. În special copiii, care doresc să exploreze, având o imaginație creativă, bogată sunt atrași de imagine în detrimentul textului, întrucât acestea clarifică și lămuresc textul³⁵³. Ochiul este, în cele mai multe cazuri, un martor mai fidel și mai important decât auzul, deoarece cel care scrie trebuie mai întâi să vadă. Icoana se adresează atât celui care știe să citească cât și celui care nu știe. Trebuie însă să avem în vedere că icoana singură nu poate informa, sau o face prea puțin, insuficient ca să poată avea o idee clară, ea nu este autonomă. Pentru a putea fi citită și înțeleasă, este nevoie ca subiectul să aibă cunoștințe și din alte surse³⁵⁴.

Icoana, întrucât are misiunea de a scoate la lumină prin intermediul culorilor ceea ce cuvântul vestește prin litere, a putut fi asociată textului Sfintei Scripturi, pentru a se bucura de aceeași cinstire. Icoana reușește să acceseze conștiința prin simțul văzului, prezentându-ne realitatea suprasensibilă în expresii estetice³⁵⁵.

³⁵⁰ SEBASTIAN ȘEBU ET AL., *Metodica pregătirii religiei*, Reîntregirea, Alba-Iulia, 2000, pp. 155–156.

³⁵¹ NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, p. 22.

³⁵² DUMITRU A. VANCEA, *Icoană și Cateheză*, pp. 177–178.

³⁵³ IOAN DAMASCHIN, *În apărarea sfintelor iocane*, vol. 17 (Părinți și Scriitori Bisericești), Basilica, București, 2018.

³⁵⁴ DUMITRU A. VANCEA, *Icoană și Cateheză*, p. 186.

³⁵⁵ IOAN BIZĂU, „Incursiuni în teologia și arta icoanei”, în *Ce este icoana?*, Reîntregirea, Alba Iulia, 2004, p. 107.

2. Funcția contemplativă, funcție care ne informează că icoana este „o fereastră spre absolut” care atrage pe credincios spre comuniunea cu Dumnezeu/Divinul. În icoană, omul poate contempla lumea transfigurată, lumea care va să vină, ea păstrează vie amintirea faptelor lui Hristos. În contemporaneitate, icoana provoacă fascinație datorită frumuseții autentice, frumuseții lui Hristos și adevărului pe care îl comunică. Icoana îl înalță pe om spre și către chipul sfânt și frumos al celui care și-a asumat ființa umană, Hristos. Icoana lui Hristos este semnul cel mai clar al iconomiei mântuirii și al frumuseții cerești³⁵⁶.

3. Funcția de mijlocire sau harică. Icoana, prin mijlocirea persoanei reprezentate pe ea, împărtășește puterea nevăzută a lui Dumnezeu.

Arta bisericească ne dă doar o trimitere, o oarecare asemănare, reprezentare simbolică a nevăzutului, ne oferă prin culori și linii aparte, printr-un limbaj unic, înșușit doar de Biserică, o asemenea imagine care printr-o abordare profundă și atentă se dovedește a fi corespunzătoare stării descrisă de Sfinții Părinți în cuvinte³⁵⁷.

4. Funcția latreutică. Prin cinstirea icoanei, noi cinstim pe cel reprezentat în ea. Doctrina cinstirii icoanelor a fost stabilită de Sinodul VII Ecumenic.

Prin icoană, creștinul își înalță gândul la cel reprezentat în ea, la ipostas. Nu ne închinăm lemnului sau materiei din care este făcută icoana, ci la persona pe care o înfățișează. Înfățișându-L pe Mântuitorul, nu înfățișăm dumnezeirea sau umanitatea Sa, ci persoana Sa, unde ambele firi se unesc în chip de neînțeles³⁵⁸. Icoana este strâns legată de prototip, îi înfățișează persoana și îi poartă numele care face legătura dintre icoană și persoana reprezentată și dă posibilitatea comuniunii cu el și posibilitatea de a-L cunoaște³⁵⁹. Icoana și prototipul constituie realități adânc legate între ele astfel că nu putem înțelege taina uneia fără existența celeilalte. Prototipul admite existența icoanei a cărei prototip este, iar icoana cere apartenența sa la un prototip bine stabilit.

Biserica ortodoxă nu a permis pictarea icoanelor după imaginație sau după modele umane vii din cauza faptului că o astfel de iconografie conducea la o ruptură conștientă între imaginea zugrăvită și prototipul iconic iar legătura dintre numele scris pe icoană și amprenta morfologică persoanei reprezentate ar fi fost amăgitoare³⁶⁰.

³⁵⁶ NIKOLAI OZOLIN, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, p. 9.

³⁵⁷ MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, p. 61.

³⁵⁸ IOAN DAMASCHIN, *În apărarea sfintelor iocane*, vol. 17.

³⁵⁹ MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, p. 44.

³⁶⁰ IOAN BIZĂU, „Incursiuni în teologia și arta icoanei”, p. 109.

5. Funcția educativ-religioasă. Icoana reprezintă un mijloc de trezire, întreținere și întărire a vieții religioase și vederea ei îndeamnă la fapte bune, la practicarea virtuților creștine, la o educație morală.

Dintre toate componentele educației, în contemporaneitate se observă că educația morală, de astfel cea mai complexă și delicată, este cea mai marginalizată. Educația religioasă încearcă să răspundă permanent la așteptările tot mai mari ale societății în plan formativ și educativ deoarece învățătura creștină pe care o susține promovează respectul reciproc și prețuirea semenilor ca principii fundamentale, iar o educație religioasă clădită pe aceste principii, poate conduce la formarea unei societăți pașnice, la conviețuirea în armonie cu aproapele³⁶¹.

În activitatea didactică, la ora de religie, dar și la alte discipline cum ar fi dezvoltare personală, educație civică, limba și literatura română, etc, în cadrul activităților integrate, cadrul didactic utilizează frecvent icoanele, simbolurile sacre ca instrumente și mijloace de învățământ, în concordanță cu tema lecției. Icoana este utilizată în cadrul orelor de religie la începutul expunerii (moment în care se urmărește cunoașterea vieții sfinților și a evenimentelor biblice), totodată și în comunicarea noilor cunoștințe (înainte de analiza fragmentului, în vederea ușurării formulării ideilor principale), dar și la sfârșitul expunerii, moment în care se urmărește fixarea cunoștințelor³⁶².

În cadrul școlii, icoanele sunt folosite ca mijloace de învățământ deoarece icoana este „teologia în imagine”. Ea oferă răspuns elevilor în situații de viață, problematice din punct de vedere moral, privind viața de familie și cea spirituală³⁶³. Învățăturile morale transmise prin icoană și însușite de copii nu sunt niciodată în contradicție cu principiile transmise în familie, ci sunt întărite prin exemple.

3.3.2 Icoana în educația religioasă contemporană

De la încheierea controverselor iconoclaste de la mijlocul secolului al IX-lea, icoanele, arta sacră a Bisericii Creștine Ortodoxe Răsăritene, reprezintă un aspect semnificativ al tradiției ortodoxe. În această controversă iconoclastă, icoanele au fost apărute, în parte, pentru impactul lor educațional asupra credinciosului. Unul

³⁶¹ CAMELIA NICOLETA ZAMFIR, „Ora de religie-factor de responsabilizare a părinților și/sau reflex civil identitar”, în NICOLAE RĂZVAN STAN (ed.), *Demnitatea și libertatea persoanei umane: Abordare interdisciplinară*, Universitaria Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2016, pp. 499–500.

³⁶² SEBASTIAN ȘEBU ET AL., *Metodica pregătirii religiei*, p. 156.

³⁶³ CAMELIA NICOLETA ZAMFIR, „Ora de religie-factor de responsabilizare a părinților și/sau reflex civil identitar”, p. 503.

dintre primii apologeți pentru icoane, Ioan Damaschin, le-a numit cărțile analfabeților, vestitorii niciodată tăcuți ai cinstirii datorate sfinților, învățând fără folosirea cuvintelor pe cei care îi privesc³⁶⁴.

Vedem astfel că, icoanele de-a lungul timpului au dobândit un rol didactic, pedagogic, reprezentând o carte pentru întreaga lume, în special pentru cei care nu știu să citească. Icoanele și Evangheliile se află în strânsă legătură, acestea sprijinindu-se și clarificându-se reciproc: „icoana este o Evanghelie în culori, așa după cum Evanghelia este o icoană verbală a lui Hristos” sau „ceea ce este Scriptura pentru cei care nu știu să citească, aceasta este pictura pentru cei neînvățați”³⁶⁵.

Icoanele au și un rol estetic, cultic și sfințitor, alături de cel didactic, deoarece ele au menirea de a împodobi biserica, locul de întâlnire a credincioșilor, slujbele se desfășoară în prezența lor, iar ele nu lipsesc din casa sau din viața credincioșilor, răspândind o atmosferă specific liturgică. Icoana sfințește credinciosul prin „relația intenționată pe care o face posibilă cu persoana reprezentată”³⁶⁶.

Potrivit Părinților celui de-al șaptelea Sinod ecumenic din 787, icoanele descriu viața lui Hristos, a Maicii Domnului, evenimentele Scripturii, viețile sfinților și evenimentele din istoria Bisericii, astfel încât mintea noastră să le amintească și astfel încât pot fi ridicate până la nivelul conduitei lor. Cu toate acestea, potențialul lor educațional nu a fost explorat sau dezvoltat suficient de educatorii creștini ortodocși contemporani.

În ceea ce privește art-terapia, icoana este utilizată ca instrument sacru, care să apropie copilul de cunoașterea lui Dumnezeu, adică de firea paternă, grijulie și iubitoare a lui. Arsenalul spiritual creștin este deosebit de bogat în susținerea procesului de art-terapie. Bucurându-se de texte, cuvinte, imagini, expresii, concepte, evenimente, parabole, povestiri, rugăciune, relația de părtășie creștină, toate aceste simboluri și practici au o importanță deosebită întrucât activează resorturi profunde în sufletele oamenilor³⁶⁷.

Copilul are nevoie să simtă prezența divinului în viața sa, iar icoana îi aduce mereu aminte de prezența Lui. Art-terapia utilizează arta sacră ca mijloc de expresie pentru comunicarea gândurilor, atitudinilor, conflictelor, sentimentelor, dar și ca

³⁶⁴ ANTON C. VRAME, *The Educating Icon*, p. 1.

³⁶⁵ MIHAELA PALADE, *Iconoclasmul în actualitate: de la „moartea lui Dumnezeu ” la moartea artei*, Sophia, București, 2004, p. 35.

³⁶⁶ MIHAELA PALADE, *Iconoclasmul în actualitate: de la „moartea lui Dumnezeu ” la moartea artei*, pp. 35–36.

³⁶⁷ SORIN SÂNDULACHE, *Consiliere și psihoterapie pastorală*, Editura Institutului Teologic Adventist, Cernica, 2006, p. 560.

element didactic în vederea dobândirii principiilor morale. Una dintre funcțiile acestei metode este încurajarea și dezvoltarea relațiilor interpersonale și intensificarea comunicării interpersonale. Prin activitățile pe care copiii le desfășoară utilizând această metodă (desen, pictarea icoanei), se oferă posibilitatea de a se elibera de tensiuni, de a-și elibera emoțiile, de a comunica cu ceilalți. În cadrul ședințelor de art-terapie, orelor de arte vizuale și abilități practice, în cadrul orelor de religie, această metodă poate fi utilizată de către profesor cu succes, în special la clasele mici, scoțând în evidență valoarea și calitatea cu care a fost dăruit fiecare copil de către Dumnezeu. În contemporaneitate este necesară tot mai mult educarea emoțiilor, de aceea art-terapia este benefică pentru regăsirea echilibrului sufletesc și apropierea de sacru a copiilor.

Utilizarea resurselor și expresiilor religioase se face doar la dorința copilului, atunci când acesta este conștient de convingerile, simțămintele, și atitudinea sa în ceea ce privește aspectele spirituale și religioase, deoarece stimulează și activează copilul lăuntric. Copilului îi este permis să se manifeste emoțional fie că vorbim de mânie, amărăciune, disperare, întrucât acesta trebuie să înțeleagă că Dumnezeu le acceptă, că aceste stări sunt naturale și omenești.

Resursele religioase se pot folosi în art-terapie și pentru a aprofunda, îmbogăți și întări relația terapeutică, oferind și aspectele verticale relaționale, ca dimensiunea spirituală, însă nu ca un substitut pentru relația terapeutică autentică. Teologia trăită de art-terapeut, modul în care se raportează la anxietatea existențială, îi va influența eficiența mai mult decât nivelul teologic teoretic. Simțămintele personale în ceea ce privește existența, viața și moartea influențează în mod hotărâtor procesul art-terapiei și capacitatea de a-l ajuta pe copil, întrucât vitalitatea și sănătatea spirituală devin contagioase. Acestea mobilizează și se constituie în modele care invită la imitare. Dacă conștientizăm că suntem niște canale înguste și imperfecte, dar conectate la Sursa infinită și desăvârșită și dacă avem disponibilitatea de a ne pune la dispoziția semenilor, atunci Dumnezeu poate să facă minuni în cabinet și în procesul art-terapiei, invitându-l alături de noi³⁶⁸. Foarte important, copilul să nu se simtă obligat să utilizeze expresii religioase, spirituale sau resurse de acest tip. El trebuie să fie convins că Dumnezeu este activ în toate tipurile de relații, toate categoriile de probleme, indiferent dacă o facem formal sau nu. Art-terapeutul dacă se află în relație cu Dumnezeu, va putea să inspire încredere și speranță, chiar dacă nu apelează formal la resurse spirituale. Utilizarea

³⁶⁸ SORIN SÂNDULACHE, *Consiliere și psihoterapie pastorală*, p. 566.

corectă a resurselor spirituale și religioase poate stimula lupta constructivă cu aspectele existențiale ale copilului și găsirea soluțiilor, fiind conștient că face acest lucru în fața lui Dumnezeu³⁶⁹.

De multe ori este greu găsirea acestei căi spirituale, deoarece deseori limbajul teologic sau spiritual le este străin. Provocarea este de a găsi modalități moderne de a exprima inefabilul și caracterul profund al adevărului și valorilor pe care Dumnezeu le oferă omului aflat în suferință. De aici a pornit și ideea legăturii dintre artă și spiritualitatea exprimată prin icoana. Integrarea elementelor religioase în art-terapie este o metodă modernă, benefică, care ne duce cu gândul la o putere superioară nouă și la faptul că nu suntem singuri în depășirea problemele.

În cadrul ședințelor, orelor și a unor workshop-uri organizate în cadrul școlii, realizarea unor icoane ajută la adunarea gândurilor bune și eliminarea celor rele. Icoana devine astfel un mijlocitor între om și Dumnezeu. Totodată, privirea și contemplarea unei icoane bine realizate și cu o cromatică frumoasă poate induce stări de liniște, pace, bunătațe, blândețe, ducând la liniștirea suflească.

De exemplu, în icoane, Maica Domnului apare nemișcată, cu privirea fixă, cu ochii largi deschiși, ca și cel care a văzut lucruri pe care nu le poate exprima în cuvinte³⁷⁰. Așa se întâmplă și în art-terapie, copilul exprimă pe hârtie ceea ce nu poate exprima prin cuvinte, sau contemplând o icoană se poate regăsi în profunzimea și liniștea acesteia.

O metodă a art-terapiei este contemplarea de către beneficiar a unei opere create de anumiți pictori/ iconari și exprimarea a ceea ce vede și a stării în care îl induce. Astfel, se poate folosi icoana în cazul copiilor ortodocși și tabloul religios sau alte instrumente specifice art-terapiei la copiii de alte confesiuni. Vederea unei capodopere sau icoane te țintuiește, uneori fără voia ta, într-o contemplare spre care te îndeamnă un farmec de neînvinș³⁷¹. Aceste opere induc persona într-o stare de trăire personală și de contemplare.

Pentru cei credincioși, vederea unei icoane poate trezi sentimente de adâncă emoție, bucurie, pace, nădejde, asemeni celor care privesc o poză a unui bun prieten. Aceasta și datorită faptului că, în cazul unui copil practicant, imaginea chipului Maicii Domnului, a Mântuitorului și a sfinților este adânc întipărită, nu doar în memoria lui vizuală, ci și în sufletul lui.

³⁶⁹ SORIN SÂNDULACHE, *Consiliere și psihoterapie pastorală*, pp. 560–561.

³⁷⁰ DAN POPOVICI, *Marea Tăcere*, Platytera, București, 2013, p. 533.

³⁷¹ DAN POPOVICI, *Marea Tăcere*, p. 534.

Icoana a jucat un rol important în cultura vizuală a trecutului și prezentului, realizând punți de legături între spații geografice și timpuri diferite. Astfel, icoanele sunt adecvate, nu numai culturii ortodoxe, ci și tuturor domeniilor care se ocupă de impactul artelor vizuale în viața socială a comunității. Prin extensie, materialele simbolice din toate tradițiile pot fi aplicate în educația religioasă a copiilor.

Există o viziune teologică spirituală a omenirii și o viziune holistică, care implică întreaga persoană, trup, minte și spirit. Diferențele aparente sunt rezolvate, prin icoană putem observa că scopul este trăirea și cunoașterea, imaginea devenind o icoană în procesul de atingere a comuniunii cu Dumnezeu. Este ca un curriculum sacru, alcătuit din elemente vizibile, care rezultă din întâlnirile beneficiarilor cu icoanele: sacrul locurilor, timpuri sacre, prezențe sacre și comuniune personală. Pentru a armoniza relațiile inter-etnice, provocatoare de stări conflictuale și stres în rândul tinerilor într-o societate multiculturală, metodele educaționale/art-terapeutice contemporane actuale sunt adaptate necesității stabilirii unei relații sensibile între orizontul cultural al beneficiarului și mijloacele de educație/art-terapie. În practica educativ/art-terapeutică s-au experimentat cu succes mai multe moduri specifice fiecărei arte, pentru realizarea unor schimburi interdisciplinare și interferențe culturale folosind limbajul universal al artelor vizuale, împreună cu elemente interculturale/pluri/transculturale, având în vedere și elementele religioase ca instrumente cu un impact impresionant.

În art-terapie, icoana reintroduce o prezență dumnezeiască în viața de zi cu zi. Aceasta poate să surprindă pe neașteptate privitorii sau pe cei care o realizează, făcându-i să se simtă mai aproape de o dimensiune nebănuită a existenței lor, o dimensiune înăbușită. Ochii cei pătrunzători ai chipului sfânt străpung adâncurile omului și acest chip poate face simțită frica sau pacea, liniștea, odihna, etc³⁷². În art-terapie se utilizează și instrumente ale artei sacre deoarece prin imagini specifice, avem posibilitatea să sugerăm prezența lui Dumnezeu.

Dumnezeu, prin asumarea firii umane, a deschis calea unei arte care nu este doar decorativă, pedagogică sau estetică, ci și „purtătoare de taină”, fiind capabilă să reflecteze și să transmită tainele lui Dumnezeu și totodată de a ne aduce în comuniune cu persoanele reprezentate în imagine³⁷³. O icoană aduce

³⁷² STÉPHANE BIGHAM, *Icoana în Tradiția Ortodoxă*, trad. DIANA PEDA și CORNEL APOSTOL, Theosis, Oradea, 2016, p. 98.

³⁷³ STÉPHANE BIGHAM, *Icoana în Tradiția Ortodoxă*, p. 53.

înaintea ochilor și o poveste, povestea beneficiarului, aceasta ne arată sursa după care beneficiarul tânjește. Icoana re-povestește un fapt, o întâmplare, o dorință, o apropiere de sacru, ea fiind în strânsă legătură cu textul Sfintei Scripturi. În legătură cu aceasta, Grigore de Nyssa, făcând referire la jertfa lui Isaac, ne spune: „Am văzut de multe ori în icoane imaginea acestei scene mișcătoare și n-am trecut pe dinaintea acestui spectacol fără să lăcrimez, deoarece arta aduce în mod clar înaintea ochilor povestirea”³⁷⁴.

Concluzionând, afirmăm că arta icoanei aduce înaintea ochilor setea după Dumnezeu sau dorința de a intra în comuniune cu El. Un copil care pictează o icoană sau care contemplă una, se poate vedea că este atras de persoana din icoană și dorește să intre în relație cu El și să Îl cunoască. În ceea ce privește art-terapia în educația religioasă, Sfânta Scriptură menționează și oferă exemple din aproape toate formele de artă: pictură, sculptură, muzică, arhitectură, meșteșuguri³⁷⁵. În continuare, vom oferi câteva exemple de icoane și tablouri religioase care pot fi utilizate în scop educativ.

Isus Hristos Pantocrator din Sant Climent de Taull³⁷⁶

În centrul imaginii se poate vedea o persoană care, judecând după mărime, trebuie să fie foarte importantă. Ne privește cu ochi enormi. Pare că stă în interiorul unui ou, făcând un gest de binecuvântare³⁷⁷. Pictura stă sub influența artei figurative medievale fiind realizată într-o mare varietate de culori. Interpretată din punct de vedere teologic, ea îl simbolizează pe Isus Hristos, Pantocrator.

II. 70. Maestrul din Taull, *Hristos Pantocrator*, frescă, 1123, *Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona

³⁷⁴ DUMITRU A. VANCA, *Icoană și Cateheză*, Reîntregirea, Alba-Iulia, 2005, p. 186.

³⁷⁵ GENE EDWARD VAIRH JR., *Starea artelor: O incursiune în istoria artei, de la originile ei antice până azi*, Cartea Creștină, Oradea, 2000, p. 29.

³⁷⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Apse_of_Sant_Climent,_Ta%C3%BCll#/media/File:Meister_aus_Tahull_001.jpg, accesat 07.09. 2023, ora 12:26.

³⁷⁷ *Arta pentru copii*, Gama, p. 18.

Picturi care transmit povești – pictură romanică

În imagine, personajele sunt așezate și au diferite mărimi în funcție de importanța lor. Astfel, imaginea centrată vrea să îl înfățișeze pe Iisus Hristos și pe Maica Domnului³⁷⁸, care par impunătoare în comparație cu celelalte. Personajele nu seamănă cu realitatea, iar desenul este oarecum naiv. Acest lucru este pentru că tipul de pictură folosit avea un scop didactic. Astfel spus, avea rolul de a transmite întâmplări cu caracter religios oamenilor care nu știau să citească. Acestea descifrau imaginile ca și cum ar fi fost niște povești amuzante, fiind în felul acesta mai ușor de înțeles³⁷⁹.

II. 71. *Santa Margareta de Vilaseca*, tempera pe lemn, sec. al XII-lea, Museul Episcopal, Vic

Culori și linii – Nașterea Domnului³⁸⁰

Culorile folosite în picturile romanice erau intense. În interiorul bisericilor era puțină lumină, de aceea aceste culori trebuiau să fie ușor de văzut. Artiștii, atunci când pictau personajele, aplicau mai întâi culorile, iar apoi trasau profilurile

³⁷⁸ <https://www.monestirs.cat/monst/osona/cos29sesc.htm>, accesat 07. 09. 2023, ora 14:43.

³⁷⁹ *Arta pentru copii*, p. 19.

³⁸⁰ <https://www.barcelonacorporatetravel.com/en/articles/romanesque-art-barcelona>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:23.

și chipurile cu o linie neagră. De aceea este numită „pictură liniară”. Cu cât desenul este mai simplu, cu atât este mai ușor să recunoști personajul. Ca acestea să poată fi observate mai bine, pictorii conturau întregul personaj cu o linie neagră groasă. De aceea, era important ca desenul să nu fie complicat și nu prea realist. În prezent, folosim desene simple pentru a înfățișa lucruri pe care dorim să le facem înțelese fără a fi nevoie de text³⁸¹.

II. 72. Nașterea Domnului, tempera pe lemn, sec. al XIII-lea, Muzeul de Artă Barcelona

Heruvimi³⁸² – ce ne urmăresc cu privirea!

În altă parte a Bisericii apar heruvimii: îngerii cu șase aripi acoperite cu ochi care ne privesc încontinuu. Pictarea ochilor mult mai mari decât în realitate și înmulțirea numărului de ochi au rolul de a sublinia un mesaj: Dumnezeu este pretutindeni și ne privește mereu, așa că, fie că ne ascundem sau nu, El știe ce facem³⁸³.

³⁸¹ *Arta pentru copii*, p. 20.

³⁸² <https://www.pallasweb.com/deesis/byzantine-mosaics-of-angels-in-sicily.html>, accesat 06.09.2023, ora 23:06.

³⁸³ *Arta pentru copii*, p. 21.

II. 73. Heruvim, mozaic, sec. al XI-lea, Palermo, Sicilia

Figurile nu se ating³⁸⁴

Pictorul romanic dorea să fie didactic și să picteze figuri simple care pot fi observate clar. Din acest motiv, fiecare figură apare separat de celelalte și rareori se ating sau se suprapun una cu cealaltă³⁸⁵.

³⁸⁴ <https://pressone.ro/fresca-veche-de-sase-secole-de-la-malancrav/>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:27.

³⁸⁵ *Arta pentru copii*, p. 23.

II. 74. Sfinții Evangheliști și scene din viața Mântuitorului, frescă, sec. al XIV-lea, Biserica Mălâncrav, România

Dumnezeu Tatăl încoronând-o pe Fecioara Maria³⁸⁶

În centru sunt reprezentate două personaje îmbrăcate în veșminte bogate, țesute cu motive deosebite. Este Dumnezeu Tatăl ce încoronează pe Fecioara Maria.

Chipurile și mâinile lor sunt foarte delicate și fragile, parcă ar fi din porțelan. Dar, ceea ce frapează este faptul că pictura e realizată pe fundalul aurit.

Rama este deosebită, decorată cu coloane, iar formele vegetale sunt și ele acoperite cu aur. Efectul este de bogăție³⁸⁷.

³⁸⁶ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Gentile_da_Fabriano_-_Coronation_of_the_Virgin.jpg, accesat 06. 09. 2023, ora 13: 49.

³⁸⁷ *Arta pentru copii*, p. 24.

II. 75. Gentile da Fabriano, *Încoronarea Fecioarei*, tempera pe lemn, 1420
(Muzeul Paul Getty, Los Angeles, California, SUA)

Pictura pe lemn – pictură gotică³⁸⁸

Bisericile erau imense și necesitau ferestre mari pentru a le lumina. Ceea ce înseamnă că suprafața peretelui ce trebuia pictat era redus. Astfel că artiștii au renunțat la pictura murală și au început să picteze pe panouri de lemn peste care artiștii întindeau un strat de ghips și clei, după cum poate fi observat în imagine³⁸⁹.

³⁸⁸ <https://musicaybellasartes.wordpress.com/2018/02/12/gotico-aragones-angeles-musicos/>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:26.

³⁸⁹ *Arta pentru copii*, p. 25.

II. 76. Perre Sera, *Maica Domnului cu Pruncul și Sfinții Îngeri*, tempera pe lemn, 1335, Catedrala Tortosa, Spania

Bunavestirea³⁹⁰ – vestea cea bună

Fundalul era realizat din aur pentru a crea o atmosferă divină. Aurul era adăugat în culori sau folosit sub forma unor foite subțiri care se lipseau cu clei și mai apoi erau acoperite cu verni. În pictura gotică, aurul oferea o mai mare valoare spirituală scenelor religioase, fiind și o metodă prin care donatorul își arăta credința și bogăția. Pentru a înțelege importanța fondului auriu în pictura gotică trebuie să ținem cont de faptul că atunci când această suprafață era luminată, siluetele și chipurile deveneau mai intense, ca și cum tabloul radia o lumină proprie³⁹¹.

³⁹⁰ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Simone_Martini_and_Lippo_Memmi_-_The_Annunciation_and_Two_Saints_-_WGA15010.jpg accesat 07. 09. 2023, ora 12: 20.

³⁹¹ *Arta pentru copii*, p. 27.

II. 77. Simone Martini, *Buna Vestire*, detaliu, tempera pe lemn, 1333, Galeria Uffizi, Florența

Fecioara între stânci – Leonardo da Vinci

În această scenă sunt reprezentați Fecioara Maria împreună cu Iisus Hristos și Ioan Botezătorul copii, alături de un înger. Personajele sunt înfățișate într-o anumită poziție. Sunt pictați cu delicatețe. Pare a fi o scenă de familie, însă fundalul stâncos e înspăimântător. Forma stâncilor arată ciudat și impresionant. Prin deschizăturile dintre stânci putem vedea în depărtare cerul și munții. În chip ciudat, acestea din urmă par a fi pictați în albastru. Munții au fost pictați albaștri, deoarece Leonardo și-a dat seama că, pe măsură ce munții se îndepărtează, devin albaștri. În tablou, cu cât stâncile se îndepărtează, cu atât culoarea lor se schimbă din sienă naturală în albastrul pal al atmosferei³⁹².

³⁹² *Arta pentru copii*, pp. 34–35.

II. 78. Leonardo da Vinci – *Fecioara între stânci*
(Galeria Națională din Londra, Marea Britanie)

Se observă deci că icoana este încărcată de mult simbolism, această trăsătură fiind cea care creează posibilitatea ca icoana să fie utilizată în cadrul art-terapiei. Ea nu este doar o simplă reprezentare de factură religioasă, ci suma unor mulțimi de percepții și învățături. De aceea, alegerea unei anumite teme iconografice, a unei anumite culori sau structuri constituie indicatori ai stării emoționale. Aceste aspecte vor fi detaliate în ultimul capitol al acestei cercetări, care va cuprinde studii de caz cu copiii, realizate prin intermediul picturii pe sticlă.

CAPITOLUL 4

Icoana pe sticlă: istoric, modalități de realizare și studii de caz

Acest capitol va fi constituit din două mari părți, una teoretică și alta practică. Secțiunea teoretică va aduce în prim-plan icoana pe sticlă, unde se vor discuta următoarele aspecte: apariția și evoluția pictării icoanelor pe sticlă; cele mai importante centre de pictură pe sticlă din Transilvania, în perioada secolelor XVIII–XX; tehnicile de pictare ale icoanelor pe sticlă. A doua parte va cuprinde studiile de caz în care am aplicat ar-terapia spirituală prin intermediul pictării pe sticlă a unor icoane. Elevii participanți au avut vârsta cuprinsă între 7–10 ani, fiind cu disfuncționalități, cerințe educaționale speciale și probleme emoționale. După expunerea acestor studii, va fi realizată o analiză comparativă a studiilor de caz din prima parte a tezei (unde am folosit doar art-terapie) cu cele din această ultimă secțiune.

Icoanele pe sticlă românești pe lângă faptul că sunt autohtone, având un puternic caracter tradițional, popular, estetic, liturgic dar și didactic ele pot să fie înțelese cu multă rapiditate de către creștini (oameni maturi) cât și de copii. Prin simplitatea formelor plastice: desen (linie) și a petelor colorate, ele sunt ușor de reprodus și prezintă similitudini cu desenul copiilor prin claritate și expresie plastică.

Din acest motiv, ele sunt recunoscute de copii, admirate și îndrăgite provocând o impresie de bucurie atât vizuală, estetică cât și sufletească.

4.1. Icoana pe sticlă – o scurtă istorie

Potrivit surselor bibliografice existente, se presupune că pictura pe sticlă își are originea în Bizanț. Din Bizanț arta picturii pe sticlă a fost dusă pentru prima dată la Veneția, în Italia, de anumiți pictori bizantini. Unii cercetători estimează că acest eveniment s-a produs între anii 1380–1420. Potrivit informațiilor istorice, după căderea Constantinopolului sub turci, mulți iconografi bizantini fugind în

Occident au adus cu ei influența artei bizantine. Majoritatea istoricilor considerau că în Transilvania, pictura pe sticlă a ajuns în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, datorită negustorilor ambulanți care vindeau reprezentări religioase specific occidentale, realizate în centrele de pictură pe sticlă ale Europei Centrale (Boemia, Bavaria, Austria Superioară, Moravia, Silezia, Galiția și Slovacia). Astfel se explică și caracterul multiconfesional al elementelor reprezentate în icoanele pe sticlă. Trebuie menționat că, deși icoanele pe sticlă sunt un motiv de mândrie națională, acestea nu sunt originare din țara noastră³⁹³.

Problema originii care se ridică în cazul acestui gen de artă populară în România este legată de dezvoltarea sa în alte țări, în special în Boemia și Austria. Cu toate că s-a scris mult despre pictura pe sticlă, opiniile încă sunt împărțite cu privire la perioada în care această tehnică, declarată de anumiți cercetători ca fiind de origine bizantină – care era deja cunoscută în Italia în secolul al XIV-lea – a devenit un meșteșug țărănesc. Conform anumitor autori, pictura pe sticlă s-a dezvoltat ca meșteșug țărănesc în secolul al XVII-lea. Era imposibil de stabilit cu exactitate când a apărut/ introdus acest meșteșug în Roma, deoarece nu există documente sau icoane anterioare ultimei jumătăți a secolului al XVIII-lea. Cercetătorii, judecând după inscripțiile de pe unele dintre cele mai vechi icoane, sunt în general de părere că românii au început să picteze icoane pe sticlă în secolul al XVII-lea. Logic, se presupune că icoanele au fost pictate pe sticlă înainte de așa-numitul „miracol” de la Nicula din 1699, în urma căruia această artă a devenit o industrie casnică. În aceea perioadă condițiile pentru pictarea pe sticlă erau deja favorabile în Transilvania datorită faptului că în secolul al XVI-lea începuseră să-și facă apariția atelierele punitive pentru fabricarea sticlei (glăjdar), de exemplu la Rinov, în sudul Transilvaniei³⁹⁴.

În atelierele numite „glăjării” se foloseau două metode de preparare a sticlei, în funcție de materiile prime folosite: o sticlă obținută din nisip cuarțos, calcar și potasiu; altă sticlă obținută din nisip de cuarț, calcar și sodă (această tehnologie a început să fie folosită în secolul al XVIII-lea). Sticla pe bază de potasiu are o nuanță ușor galbenă din cauza oxidului de fier conținut în cenușa de potasiu și nisipul de curățare, materii prime disponibile în Transilvania, care se deosebeau mult de cele ale centrelor central-europene. Sticla albă, incoloră,

³⁹³ IOAN POPA-BOTA, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, p. 369.

³⁹⁴ CORNEL IRIMIE, MARCELA FOCSA, *Romanian Icons painted on glass*, Meridiane, București, 1968, p. 5.

era extrem de rară în Transilvania³⁹⁵. Aceste ateliere numite glăjării erau de obicei situate în ținuturile împădurite, de unde meșterii aveau posibilitatea să obțină cu ușurință lemnul necesar fierberii potasiului la temperaturi înalte pentru topirea nisipului de cuarț, a pietrei de var, a sărurilor de potasiu și a altor materii prime ce intrau în compoziția glajei³⁹⁶.

Fabricarea sticlei prin suflarea țevii a fost cel mai comun proces folosit. Se obținea sticla plană, fără bule de aer și Knot, deoarece nu a putut menține o temperatură ridicată constantă. Transgresiunea și întinderea manuală a suprafeței pulpei au produs inegalități sub formă de valuri, creând o strălucire frumoasă de sticlă, de planuri uniforme de înclinare care refractează lumina în diferite unghiuri. Un motiv pentru frumusețea icoanelor din sticlă transilvane este tocmai această imperfecțiune a sticlei, suprafața sa lucioasă ondulată producând un fenomen optic care conferă profunzime, nuanțe complexe, rezultând culori vibrante. Sticla a fost călcată în picioare cu mâna până la sfârșitul secolului al XIX-lea, după care, la începutul secolului al XX-lea, pictorii de icoane au început să folosească, ca suport pentru pictura lor, sticla de origine industrială. Sticla era tăiată în bucăți mici, de diferite dimensiuni, pentru a fi transportată mai ușor. Dimensiunea plăcilor de sticlă folosite pentru icoane nu a fost standardizată. Diverse dimensiuni au fost folosite de diferiți meșteri în centre diferite sau chiar în aceeași cutie, în perioade de timp diferite. În centre ca Nicula, Gherla, mai puțin dezvoltate, icoanele au fost mai mici decât în Șcheii Brașovului, întrucât prețul sticlei atârna foarte mult în costul total al icoanei³⁹⁷.

Există probabilitatea ca unii dintre meșterii țărani să fi învățat tehnica picturii pe sticlă în Boemia, Moravia, Slovacia, etc, unde mergeau la muncă, sau de la sticlari străini veniți în Transilvania, deoarece în anumite centre sticla era pictată chiar în locul unde era produsă, adică în „Glashutten”, unde se păstrau și cărți ca modele. De asemenea, există posibilitatea ca această artă să fi fost introdusă și de călugării străini care făceau pelerinaje în diferite centre religioase din Transilvania, unde în mănăstiri tehnica picturii pe sticlă a fost folosită pentru tablouri votive. Buna reputație a picturii pe sticlă în Transilvania s-a datorat, în primul rând, faptului că tehnica se baza pe copierea modelelor, care nu necesita

³⁹⁵ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, *International Journal of Conservation Science* 6 (2015), p. 558.

³⁹⁶ ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, Artes, Iași, 2014, p. 11.

³⁹⁷ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 558.

pregătire specială ca în pictura pe lemn și în al doilea rând, condițiilor sociale și culturale predominante în Transilvania. Încorporarea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic în anul 1699, a avut o dublă influență asupra dezvoltării culturale a românilor. Pe de o parte, au făcut cunoștință cu anumite forme de artă și cultură tipice Europei centrale, iar pe de altă parte, au căutat să găsească mijloace originale de exprimare. Fiind un popor persecutat, ei erau obligați să utilizeze mijloace modeste de exprimare, precum pictura icoanei pe sticlă, pe care au dezvoltat-o la maximum, obținând rezultate remarcabile. Inițial, icoanele au fost folosite în principal ca tablouri religioase. Mai târziu acestea și-au găsit locul în casele țăranilor, unde erau folosite pentru ornamentarea interiorului³⁹⁸.

Icoanele pictate pe sticlă s-au dovedit un mijloc valoros de comunicare pentru țăranii, în mare parte needucați, din Transilvania. Aceste imagini conțineau povești și mesaje ascunse, transmise prin compoziția și culorile lor. În acest fel, icoana a servit ca un fel de Biblie pentru analfabeți, permițând celor fără acces la textele religioase să-și înțeleagă învățăturile prin reprezentare vizuală.

Icoanele pictate pe sticlă s-au răspândit în toate provinciile românești, în cele mai multe cazuri departe de centrele în care au fost realizate. Cele mai numeroase și cunoscute centre în care s-a dezvoltat iconografia pe sticlă au fost în Transilvania, în alte regiuni fiind mai puțin cunoscute și studiate. Produsele din diferitele regiuni poartă anumite caracteristici locale care pot fi ușor detectate. Se presupune că, în majoritatea centrelor, pictorii de icoane pe sticlă au început să picteze pe baza priceperii și cunoștințelor dobândite în activitatea lor anterioară, folosind alte tehnici, sau învățate de la cei care stăpâneau această tehnică. Anumite descoperiri au arătat că o serie de pictori bisericești au pictat și ei icoane pe sticlă. În multe dintre centrele producătoare de icoane pe sticlă, cum ar fi cele din sudul Transilvaniei (Țara Oltului), au fost detectate două curente diferite: unul reprezentat de iconografi profesioniști pricepuți și un altul reprezentat de meșteri mult mai puțin instruiți. Acest lucru nu este surprinzător, deoarece cu mult timp înainte ca arta picturii pe sticlă să se dezvolte în spațiul românesc, acolo au trăit și au lucrat iconografi remarcabil de pricepuți³⁹⁹.

Simbolul gravat pe sticlă, cu aspectul său simplist, a rezonat profund cu țăranii transilvăneni, care l-au integrat perfect în folclorul românesc, iconografia

³⁹⁸ CORNEL IRIMIE, MARCELA FOCȘA, *Romanian Icons painted on glass*, p. 6.

³⁹⁹ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, Springer, New York, 2014, pp. 100–101.

religioasă și formele de artă tradiționale. Stăpânindu-și cu mândrie meșteșugul, ei și-au așezat icoana cu evlavie în casele lor. Icoanele pe sticlă au o frumusețe aparte deoarece elementele orientale și occidentale se armonizează foarte bine, într-o sinteză originală. Icoana pe sticlă reflectă un mod de gândire specific țaranului român din Transilvania care viețuiește într-un spațiu intercultural. Ele sunt și o expresie a interferenței gândirii religioase orientale cu iconografia populară occidentală⁴⁰⁰.

În ceea ce privește atelierul de pictură, acestea se găseau în gospodăria fiecărei familii. În atelierul iconografului, cei care îl ajutau erau în general membrii familiei, în cadrul acesteia existând o anumită diviziune a muncii, la fel ca și în cazul celorlalte tehnici de pictură practicate în acea zonă, în aceeași perioadă de timp. Etapele mai simple care nu necesitau un dar artistic și nici vreo abilitate deosebită (măcinarea și cernerea pigmentilor, „frecarea” lor în mortar cu pisălogul, prepararea adezivilor, a substanțelor colorante și a aditivilor, a materialelor de legare, confecționarea ramei) erau realizate de membrii familiei cu experiență și calificare mai reduse. Colorarea și aplicarea nuanțelor locale erau realizate de membrii familiei cu mai multă experiență. Cei mai calificați și talentați realizau desenul, scrisul și puneau petele de lumină. Retușurile – aproape imposibile în această tehnică – și aplicarea foi de aur erau realizate doar de șeful atelierului. Țăranii iconari lucrau mai ales în timpul sezonului rece, când munca la câmp, în pădure și păstoritul încetineau. Icoanele erau vândute la târguri sau prin colportaj, pe bani sau schimbate cu cereale și alte mărfuri din gospodăria cumpărătorului. Materialele folosite la icoanele românești pe sticlă erau: sticla pentru suport, pentru imaginea propriu-zisă, pigmenti, vopsele și culori, materiale adezive, lianți, aditivi, foiță de aur, precum și mai multe specii de lemn pentru rame și suportul icoanei⁴⁰¹.

Pregătirea suportului de sticlă pentru vopsire se realiza prin îndepărtarea grăsimii cu o soluție care se obținea prin opărirea cenușii (leșie), după care sticla era clătită cu apă curată, apoi uscată pentru a fi vopsită. Multe dintre cauzele descuamării straturilor pictate pe unele icoane se datorează curățării imperfecte a sticlei înainte de vopsire⁴⁰².

În icoanele pe sticlă realizate de țăranii din Transilvania se evidențiază prezența unor elemente locale, ceea ce ne duce cu gândul că meșterul pictor se inspira și din mediul imediat în care trăia atunci când realiza o icoană. Scenele biblice erau

⁴⁰⁰ IOAN POPA-BOTA, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, p. 373.

⁴⁰¹ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, p. 101.

⁴⁰² A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 558.

completate cu cele din comunitatea sătească în care viețuia pictorul. De exemplu, într-o icoană pe sticlă care-l reprezintă pe sfântul Ilie, Elisei este zugrăvit ca un țăran care ară pământul cu un plug tras de doi boi (Sfântul Prooroc Ilie, sec. XIX), O altă icoană, Adam, exilat din rai, lucrează pământul, în timp ce Eva lucrează cu o bobină de lână (Adam și Eva, sec. XIX, Șcheii Brașovului). Într-o icoană a Nașterii Domnului (1834), atribuită pictorului Ioan Pop (Almașu Mare, Alba), ciobanii sunt îmbrăcați ca ciobanii români, cu pălărie de lână, haină de piele de oaie, poșetă de cioban pe umăr, pantaloni strâmți și pantofi țărănești. Și fundalul icoanei include elemente locale, vegetația specifică Țării Sfinte fiind înlocuită cu brazi (Nașterea Domnului, Almașu Mare, Ioan Pop, 1834)⁴⁰³.

4.1.1. Centre ale icoanei pe sticlă din Transilvania (sec. XVIII–XX)

Cele mai importante școli de icoană pe sticlă din Transilvania din secolul al XVIII-lea, de când datează primele icoane pe sticlă din Transilvania, și până în secolul al XX-lea sunt: Școala de pictură pe sticlă de la Nicula, Iernuțeni, Șcheii Brașovului, Făgăraș și Țara Oltului; școli de pictură pe sticlă din zona Alba Iulia și Valea Sebeșului (cu centre mai importante la Maierii Albei Iulia, Lancrăm și Laz), școli de pictură pe sticlă din Mărginimea Sibiului; Mărgău (a doua jumătate a sec. XX)⁴⁰⁴. În cele ce urmează, vom detalia aspecte privind istoria, tehnicile, materialele utilizate și caracteristicile specifice fiecărei școli mai importante.

Școala de pictură pe sticlă de la Nicula, atestată din a doua jumătate a sec. XVIII–sec. XX, este și rămâne centrul de referință pentru istoria icoanei pe sticlă din Transilvania. Întemeierea simbolică a acestei școli se leagă de minunea de la mănăstirea Nicula, din data de 15 februarie 1699, când a lăcrimat icoana Maicii Domnului (icoană pictată pe lemn în 1681). Numele pictorului era preotul Luca din Iclod și tema acestei icoane, *Maica Domnului Hodigitria*, are conexiune cu începuturile iconografiei creștine⁴⁰⁵. Din punct de vedere tematic, icoanele de la Nicula se împart într-o mare varietate tipologică (de inspirație răsăriteană, dar și apuseană). Caracteristic pentru școala de la Nicula este faptul că, deși unii specialiști

⁴⁰³ IOAN POPA-BOTA, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, p. 373.

⁴⁰⁴ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, Tradiții Clujene, Cluj-Napoca, 2010, p. 143.

⁴⁰⁵ Potrivit tradiției, primul iconar este Apostolul Luca, iar prima sa a fost cu Maica Domnului Hodigitria, model ce rămâne chintesența iconografiei creștine.

(Apostol Popescu, C. Irimie și M Focșa, Dancu) au identificat numele unor zugrăvicieni și date biografice referitoare la ei, totuși cu câteva excepții, pentru majoritatea acestor icoane nu sunt cunoscuți autorii; este ca și cum meșteșugul transmis de la unul la altul ar fi fost descifrat în aceeași cheie artistică. Pentru secolul XVIII pot fi identificate teme precum: Nașterea Precistei, Nașterea lui Iisus, Tăierea împrejur, Stretenie/Întâmpinarea Domnului, Maica Domnului Jalnică, Botezul lui Iisus, s.a. În toate acestea se constată că din cauza formatului mic, compoziția este redusă și se recurge la o ornamentică moderată: motivul torsadei, draperii, puține motive vegetale. Tematica icoanelor de la Nicula din colecția Muzeului Etnografic al Transilvaniei este foarte amplă, dintre care amintim: Maica Domnului cu Pruncul Hodigitria, Maica Domnului cu Prorocii/Apostolii, Maica Domnului Eleousa și Maica Domnului Îndurerată, Încoronarea Fecioarei, Iisus Hristos Pantocrator, Iisus cu vița, Iisus și Ioan copiii, Sfânta Treime. Temele unor sărbători mari (teme praznicare), dar și a unor momente importante din istoria mântuirii ca: Buna Vestire, Nașterea Maicii Domnului, Nașterea Domnului, Botezul Domnului, Aducerea Maicii Domnului la Templu, Intrarea în Ierusalim, Aducerea lui Iisus la Templu, Cina cea de Taină, Răstignirea și Prohodul, Învierea, Înălțarea și Pogorârea Duhului Sfânt. De asemenea, sfinții sunt reprezentativi pentru iconografia pe sticlă de la Nicula: Sfinții Mihail și Gavril, Sfântul Ilie, Sfinții Apostoli Petru și Pavel, Sfântul Nicolae, Sfinții Trei Ierarhi, Sfânta Paraschiva, Sfântul Gheorghe, Sfântul Ștefan, Arhidiaconul și necunoscuta Rosalie⁴⁰⁶.

Școala de la Nicula se caracterizează prin simplitatea compoziției și a formelor, linia are un duct fluent, plin de siguranță, cromatică fiind pusă în acord cu vigoarea liniei; școala niculeană folosește culori complementare cu tonuri puternice, bine echilibrate⁴⁰⁷.

Cu toate că icoanele școlii de pictură de la Nicula nu erau semnate, cercetătorii au reușit să identifice 28 de nume de astfel de iconari⁴⁰⁸, dintre care îi menționăm pe: Ioan Moga, Vasile Tămaș, Emil Weiss, Moris Hackmann, Maria Chifor I, Maria Chifor II. În prezent, atelierul mănăstirii Nicula este dus mai departe de călugări i care trăiesc aici⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, p. 200.

⁴⁰⁷ CRISTIAN MICU, *Icoane din patrimoniul Muzeului Etnografic al Transilvaniei – Catalogul colecției*, Digital Data, Cluj-Napoca, 2011, p. 11.

⁴⁰⁸ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, Meridiane, București, 1975, p. 135.

⁴⁰⁹ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021, p. 63.

II. 79. *Iisus și Ioan copii*, Nicula

Școala de pictură din Făgăraș și Țara Oltului (sec. XIX – al patrulea deceniu al sec. XX). În icoanele pe sticlă din Făgăraș și Țara Oltului se observă cum zugravii de la Nicula stabiliți în zona Făgărașului și în satele din Țara Oltului, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, au aflat în această zonă un mediu diferit, ceea ce a dus la adaptarea meșteșugului și a stilului. Apogeul meșteșugului în zona aceasta a fost atins prin zugravii Savu Moga și Matei Țimforea⁴¹⁰.

Aceste două școli au fost considerate cele mai roditoare și strălucitoare centre de pictură pe sticlă. Stilul icoanelor-zugravi renumiți (Savu Moga⁴¹¹ și Matei Purcariu Țimforea⁴¹²) se caracterizează prin eleganța desenului sigur, armonia cromatică, rafinamentul caldului-luminos bizantin, prezența elementelor de port românesc, a structurilor arhitectonice și caracterul narativ. Simbolurile, culorile, semnele, liniile și toată bogăția elementelor decorative sunt pline de semnificații⁴¹³. Dacă arta realizată de Savu Moga exprimă armonie realizată prin desenul rafinat și prin distincția culorii, icoanele zugravului din Cârțișoara, Matei Țimforea, sunt niște adevărate povestiri vizuale despre viața și faptele personajelor biblice⁴¹⁴.

⁴¹⁰ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, pp. 69–70.

⁴¹¹ Savu Moga a trăit între anii 1816–1899, venit din nordul Transilvaniei și stabilit în Arpașu de Sus, județul Sibiu.

⁴¹² Matei Purcariu Țimforea a trăit între anii 1836–1906, în Cârțișoara, județul Sibiu.

⁴¹³ *Icoana pe sticlă... timp de credință în spațiul Transilvaniei: catalog [icoane prezentate în cadrul expoziției organizate în Sala Oratoriu a Muzeului de Istorie din Budapesta în perioada 19 aprilie–30 mai 2011]. The Icon on glass... a time of faith within the space of Transylvania*, Astra Museum, Sibiu, 2011, p. 38.

⁴¹⁴ ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, p. 62.

4. Icoana pe sticlă: istoric, modalități de realizare și studii de caz

II. 80. *Iisus Împărat*, Cârțișoara, iconar Matei Țimforea

II. 81. *Învierea lui Iisus*, Arpașu de Sus, iconar Savu Moga

Din punct de vedere economic, toate centrele de icoane pe sticlă cunoscute din Țara Oltului s-au dezvoltat în localitățile unde au existat glăjării, sau în jurul acestora: Arpașul de Sus, Cârțișoara sau Făgăraș⁴¹⁵.

Pictura icoanelor pe sticlă în această zonă a fost realizată și de unii pictori de biserici și de icoane pe lemn, precum pictorii din familia Grecu sau cei din familia Pop⁴¹⁶: Ioan Pop Moldovan, tatăl vestitului iconar și profesor de desen la gimnaziul român din Brașov, Mișu Popp (a învățat pictura la Academia Sf. Ana din Viena)⁴¹⁷, Savu Pop, Ioan Pop, Nicolae Grecu, familia Tămaș, Savu Moga, unul dintre cei mai vestiți, talentați și originali iconarii ai Țării Oltului, Ion Purcariu, Matei Purcariu zis Matei Țîmforea. Matei Țîmforea este considerat ca fiind cea mai interesantă personalitate a iconarilor pe sticlă, fin povestitor și observator al moravurilor, unic prin savoarea și exactitatea narațiunii. Lucrările lui sunt caracterizate prin împărțirea în registre orizontale a spațiului, așa-numita perspectivă verticală, în acest fel iconarul putând să-și utilizeze imaginația prin redarea cât mai multor episoade tematice⁴¹⁸.

Școala de pictură pe sticlă din Ierņueni (sfârșitul sec. XVIII–începutul sec. XIX) Icoanele pe sticlă „de la Ierņueni”, localitate situată pe Valea Mureșului, în județul Mureș, se diferențiază prin dimensiunile mai generoase, compoziție și desen, având un stil aparte față de celelalte școli; se pare că perioada în care au fost pictate aceste icoane pe sticlă este cuprinsă între anii 1796-1808, autorul acestora fiind, cel mai probabil, meșterul Sandu Popa⁴¹⁹. Din atelierul lui Sandu Popa au ieșit relativ puține teme iconografice (atestate până în prezent) deoarece iconarul folosea aceleași câteva șabloane: Arhanghelul Mihail, Sf. Nicolae, Maica Domnului cu Pruncul Iisus, Iisus Învățător, Sfânta Troiță. Iconarul, care inițial s-a inspirat din icoana pe lemn, adaptează o variantă pentru sticlă, mai simplă. Liniile punctate sunt preluate din icoana pe lemn de secol XVIII. Ulterior după 1800, desenul este simplificat, dimensiunile icoanelor sunt mari (60x47 cm, 60x40 cm), iar tematica pare destinată șirului principal al iconostasului. Din punct de vedere stilistic, se simte și o influență barocă. Fondul este alcătuit în întregime sau în mare parte din foiță de aur, presărat uneori cu flori multicolore în formă de stea⁴²⁰.

⁴¹⁵ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 70.

⁴¹⁶ ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, p. 62.

⁴¹⁷ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 69.

⁴¹⁸ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 83.

⁴¹⁹ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 63.

⁴²⁰ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII–XX*, pp. 201–202.

II. 82. *Sfântul Nicolae, Ierņuteni*

Cercetătorii au păreri diferite cu privire la numele autorilor acestor icoane, dar sunt în consens că este vorba de un grup de icoane aparținând aceluiași atelier. Deoarece vorbim despre icoane de mari dimensiuni, datele, au dus la o posibilă teorie conform căreia icoanele de Ierņuteni erau icoane de iconostas pentru bisericile mai mici ale unor comunități sărace, care nu își permiteau icoane pe lemn⁴²¹.

În ceea ce privește desenul, acesta este trasat cu linii curbe, șerpuitoare, de grosime egală sigur și precis, având o linie grațioasă ce transmite un anumit dinamism, o stare de vibrație interioară⁴²². Faldurile exprimă anatomia corpului, iar mâinile și picioarele sunt observate după natură, tipic apare modul în care sunt desenate urechile, ce ies din cap asemeni unor protuberanțe lipsite de pomeți⁴²³. Din punct de vedere cromatic se observă că dominant este un albastru-gri deschis, sau alb valorat cu gri, roșu de fier și verde-oliv⁴²⁴.

⁴²¹ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, p. 201.

⁴²² IOANA RUSTOIU ET AL. (ed.), *Prin mine, Ioan Pop Zugravul*, Altip, Alba Iulia, 2008, p. 21.

⁴²³ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, p. 202.

⁴²⁴ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 63.

Icoanele de Ierņuteni se identifică ușor datorită formatului mare și a fundalului acoperit din abundență cu foiță de aur, cu o tematică oarecum restrânsă la chipurile redade de obicei în icoanele împărătești⁴²⁵.

Școala de icoane pe sticlă din Șcheii Brașovului (1780–cca 1930). Către sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor, mulți iconari părăsesc Nicula, care devenise între timp un sat de pictori, și se stabilesc în alte regiuni ale Transilvaniei⁴²⁶. Centrul de pictură din Șcheii Brașovului s-a dezvoltat în urma „emigrării” unora dintre pictorii de la Nicula (zugravii de aici încep să se confrunte cu problema excesului de marfă și încearcă să se așeze în localități relativ îndepărtate, pentru a-și putea continua meșteșugul). Pentru încadrarea în noul mediu artistic și îndeplinirea cerințelor noului mediu, la care se adaugă influențele venite dinspre pictura religioasă în Țara Românească, se produc modificări semnificative cu privire la dimensiune, compoziție, desen și cromatică. Cu privire la dimensiunile icoanelor, acestea cresc considerabil, ajungându-se la dimensiuni mari de 45/50 cm în mod frecvent, cele mai mari icoane din cadrul acestei școli atingând dimensiunea de 65/70 cm⁴²⁷. Din punct de vedere cromatic, iconarii niculeni încep să picteze icoane mai colorate, mai bogat decorate, având în vedere gustul pentru culoare și podoabă al localnicilor, precum și încăperile mai spațioase ale locuințelor din regiune. Cu trecerea timpului, utilizarea cu predilecție a contrastului culorilor complementare și a acordului dintre culorile primare (roșu, galben, albastru) duce la o prevalență a cromatismului. Totodată, o caracteristică aparte a icoanelor pe sticlă lucrate în Șcheii Brașovului sunt ramele late de aproximativ 8–10 cm, netede sau profilate, fiind mărite proporțional cu dimensiunile sticlelor și au o nuanță severă de brun-închis, băițuite simplu sau ornamentate cu pieptenul, imitând furnirul mobilierului Biedermeier la modă în secolul al XIX-lea⁴²⁸.

De la sfârșitul secolului al XIX-lea și până la începutul secolului XX, considerată și perioada de apogeu în ceea ce privește producția de icoane, se lucra în ateliere mici cu până la cinci lucrători și cu o producție de până la 20 icoane pe zi. Lucrurile însă se schimbă în momentul în care începe producția în serie, ceea ce provoacă modificări semnificative: schematizarea desenului, execuția mai

⁴²⁵ ANA DUMITRAN, „Despre icoanele pe sticlă așa-numite de Ierņuteni”, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 15, 1 (2011), p. 131.

⁴²⁶ IOAN MUȘLEA, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țaranilor români din Transilvania*, Grai și suflet – Cultura Națională, București, 1995, p. 10.

⁴²⁷ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 66.

⁴²⁸ ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, pp. 61–62.

puțin îngrijită, ducerea la extrem a decorativismului, a coloritului, fapt sporit și de utilizarea culorilor de proveniență industrială. Supradimensionarea icoanelor se produce în detrimentul calității: personajele sunt supradimensionate, aduse în prim-plan, înghesuite în compoziții, sufocate de figuri și elemente decorative; în dorința de a delimita mai clar formele, desenul devine mai pronunțat în contur negru, destul de dur; culorile sunt violente, crude, nemaipăstrându-se perspectiva cromatică precum în capodoperele niculene. Astfel, aceste icoane pe sticlă din Șcheii Brașovului sunt catalogate ca fiind icoanele pe sticlă cu cel mai violent cromatism din pictura românească, a căror dominantă este acordul culorilor de bază: roșu, galben, albastru⁴²⁹.

II. 83. *Maica Domnului cu Pruncul*, Șcheii Brașovului

Subiectele reprezentate în icoanele pe sticlă din Șcheii Brașovului sunt relativ limitate și sunt mai frecvente portretele de sfinți, între aceștia sfântul Haralambie având un loc aparte. Toate scenele sunt îmbogățite cu elemente narativ-folclorice locale din belșug. Spre exemplu, scena Maica Domnului alăptând Pruncul este destul de frecventă în zona Șcheilor, Maica Domnului fiind bogat drapată într-un maforion roșu, la care i se adaugă o salbă de aur la gât, asemenea celor

⁴²⁹ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 66.

purtate de țărâncile mai înstărite din Țara Românească⁴³⁰. Dintre iconarii care s-au remarcat în cadrul acestei școli de icoană pe sticlă din Scheii Brașovului, cercetătoarea Teodora Roșca amintește, printre alții, pe următorii: Ioniță din Brașov, Ghimbă, Ghimbășan iconarul (fiul lui Ghimbă), Elena Faur, Ioan Popp și Ioniță zugrav⁴³¹.

Icoanele din Scheii Brașovului, în ceea ce privește tehnica de realizare, sunt considerate atent lucrate în comparație cu icoanele realizate la Nicula.

Școlile de icoane pe sticlă din zona Valea Sebeșului și Alba-Iuliei, cu cele două centre importante, Lancrăm (al treilea sfert al sec. XVIII–primul sfert al sec. XX) și Laz (începutul sec. XIX–prima jumătate a sec. XX). Icoanele din Valea Sebeșului sunt cele realizate în atelierelor de pictură pe sticlă ce au funcționat în localitățile Lancrăm, Laz, Sebeșel, Săsciori și Căpâlna. Dintre centrele de pe Valea Sebeșului și Alba Iuliei: Lancrăm și Las, sunt cele care s-au remarcat cel mai mult.

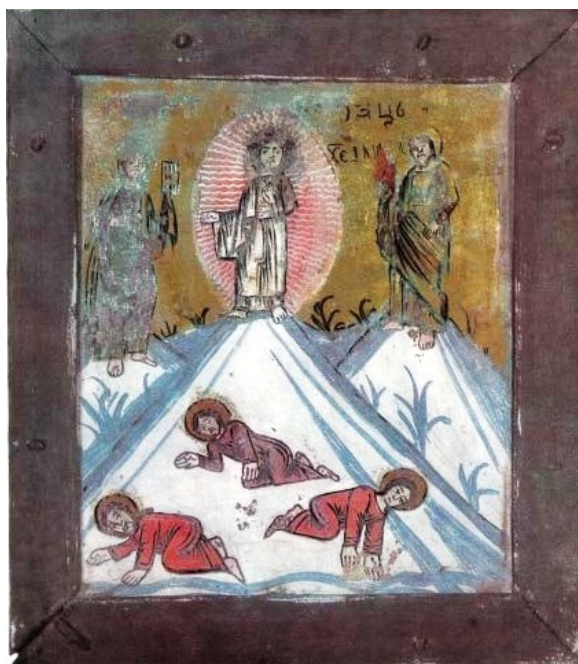
II. 84. *Sfântul Nicolae înconjurat de 12 scene din viața sa, zona Sebeș-Alba*

⁴³⁰ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 67.

⁴³¹ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII–XX*, p. 202.

Cel mai vechi și mai longeviv din zonă a fost centrul Lancrăm. În cadrul acestui centru s-a realizat o îmbinare frumoasă între tehnica picturii pe sticlă din nordul Transilvaniei și tradiția unei școli de zugrăvi formați în atelierul mănăstirii ridicate aici în secolul al XVI-lea, de boieri veniți din Țara Românească. Prestigiul acestui centru se datorează în mare parte zugravilor din familia Costea, creatori ai unor icoane de mare valoare artistică⁴³². Din punct de vedere al realizării, tehnica icoanelor pe sticlă de aici pare o transpunere a icoanelor pe lemn; se pare că icoanele pe lemn și formele stilistice bizantine au fost aduse inițial printr-o ctitorie mănăstirească dispărută, dar ele au rămas cunoscute în zonă și după aceea⁴³³.

Centrul Laz este însă cel mai productiv din această zonă. Dintre iconarii din centrul Laz amintim familia Poienaru, care a realizat icoane românești timp de cinci generații. Pavel Zamfir este, de asemenea, un iconar foarte talentat și familia iconarilor Prodan. Icoanele din Maierii Albei Iulia, icoane nesemnate și nedatate, caracterizate printr-o viziune picturală unică, sunt considerate printre cele mai originale din pictura pe sticlă românească⁴³⁴.

II. 85. Schimbarea la față, icoană praznicar, zona Alba Iulia

⁴³² ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, pp. 64–65.

⁴³³ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 87.

⁴³⁴ ANIȘOARA MUNTEANU, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, pp. 64–65.

Caracteristic acestei zone este realizarea unor icoane praznicare, precum și a unor icoane de sfinți cu scene din viața lor, numite în iconografie icoane hagiografe⁴³⁵.

Maierii Bălgradului sau Maierii Alba-Iuliei, reprezintă un cartier al orașului Alba-Iulia. Aici a activat un centru de icoane pe sticlă, familia Prodan fiind cea mai cunoscută dintre pictorii de icoane pe sticlă. Meșterul Petru Prodan (originar din Suatu, de lângă Cluj), s-a așezat în această zonă la sfârșitul secolului al XIX-lea. Lucrările lui dovedesc o certă cunoaștere a meșteșugului xilogravurii. Astfel, întâlnim aici icoane aproape monocrome. Icoanele pictate de Petru Prodan aveau un desen mai atent, caligrafie frumoasă a inscripțiilor (el avusese și funcția de dascăl și cea de cantor). Moartea lui Petru Prodan, în 1886, a determinat-o pe soția lui, Maria, să caute mijloace de subzistență, aceasta apelând la meșteșugul soțului ei. Maria Prodan pictează icoane cu o cromatică vie, frumos armonizată. Icoanele Mariei Prodan se definesc prin desenul nesigur, detalii fizionomice puține, figuri ușor distorsionate, mâini supradimensionate, toate acestea fiind însă compensate de coloritul mult mai pastelat, prin folosirea portocaliului, rozului și movului. Numărul icoanelor produse la Maierii Bălgradului a fost unul mare, după o cuantificare primară fiind descoperite aproximativ 300 de astfel de piese⁴³⁶.

Temele icoanelor pe sticlă din Maierii Bălgradului au fost diverse: sfântul Nicolae, Nașterea lui Iisus, Maica Domnului Jalnică, etc. Apar însă și unele teme unicate: Pruncul Iisus dormind pe o cruce, Arătarea Mariei sau scena din ciclul Patimilor asociată unei icoane cu temă dublă⁴³⁷.

Școli de pictură pe sticlă din Mărginimea Sibiului (în special Săliște, Poiana Sibiului, Ludoș, Miercurea Sibiului, Rășinari, Topârcea și Vale – sec. XIX – al patrulea deceniu al sec. XX). Icoanele din Mărginimea Sibiului se deosebesc prin compoziție, dar mai ales prin desen și cromatică. O parte dintre acestea au intrat în patrimoniul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, în perioada 1940-1944⁴³⁸.

Mărginimea Sibiului este cea care reunește mai multe centre de iconografie, cel mai cunoscut devenind cel din Săliștea Sibiului. Mărginimea este tributară Lazului atât din pricina șabloanelor, cât și a prezenței unor iconari din această zonă, începând cu Ioan Morar. Ioan Morar făcuse școala la Viena, avea o experiență în

⁴³⁵ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 74.

⁴³⁶ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 75.

⁴³⁷ IOANA RUSTOIU, ANA DUMITRAN, *Iconarii din Maierii Bălgradului*, Altip, Alba Iulia, 2007, p. 10.

⁴³⁸ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 76.

pictura de șevalet și decisese să se mute la Săliștea pentru a evita concurența familiei Poienaru. Studiile realizate de acesta la Viena explică particularitățile stilistice și cromatice a producției lui Ioan Morar, marcate puternic de influența barocului.

II. 86. Ioan Morar, *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, Mărginimea Sibiului

Pictura realizată de Ion Morar este una fastuoasă, somptuoasă, puternica influență a barocului și renașterii simțindu-se atât în culoare, cât și în desen. Chenarele sunt compuse din forme specific baroce, aurul fiind prezent într-o cantitate însemnată. Cele două fiice ale lui Ion Morar i-au urmat meșteșugul până în perioada interbelică⁴³⁹.

Din Poiana Sibiului a plecat Savu, întemeietorul atelierului din Laz, dar a fost înlocuit de Ioan Hândoreanu, venit din Hendorf, care a pictat și el la granița dintre cele două secole. În Vale este atestat Popa Matei, în prima jumătate a secolului XIX, iar apoi Nicolae Oancea⁴⁴⁰.

⁴³⁹ JULIANA DANCU, DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, p. 113.

⁴⁴⁰ ANA DUMITRAN ET AL., *Icoane pe sticlă din Transilvania. Colecția Szöcs*, Alba-Iulia, 2012, p. 13.

În legătură cu această școală de pictură menționăm și Muzeul de icoane pe sticlă de la Sibiel⁴⁴¹ (localitate componentă a orașului Săliște din județul Sibiu), înființat de preotul Zosim Oancea, în anul 1969⁴⁴².

Școala de pictură pe sticlă de la Mărgău (a doua jumătate a sec. XX). Mărgău, localitate situată în zona Huedinului, este cel mai recent centru de pictură pe sticlă, apărut în secolul al XX-lea. La Mărgău, temele sunt preluate în special după modelele apusene. Modelele aflate aici sunt în număr relativ mic și realizate după aceleași șabloane, cu mici modificări. Ornamentica este rezolvată prin câteva tipuri de chenare florale, uneori asociate cu reprezentarea unor cupole de biserică⁴⁴³.

Din punct de vedere artistic, lucrările realizate aici nu prezintă multă valoare, fiind atribuite unei perioade de decadentă a artei picturii pe sticlă din Transilvania. Prezența mare a icoanelor provenind din acest centru se datorează, în special, importanței donații făcute de învățătoarea Maria Panea, donație care, alături de multe piese extrem de valoroase din punct de vedere etnografic și artistic, conținea și un număr însemnat de icoane („Icoane din patrimoniul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. Catalogul colecției”, 2013)⁴⁴⁴.

Modelele aflate la școala de la Mărgău sunt preponderent de factură occidentală. Biserica greco-catolică a comunității a fost pictată pe la începutul secolului al XX-lea de un pictor care a studiat în spațiul german, fapt care ar putea justifica sursa principală a șabloanelor folosite⁴⁴⁵. Icoanele sunt realizate folosind culori dintre cele mai stridente, modelele sunt puține și simplificate⁴⁴⁶.

Din Mărgău provin următoarele reprezentări: Maica Domnului Orantă, Inima lui Iisus, Inima Mariei, Sfântul Anton de Padova, Maica Domnului Dulce-iubitoare, Maica Domnului Îndrumătoare, Maica Domnului pe cornul lunii (Imaculata Concepție), Botezul, Răstignirea, Învierea, Sfânta Familie și Sfântul Gheorghe⁴⁴⁷.

⁴⁴¹ Informații legate de înființarea acestui muzeu și despre părintele Zosim Oancea se pot găsi în lucrarea domnului Giovanni Ruggeri, jurnalist italian și bun cunoscător al limbii și culturii române, intitulată *Icoanele pe sticlă din Sibiel*, Citta Aperta, Troina, 2008.

⁴⁴² CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 78.

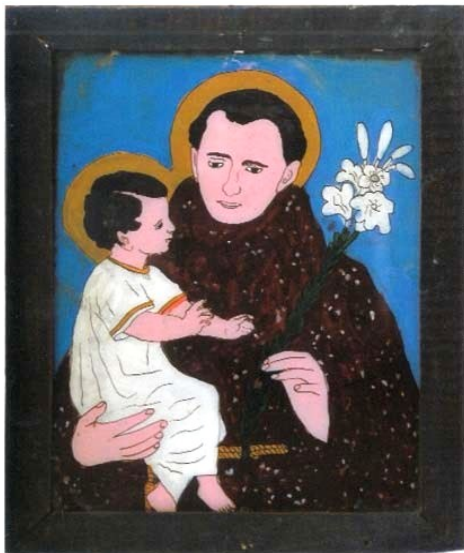
⁴⁴³ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII–XX*, pp. 207–208.

⁴⁴⁴ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 78.

⁴⁴⁵ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII–XX*, p. 208.

⁴⁴⁶ CLAUDIA-COSMINA TRIF, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, p. 79.

⁴⁴⁷ SIMONA-TEODORA ROȘCA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII–XX*, p. 208.

II. 87. *Sfântul Anton de Padova, Mărgău*

4.1.2. Tehnica picturii icoanelor pe sticlă

Pictarea unei icoane are în vedere respectarea unor reguli și mult exercițiu. Diferențierea lor vizează doar școala, stilul și vocabularul specific, nu și aspectele tehnice, care au rămas neschimbate până în prezent⁴⁴⁸. Majoritatea sunt de dimensiuni reduse, sticla având un dublu rol, de suport și de strat protector al picturii.

Tehnica realizării acestor icoane are o particularitate deosebită, care constă în aplicarea straturilor picturale în succesiune inversă (față de pictura obișnuită), în faze distincte și incorectabile. Prin procedeul acesta pictura se lucrează invers, „în oglindă”, forma dorită apărând doar prin transparența sticlei⁴⁴⁹.

Tehnica picturii icoanei pe sticlă se diferențiază față de pictura pe lemn. Această tehnică este simplă, asemănătoare cu cea a olarilor tradiționali sau a pictorilor de ouă de Paște, și era aceeași pe întreg spațiul românesc. Totuși, în pictura de icoane culorile aveau un scop mai convențional decât în alte tehnici, căci ele trebuiau să fie vehiculul unor idei. Părțile delimitate de desen erau în general acoperite de aceleași nuanțe vii, subsemnând caracterul decorativ și grafic al genului. În pictura aceasta, de-a lungul timpului au fost întâlnite și dificultăți. O primă dificultate era faptul că, deoarece pictura se realiza în poziție inversă, ca într-o oglindă, partea

⁴⁴⁸ ELENA-DANIELA CUCUI, DANIELA BURNETE, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, p. 8.

⁴⁴⁹ ELENA-DANIELA CUCUI, DANIELA BURNETE, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, p. 13.

pictată devenea spatele icoanei. De aici se poate trage concluzia că ordinea straturilor colorate era inversată, ceea ce o diferenția de altă tehnică. Pictorul începea cu desenul, apoi continua cu scrierea numelor, picta aspectele luminoase și petele roșiatice de pe chipuri, introducea nuanțele locale, fundalul și, în final, aureolele aurii, stelele și fundalul din foiță de aur. O a doua dificultate a fost imposibilitatea virtuală de a retușa. În al treilea rând, culorile au o aderență slabă pe sticlă, iar ultima dificultate este faptul că icoanele pe sticlă nu pot fi restaurate, atunci când este necesar, la fel de ușor ca cele pictate pe lemn sau cele pictate în tehnica secco, pe ipsos uscat⁴⁵⁰.

Primul aplicat pe sticlă este desenul care rămâne vizibil pe față, dar ascuns după straturile de culoare care sunt așezate succesiv pe partea pe care se pictează. Privind spatele icoanei se văd pete mari de culoare, ori ultimul fond pictat⁴⁵¹.

În ceea ce privește compoziția icoanei pe sticlă, deși era schematică și stângace, era destul de expresivă și încânta ochiul privitorului prin naivitatea primitivă și simțul rafinat al culorilor. Pe spatele sticlei se pictează icoanele, sticla fiind atât suportul picturii, cât și stratul său protector. Această tehnică presupune inversarea ordinii în care straturile de culoare sunt așezate, în comparație cu pictura obișnuită. Inițial, potrivit tradiției, pictorii foloseau pensule și culori minerale, iar mai târziu folie de aur și hârtie argintie. În perioada interbelică, potrivit studiilor despre tehnica picturii pe sticlă, realizate de folcloristul Ioan Muslea (1899–1966, considerat inițiatorul și unul dintre principalii susținători ai recuperării icoanelor din sticlă transilvane ca resursă de patrimoniu), nu existau informații despre utilizarea culorilor vegetale. După presupunerile autorului, având în vedere influențele occidentale asupra meșteșugului, în perioada interbelică culorile erau achiziționate sub formă de bulgări și măcinate pe piatră în atelier, fiind apoi amestecate cu lipici, alcool, ulei, gălbenuș sau albuș de ou⁴⁵².

Pentru a se picta, sticla era așezată pe o suprafață plană. În cazul în care se folosea un model, acesta era introdus sub sticlă, cu fața în jos – spatele modelului spre sticlă și pentru a vedea mai bine desenul, era mai întâi uns cu grăsime sau kerosen pentru a deveni transparent. În cazuri rare, desenul era inversat, modelul nefiind uns, ci introdus direct sub sticlă, cu fața în sus. În cazul în care modelul

⁴⁵⁰ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, p. 107.

⁴⁵¹ Elena Daniela Cucui, Daniela Burnete, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, Editura Altip Alba Iulia, 2016. p. 13.

⁴⁵² DANIELA SOREA, IONUȚ MIHAI POPESCU, „Glass Icons in Transylvania (Romania) and the Craft of Painting Them as Cultural Heritage Resources”, *Heritage* 5, 4 (2022), p. 4010.

era decolorat, conturul era accentuat cu așa-numita „cerneală de clei” (soluție de clei de piele de oaie sau de os amestecată cu negru de fum uscat). La început, contururile erau întotdeauna trasate cu „cerneală cu clei”. Mai târziu, același pigment negru a fost introdus într-un amestec de ulei de in, terebentină și puțin acetat de plumb (un sicutiv incolor pentru a asigura o uscarea rapidă). Desenul se făcea, de asemenea, deși mai rar, cu o culoare de tip tempera preparată cu o emulsie diluată de gălbenuș de ou, în care a fost suspendat negru de fum. În anumite centre (Nicula și Banat), unii dintre pictori desenau cu negru contururile, iar alte linii cu roșu, în special conturul și trăsăturile feței, ale mâinilor sau ale părților descoperite ale corpului, ca în pictura în frescă⁴⁵³.

Desenul era copiat, de obicei, după ce un model era schițat (sau realizat cu mâna liberă), fiind desenat cu creion, cerneală, tempera neagră sau roșie. În unele cazuri, artistul copia sau grava printuri din xilografia aflată în cărți religioase. Unii meșteri desenau din imaginație sau luaau detalii ale unor modele sau gravuri, astfel încât să-și creeze propriile compoziții. La copierea unui model, contribuția artistului începea cu îndepărtarea sau introducerea unor detalii, figuri sau ornamente aranjate astfel încât să nu strice compoziția; scopul a fost transformarea fiecărei imagini într-o piesă unică. Acest lucru a condus la o reprezentare mai îndepărtată de desenele originale la o varietate de icoane pe același subiect, pictat de același artist, chiar și atunci când au fost produse în serie. Unii pictori talentați au folosit rar desene, putând picta noi compoziții. Modelele au fost create, împrumutate, copiate, restaurate și moștenite⁴⁵⁴.

Conturul modelului pictogramei era realizat inversat (în oglindă). După realizarea conturului inversal, acesta era colorat. La sfârșit, în spațiile care nu erau acoperite de culoare, cum ar fi halourile sfinților sau unele dintre veșminte, erau aplicate foile de aur sau un înlocuitor mai ieftin cu ajutorul unui adeziv. Foaia de aur scotea la iveală nuanțele de lumină generate de neregularitățile sticlei brute, creând o impresie de fast și suprarealism⁴⁵⁵.

Fondul auriu (folia de aur, metal) prezent în icoană este tot un element introdus de țărani din Transilvania, deoarece această tehnică nu era cunoscută picturii pe sticlă din Europa. Acest fond se folosește pentru a obține un efect ireal,

⁴⁵³ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, pp. 107–108.

⁴⁵⁴ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, pp. 558–559.

⁴⁵⁵ DANIELA SOREA, IONUȚ MIHAI POPESCU, „Glass Icons in Transylvania (Romania) and the Craft of Painting Them as Cultural Heritage Resources”, p. 4011.

elegant, de a extrage persoana din sfera lumească și de a o transpune în cea a transcendenței. Aurul este reflectarea pură a luminii, devenind o cale de comunicare, un mediator între oameni și lumea divină. În iconografie, aurul îndeplinește un rol important, acela de simbol al luminii divine. În tradiția greacă, aurul evocă soarele și întreaga sa simbolică: fecunditate, bogăție, dominație, centru de căldură, de iubire, de dăruire, loc de lumină, de cunoaștere, de strălucire. Aurul se folosește în reprezentarea fundalurilor icoanei bizantine și a luminii necreate care îi înconjoară pe sfinți⁴⁵⁶. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în centrele de pictură din Valea Sebeșului, foița de aur a fost înlocuită cu bronzul alb sau galben. Uneori, mai ales pictorii din Țara Oltului, înlocuiau fundalul cu o foiță de argint⁴⁵⁷.

Caracteristicile picturii pe sticlă și tehnica primitivă a iconografilor au făcut dificilă crearea de umbre. În multe situații, umbrirea unei culori și încercarea de a da o impresie de volum au fost realizate prin dublarea conturilor cu o linie albă sau cu o nuanță mai închisă decât cea a culorii conturate, sau cu puncte albe și pătrate mici. Au existat, de asemenea, centre în care nu s-a făcut nicio încercare de a spori valoarea culorii. Unii pictori gradau culorile și nu foloseau pigmentul pur neamestecat decât în cazul anumitor culori locale (roșu, verde și ultramarin). De ce se întâmplă acest lucru rămâne o întrebare deschisă. Culoarea era nuanțată pe părțile descoperite ale corpului (în gri), pe veșmintele gri sau galbene și pe fațada clădirilor⁴⁵⁸. Culorile erau realizate de pictori așa cum simțeau sau cum au fost învățați de părinți, respectând o anumită ordine: mai întâi contururile albe ale hainelor, apoi pliurile acestora și apoi figurile personajelor. Odată uscate culorile, hainele au fost umplute de culoarea uleiului, folosită și pentru realizarea fundalului⁴⁵⁹.

După realizarea desenului, urma scrisul – numele sfinților, titlul compoziției și, mai rar, numele unor figuri sau obiecte greu de recunoscut. În cele mai multe situații, pictorul nu știa să scrie, iar literele au fost desenate într-un motiv decorativ. Ca atare, acesta era plasat în mod interesant în compoziția și armonia cromatică a tabloului. După multe și repetate copii ale unui model, literele și cuvintele copiate

⁴⁵⁶ IOAN POPA-BOTA, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, p. 375.

⁴⁵⁷ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 559.

⁴⁵⁸ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, p. 108.

⁴⁵⁹ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 561.

de artizani care nu știau să citească ei înșiși nu mai aveau nicio semnificație. Abrevierile care apar adesea pe icoanele românești pe sticlă au fost impuse de spațiul restrâns, pentru comoditatea pictorului sau pentru că compoziția putea fi ușor de identificat datorită figurii principale. Abrevierile au devenit mai numeroase după ce alfabetul latin a început să fie folosit în Principatele Române. Pentru testarea culorilor, a amestecurilor de culori și a aderenței culorilor la suport au fost folosite mostre de sticlă⁴⁶⁰.

Pensulele pe care iconografii le foloseau pentru a picta pe sticlă erau de diferite dimensiuni, în funcție de necesități (desen, scriere, conturarea ornamentelor, evidențierea, aplicarea culorii locale și a fundalului). Scrierea și trasarea conturilor se făcea cu pensule din păr de pisică (din coada pisicii), așchii ascuțite de lemn de cireș, pene de găscă, iar mai târziu cu pene metalice. În alte situații, pensulele erau confecționate cu păr de veveriță, de pucioasă sau de bursuc, sau cu fire de păr luate de deasupra copitei catârului sau a bouului sau chiar cu păr de copii mici, luat de deasupra urechilor. Se utilizau fire de păr drepte sau îndreptate, legate între ele cu ață cerată, tăiate la lungimi egale și introduse într-o pană de găscă, care fusese lăsată în prealabil să se umfle în apă. La uscare, aceasta se strângea și ținea firele de păr. În cazul în care se folosea o așchie de lemn, smocul de păr era fixat, de asemenea, cu ață cerată înfășurată la un capăt. În unele cazuri, pentru o mai bună aderență, smocul de păr era mai întâi introdus în rășină de brad topită⁴⁶¹.

În ceea ce privește lianții utilizați, istoria picturii icoanelor pe sticlă ne confirmă că dintotdeauna liantul principal a fost emulsia de gălbenuș. Pe lângă gălbenuș, iconarii din vechime adăugau la emulsie clei animal, ulei de in și fiere de bou sau oțet. Proportțiile țineau de experiența iconarilor. La sfârșitul secolului XV, iconarii au folosit uleiul ca liant al culorilor. Frecau culorile cu ulei de in, la care adăugau și puțină terebentină pentru a se usca mai repede⁴⁶².

Pigmenții folosiți pentru pictarea icoanelor pe sticlă erau obținuți fie din depozitele de roci sedimentare, fie din alte ateliere de pictori sau cumpărați de la negustori. Materiile prime din resursele naturale (săruri de fier, hidroxizi și oxizi de mangan și cupru, cinabru, caolin, cretă etc.) erau curățate, măcinate, cernute și spălate în atelierele țărănești de către membrii familiei mai puțin calificați. În România au cunoscut și practicat unele tehnologii de preparare descrise în alte

⁴⁶⁰ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, p. 108.

⁴⁶¹ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, p. 107.

⁴⁶² ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 218.

părți ale lumii, dar cu inovații locale pentru a da pigmenți excelenți, albul de var alb, care creează cinabru sintetic sau verde acetat de cupru. Pe lângă pigmenții anorganici s-au folosit și anumiți coloranți organici obținuți din infuzia sau decoctul plantelor. Unele armonii cromatice excepționale au fost realizate folosind culori extrase din coloranți organici. Din păcate, cu timpul, devin cretoși și pământii, arătându-și calitatea proastă⁴⁶³.

La început, icoanele din sticlă erau pictate cu tempera. Pigmenții se obțineau prin măcinarea fină a mineralelor în mojar, apoi se dispersau într-o emulsie de lipici animal, gălbenuș de ou și cantități mici de fiere de bou și oțet. Oțetul era adăugat la lianți pentru coagulare și păstrarea culorii. În alte vremuri, doar uleiul era conținut în emulsia adăugată cu plumb de etil ca desicant⁴⁶⁴. Se foloseau însă uneori și culori pe bază de ulei. În aproape toate cazurile în care se foloseau culori pe bază de ulei, pictura era acoperită cu un strat protector de terebentină, de ulei de in sau de un amestec de ulei de in și terebentină. Acesta era un fel de lac, dar aplicat pe spatele stratului pictat. Rolul său era de a etanșa (închide ermetic) mai bine culorile și de a proteja stratul pictural împotriva umidității. Acest strat protector era aplicat uneori chiar și atunci când se foloseau culori tempera⁴⁶⁵.

Deși iconarii vechi nu menționează să fi lucrat cu vopsele vegetale, totuși se menționează în anumite surse că ele au fost folosite în trecut, cum de astfel au fost folosite și în alte regiuni (Slovacia, Boemia). Este posibil ca acestea să fi fost date uitării, odată cu avansarea industriei chimice. Ștefan D. Gheorghe menționează în lucrarea sa că iconarii din Hășdade, utilizau un fel de galben vegetal, pe care-l preparau în sat, dintr-o plantă denumită „bero” pe care o culegeau toamna. Prin fierberea acestor boabe se obținea „o apă limpede ca ceara”, care era amestecată cu piatră acră, clei și ulei, întărindu-se ca să nu se ducă de pe chip. Existența pigmenților vegetali din vopsele, fie că vorbim de frescă, lemn, pânză sau sticlă, conferă rezistență lucrării. Și putem oferi numeroase exemple ale unor mănăstiri care au intrat în patrimoniul UNESCO, în care s-au folosit acești pigmenți vegetali (Vroneț, Putna, Moldovița, Sucevița). În unele zone, precum Cârțișoara (jud. Sibiu), aceste culori erau preparate de unele femei pricepute care produceau din fiertul plantelor, culorile necesare lăunii, pânzelor și frescelor de pe bisericile de

⁴⁶³ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 559.

⁴⁶⁴ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 560.

⁴⁶⁵ MIHAELA D. LEONIDA, *The Materials and Craft of Early Iconographers*, pp. 108–109.

lemn sau piatră. Culoarea galbenă se obținea prin fierberea cojilor de ceapă, cea grenă din mure sau sfeclă roșie, iar culoarea maro din florile de crăiță. Se menționează că la aceste vopsele au recurs și meșterii, zugravii de icoane pe sticlă din aceeași localitate, fiecare dintre ei păzindu-și cu strășnicie secretele. Se preconizează că acești coloranți au fost transmiși pe cale orală, din generație în generație. La aceste culori, obținute prin metode naturale, rezistența în timp la factori termici, fizici, mecanici era cu mult mai mare⁴⁶⁶.

Din studiile cercetate reiese că ramele folosite de iconari pentru pictarea icoanelor erau cel mai frecvent făcute din brad. Era folosit și lemn de prun, arțar, stejar și nuc. Ramele erau realizate de tâmplarul satului, dar uneori erau lucrate chiar de pictorul de icoane. Dimensiunea cadrului era ajustată la cea a sticlei, iar lățimea acestora a variat între 1,5 cm și 12 cm. Unele rame de icoane din Centrul Șcheii Brașovului au fost decorate cu pete în tempera sau culori ulei, cu rol de protecție, flori pictate pe ramele lor, altele au motive geometrice prin trasarea unui pieptene de linii în maro ondulat. Culorile principale au fost gri, negru, albastru închis, violet, maro, unele centre având o preferință de culoare (de exemplu, la sfârșitul secolului al XIX-lea, în centrul Nicula, ramele erau vopsite în albastru cu dungi roșii). Pe spatele cadrului este aplicat placaj sau un capac subțire de scândură de lemn, pentru a proteja și întări pictograma cadrului⁴⁶⁷. Iconarii din Laz foloseau rame cu profil sculptat, cu motiv de frânghie. Motivul frânghiei răsucite simbolizează noțiunea infinitului, a eternității, prin repetarea la nesfârșit a torsadei. Iconarii din Nicula executau rame cu pene și cuie de lemn, la fiecare dintre cele patru colțuri. Aceste rame după băițuire sau vopsire, erau șlefuite cu o perie din păr de cal, după care se lăcuiau cu ceară de albine topită. La final se lustruiau cu o bucată de pâslă aspră pentru a se obține un luciu de icoană veche⁴⁶⁸. Ramele prelucrate din lemn de brad sau alte esențe erau băițuite, ori colorate în armonie cu icoana. Ramele de acest tip sunt necesare deoarece lumina icoanei trebuie să vină din interior, iar o ramă strălucitoare ar estompa lucrarea.

În contemporanitate, tehnica și culorile folosite la pictarea icoanelor pe sticlă variază la fel ca și în vechime. Se folosesc culori în ulei, culori tempera, acrilice, pigmenti (oxizi). Culorile în cele mai multe situații se folosesc necombinate, dar pot fi și combinate pentru a obține nuanțe mai stinse sau mai luminate. Culorile

⁴⁶⁶ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, pp. 214–215.

⁴⁶⁷ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, pp. 561–562.

⁴⁶⁸ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 218.

se aplică într-un strat uniform, în straturi vălurate în degradeuri sau modulate. Desenul invers (în oglindă) se realizează cu o pensulă subțire, cu tuș negru sau în ulei, după ce suprafața sticlei a fost bine curățată cu detergent și cu alcool. După realizarea desenului invers pe spatele sticlei, acesta se fixează cu o soluție de lac transparent sau sherlac, în cazul desenului realizat în tuș, a culorilor în tempera sau a pigmenților; culorile în ulei nu necesită fixare. Această fixare are rolul de a proteja desenul pentru a nu se șterge și pentru a putea pune stratul de culoare, creând o suprafață pe care să se poată picta. În prima etapă se pictează fețele, blicurile, scrisul, iar mai apoi hainele. La final se pune foița de aur (fondul auriu) la nimb și la diverse elemente decorative, pe veșminte, pe vase, etc. Foița de aur sau de metal se lipește cu mixtion care, în funcție de timpul uscării, poate fi de 15 minute, 30 minute, 3 ore sau 12 ore. Aceasta se aplică dinspre partea de sus a icoanei cu ajutorul unei coli de hârtie, care se retrace presând deasupra cu un tampon de vată. Greșelile care se produc pe parcursul realizării lucrării se șterg folosind un material moale de bumbac, după care se continuă lucrarea.

Icoana pe sticlă de pe teritoriul României s-a inspirat atât din modelele central-europene, cât și din modele de tip bizantin, la care uneori s-a adăugat creativitatea personală a iconografului și elemente narative din folclorul local. Deși tehnica picturii pe sticlă a fost preluată de alte națiuni, pictorii de icoane români au dezvoltat-o după propriile tradiții artistice, aducând-o la culmi necunoscute recunoscute de cercetătorii din întreaga lume⁴⁶⁹.

4.1.3. Art-terapia în școală cu elemente creștine aplicată la copiii disfuncționali/ tipici și cu cerințe educaționale speciale

Școala este instituția care asigură dreptul la educație gratuită a copiilor. Ea răspunde nevoilor copiilor și garantează o participare egală a tuturor copiilor. Școlile dobândesc un rol din ce în ce mai mare în identificarea și tratarea problemelor de sănătate mintală. Cele mai actuale cercetări cu privire la starea de sănătate mintală a copiilor menționează școlile publice ca furnizori esențiali de astfel de servicii pentru copii (SAMHSA, 2010)⁴⁷⁰.

Când discutăm despre copiii care au nevoie de educație specială, ne referim la cei care au provocări la nivel intelectual, emoțional, senzorial, socio-economic

⁴⁶⁹ A. MUNTEANU ET AL., „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, p. 567.

⁴⁷⁰ DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, p. 435.

sau cultural. Aceste provocări pot include dificultăți de comportament, abilități motorii, vorbire, afecțiuni precum sindromul Down sau autismul, tulburarea de hiperactivitate cu deficit de atenție, tulburări emoționale sau antecedente de abuz sau abandon în familie. În 2011, adoptarea ordinului MECTS 5574⁴⁷¹ a asigurat că copiii cu nevoi speciale vor primi o educație gratuită și adecvată, ceea ce a permis școlilor să ofere acomodarea și serviciile necesare pentru a ajuta acești copii să învețe. O abordare a sprijinirii acestor copii este prin terapia prin artă, care îi poate ajuta să gestioneze problemele sociale, emoționale, comportamentale și cognitive care altfel îi pot împiedica să acceseze oportunități educaționale⁴⁷².

În multe țări din Europa de Vest și America, art-terapia este inclusă și face parte din programa școlară. În aceste țări, o jumătate de oră pe zi, copiii se bucură de culori, își aștern emoțiile pe hârtie și se relaxează. Astfel, stresul și presiunea dispar, iar copilul devine conștient de sine, însă fără să fie nevoit să vorbească sau să se explice în fața cuiva. De fapt, exact în asta constă art-terapia: legătura între ce vedem și ce simțim, legătura cu noi înșine⁴⁷³.

Fie că vorbim de art-terapie laică sau art-terapie spirituală, scopul rămâne același, de a diminua și a reduce dificultățile pe care le întâmpină copiii în viața de zi cu zi. Prin această activitate se identifică nevoile de bază a copilului, capacitatea acestuia de a avea performanță în clasă, de a percepe concepte și a obține beneficii în învățare.

Copilul are nevoie de o educație cu ajutorul artei, deoarece fără aceasta se ivește un dezechilibru în menirea fundamentală a omului, aceea de a se dezvolta armonios și multilateral. Școala, cadru instituționalizat este cel mai potrivit loc unde copilul poate dobândi cunoștințe de artă, în mod organizat, este locul unde poate fi educat prin acest limbaj al simțirii. Este recomandat din punct de vedere pedagogic, să se reliefeze frumosul în fiecare activitate didactică⁴⁷⁴ și activitatea de art-terapie poate fi locul în care se pot dobândi și pot fi făcute înțelese noțiunile limbajului specific.

Prin intermediul artei se poate realiza descărcarea tensiunii și reprezentarea gândurilor și sentimentelor interzise în forme acceptabile din punct de vedere

⁴⁷¹ „ORDIN 5574 07/10/2011 – Portal Legislativ”, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/132679>.

⁴⁷² DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, p. 436.

⁴⁷³ SORINA CORNEANU, *Ghid practic de înțelegere a emoțiilor prin art terapie*, Rovimed Publishers, Bacău, 2019, p. 80.

⁴⁷⁴ MARIANA MIREUȚĂ, *Arta și exprimarea plastică în viața copilului*, p. 10.

social. În timpul activității se cere o atenție la toate aspectele ce țin de comportamentul copilului, pentru a putea fi observat nu doar ce poate face acesta cu materialele de artă ci unde se regăsește în dezvoltare, care sunt conflictele lui primare și cum le face față⁴⁷⁵.

În perioada formării vocabularului, în lipsa cuvintelor sau a unor expresii verbale complete, inteligibile, școlarul exprimă mult mai ușor și mai deplin prin intermediul culorilor, liniilor, formelor, emoțiile, percepțiile, preocupările, dorințele, modul lui de a gândi, de a selecta, și de a aprecia. Necesitatea încurajării de către părinți, a dascălului ajută la o dezvoltare unilaterală de mai târziu, neexersarea funcției plastice a copilului îl lipsește de a doua natură a sa, sensibilitatea artistică⁴⁷⁶.

Terapia prin artă oferă o serie de activități care servesc diferitelor scopuri, inclusiv prevenirea comportamentului agresiv, reducerea probabilității abandonului școlar și a violenței școlare și scăderea ratelor de absentism⁴⁷⁷. Cercetările au arătat că terapia prin artă poate fi benefică pentru diferite grupuri de oameni care se identifică ca fiind creștini. S-a remarcat că conceptele și credințele terapiei prin artă se aliniază cu cele ale creștinismului. Principiile fundamentale ale terapiei prin artă, cum ar fi iubirea, dreptatea, respectul și credința, sunt, de asemenea, valori fundamentale în credința creștină. Aceste valori pot fi explorate în continuare prin utilizarea terapiei prin artă într-un context creștin. Terapia prin artă poate ajuta indivizii să se conecteze cu aceste valori și să favorizeze o relație mai profundă cu credința lor⁴⁷⁸.

Utilizarea artei ca instrument terapeutic nu este doar un proces creativ, ci și unul spiritual. Terapia prin artă poate fi deosebit de eficientă în abordarea nevoilor spirituale ale copiilor, mai ales atunci când aceștia se confruntă cu emoții dificile și caută să le înțeleagă mai bine. Angajându-se în terapia prin artă, copiii își pot explora interiorul și pot obține o perspectivă asupra experiențelor lor spirituale⁴⁷⁹. Terapia prin artă încorporează principiile creștine pentru a permite copiilor să-și exprime și să se adâncească în nevoile lor spirituale. Prin utilizarea artei creștine, copiii pot învăța și se pot asimila în societate, dezvoltând în același timp o toleranță reală față de diferite credințe și practici. În plus, utilizarea artelor creative poate ajuta la promovarea dialogului interconfesional, la reducerea gradului defensiv

⁴⁷⁵ JUDITH ARON RUBIN, *Child Art Therapy*, p. 348.

⁴⁷⁶ ION N. ȘUȘALĂ, *Culoarea cea de toate zilele*, p. 79.

⁴⁷⁷ DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, p. 439.

⁴⁷⁸ KENDAL HANSEN, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity”, pp. 2–3.

⁴⁷⁹ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 223.

al participanților și la descoperirea unor modalități noi de a-și înțelege credința și spiritualitatea⁴⁸⁰.

Iubirea/dragostea față de semenii și față de familie, frații este foarte bine subliniată în arta creștină, de asemenea realizarea binelui și evitarea răului, realizarea de acte de caritate. Toate acestea sunt justificate prin imagini creștine și prin textul biblic. Atât arta laică, cât și arta creștină urmărește să promoveze comunitatea între oameni și bunăstarea lor. Simbolurile prezente în icoană reprezintă o formă de comunicare, ca și în cazul operelor de artă consacrate, între icoană și privitor se poate stabili un discurs deoarece există un emițător și un receptor, procesul de comunicare presupune ca receptorul să reușească să înțeleagă și să interpreteze corect mesajele transmise.

Simbolurile vizuale, metaforele și expresiile în artă sunt instrumente puternice care pot duce la înțelegere, adevăr și transformare fără a fi nevoie de comunicare verbală. Terapia prin artă utilizează aceste tehnici pentru a crea conexiuni spirituale și pentru a trezi indivizii la noi realități. Prin atingerea psihicului, terapia prin artă poate facilita interpretarea sensului și a spiritualității. Când se lucrează cu copiii, este important de luat în considerare modul în care transformarea spirituală le va afecta relațiile, mediul și interacțiunile sociale – în cele din urmă modelându-le spiritul în acțiune⁴⁸¹.

Din experiența de cadru didactic, am observat că mulți copii se confruntă cu probleme emoționale, datorate abuzurilor din familie, abandonului familial, decesului unuia dintre părinți. Prin aceste activități de artă terapie cu instrumente creștine reușim să accesăm partea emoțională a copiilor și să diminuăm stările negative pentru a obține bunăstarea și progresul educațional.

Numeroși copii întâmpină obstacole atunci când vine vorba de a-și comunica eficient gândurile și sentimentele prin limbajul vorbit și scris. Acest lucru, împreună cu obstacolele prezentate de societate, a dus la o cerință presantă de asistență terapeutică în domeniul educațional. Această asistență ar trebui să fie centrată în jurul artelor vizuale și spirituale, care stimulează creativitatea și sănătatea generală a copilului. Un terapeut prin artă poate juca un rol crucial în identificarea și abordarea nevoilor copiilor și adolescenților în cadrul școlii⁴⁸².

Copilul în cadrul terapiei prin artă, descrie și totodată experimentează lumea sa interioară, împreună cu art-terapeutul. Astfel că între cei doi se creează

⁴⁸⁰ KENDAL HANSEN, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity”, pp. 6–7.

⁴⁸¹ SIMON BELL, „Art Therapy and Spirituality”, p. 222.

⁴⁸² DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, p. 441.

o relație/ un raport. Dezvoltarea unei legături puternice între terapeut și cursant este esențială pentru obținerea unor rezultate terapeutice pozitive. Această conexiune implică crearea unei atmosfere de susținere și înțelegere în care elevul se simte confortabil și apreciat. Terapia prin artă, conform Asociației Americane de Terapie prin Artă, este o profesie de sănătate mintală și servicii umane care utilizează realizarea de artă, teoria psihologică și experiența umană pentru a îmbunătăți viața indivizilor, familiilor și comunităților într-un cadru terapeutic⁴⁸³.

În studiile de caz care vor fi prezentate în următorul subcapitol vor fi detaliate activitățile de art-terapie, având ca instrument icoana pe sticlă. S-au folosit imagini care scot în evidență valorile și principii morale/etice pe care fiecare copil trebuie să le dobândească pe parcursul anilor de școală. Fiecare imagine prezentată în icoană scoate în evidență o poveste, poveste din care copilul poate obține răspunsuri cu privire la anumite tulburări psiho-emoționale, tulburări de comportament, vulnerabilități, abandon familial, abuzuri în familie, dependențe de anumite substanțe cu care ei sau familiile acestora se confruntă.

4.2. Studii de caz în cadrul școlii

Studiile de caz prezentate în acest subcapitol au fost realizate în cadrul școlii, unde art-terapeutul/voluntarul/artistul deține funcția de profesor pentru învățământul primar. Activitățile de educație/art-terapie spirituală având ca instrument icoana pe sticlă au fost realizate atât cu copiii tipici care se confruntă cu probleme emoționale, de comportament, familii disfuncționale, abandon școlar, violență în familie, cât și cu copii cu cerințe educaționale speciale. Programul s-a desfășurat în perioada 17.10.2022–17.04.2023, cu un orar săptămânal (două ore pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la ora 12:00) rezultând în total 50 ore. Activitățile de educație/ art-terapie spirituală au avut loc într-o sală de clasă din cadrul școlii, copiii fiind familiarizați cu mediul. Activitățile s-au desfășurat în grup, însă discuțiile și interpretarea lucrării s-a petrecut individual. Modelele au fost preluate din diverse surse, în special din cartea „*Icoana pe sticlă: caiet de modele*”.

Deficiențele/Afectările copiilor au fost diagnosticate de Direcția Generală de Asistență Socială: Serviciu management de caz pentru copii și evaluare complexă copii, Cluj –Napoca și de Comisia de Orientare Școlară și Profesională (COSP) și a Serviciului de Evaluare, Orientare Școlară și Profesională (SEOSP), Cluj-Napoca.

⁴⁸³ KENDAL HANSEN, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity”, pp. 10–11.

Beneficiarii acestor activități de art-terapie spirituală au fost copiii cu vârste cuprinse între 7–10 ani, s-a ținut cont de aptitudinile, înclinațiile și capacitățile somato-psihice specifice ale fiecărui copil în timpul lucrului. Activitățile au fost desfășurate doar cu copiii care au fost interesați și atrași de educația artistică și spirituală având ca instrument icoana pe sticlă. În activitățile desfășurate s-a colaborat atât cu un specialist în art-terapie, cu doamna Emilia Chirilă, cât și cu profesorul de sprijin din cadrul școlii, în beneficiul copiilor. Copiii au dobândit cunoștințe despre tehnica icoanei pe sticlă, armonia cromatică, tonuri și nuanțe, contrastul cromatic, paleta de culori, combinația cromatică, și-au îmbogățit motricitatea fină și grosieră, au devenit mai încrezători, mai deschiși, exprimând emoții, sentimente, frustrări, aspirații, s-a redus abandonul școlar, unii fiind foarte atrași de această activitate, pentru ei aceste activități fiind un moment de relaxare, de socializare și de deschidere.

Prin intermediul acestor activități de educația artistică și spirituală s-a încercat totodată și familiarizarea copilului cu elementele limbajului plastic (punct, linie, pată, formă), dezvoltarea spiritului critic și autocritic, dezvoltarea calităților atenției, formarea deprinderilor de utilizare corectă a instrumentelor și materialelor de lucru, specifice domeniului acestuia, educarea voinței și spiritului de ordine și disciplină, să cunoască și să prețuiască frumusețea artei populare românești (printre care și pictarea icoanelor pe sticlă), formarea simțului estetic, a atitudinii estetice, care să constituie baza ulterioară a culturii estetice. Această educație prin specificul și particularitățile sale favorizează dezvoltarea metodică a personalității creative. Creativitatea este considerată una din supremele valori umane, poate cea mai utilă sub aspectul devenirii umanității, alături de valorile morale⁴⁸⁴.

Arta, prin bogăția de sensuri, prin înălțimea mesajului ei, ca și prin măiestria artistică, ocazională și variate procese educative. Pictura se oferă mai facil decât alte arte, contemplației, îndemnând la privire îndelungată și la meditare, întrucât imaginea vizuală se percepe mai ușor decât cea auditivă⁴⁸⁵. Educația prin intermediul artei se realizează pe două căi: prima cale cuprinde desenul și modelajul și mai târziu pictura, a doua cale constă în privirea, contemplarea operelor picturii, contemplarea urmată și de explicații adecvate și artistice înfățișate⁴⁸⁶.

De menționat este și faptul că art-terapia este o abordare flexibilă și poate fi adaptată pentru a se potrivi nevoilor și preferințelor individuale ale copiilor.

⁴⁸⁴ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 205.

⁴⁸⁵ RENÉ HUYGHE ET AL., *Puterea imaginii*, Meridiane, București, 1971, pp. 1–12.

⁴⁸⁶ ȘTEFAN D. GHEORGHE, *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, p. 204.

La începutul activităților de art-terapie spirituală, având ca instrument icoana pe sticlă, copiilor li s-au prezentat etapele și diferite modele, li s-a explicat tehnica picturii icoanelor pe sticlă, specifică vârstei lor.

Aspecte metodologice și tehnologia didactică

Metodele utilizate pentru însușirea etapelor de lucru pe sticlă au fost: explicația, demonstrația, exercițiul, învățarea prin descoperire. Explicația a fost însoțită pe parcursul activităților și de demonstrație, precum și explicarea scenei și a personajelor prezente în model și povestea fiecărui personaj. Copiii au avut libertatea de a selecta, din mulțimea de modele puse la dispoziția lor, modelul pe care îl găseau atrăgător, care le evoca anumite amintiri sau pe care simțeau că îl apreciază cel mai mult.

Nu au fost folosite materiale tradiționale (tuș, ulei) ci s-au utilizat marcărul permanent și culori acrilice pentru claritatea mesajului dar și simplitatea și ușurința.

Materialele folosite au fost: sticla drept suport, culori acrilice, tempera, iar ca instrumente pensula și marcărul permanent pentru desen.

Etapele executării lucrării

Prima etapă a constat în alegerea modelului de către copii din modele puse la dispoziția acestora; degresarea sticlei, de către fiecare copil în parte cu ajutorul unui detergent special pentru sticlă. A urmat fixarea desenului, în oglindă, sub sticlă și fixarea sticlei pentru a avea stabilitate. Conturul desenului pe suportul de sticlă a fost realizat cu mare atenție cu ajutorul unui marcăr permanent, cu pensula fiind foarte greu ținând cont de vârsta copiilor și neîndemânarea acestora. Suprafețele pictate au fost precis delimitate prin contur.

Etapă a doua a constat în realizarea detaliilor, a desenelor interioare, a petelor cromatice mai mici, sub formă de accente. La aceste detalii unde a fost necesar am intervenit puțin pentru a încuraja copilul și a crește stima de sine.

Etapă a treia a cuprins operația de colorare a suprafeței mari și a fondului (s-au umplut toate suprafețele delimitate de desen, în culori corespunzătoare). Copiii au dobândit cunoștințe despre armonia cromatică, cum deschidem, cum închidem o culoare, ce obținem când amestecăm mai multe culori, etc. Culoarea a fost aplicată de către copii în strat uniform, în straturi vălurate, în degradeuri sau modulate. Ei au aplicat culoarea și prin puncte, liniuțe orizontale, verticale, frânte, curbe, etc, fiecare cum a simțit. Linia și punctul în tehnica picturii pe sticlă devenind elemente de maximă importanță, întrucât repetate ca modul, dau expresie suprafețelor.

Trecerea de la o etapă la cealaltă s-a realizat după ce desenul din faza anterioară, s-a uscat bine. După ce lucrarea a fost finalizată și s-a uscat în totalitate, au aplicat pe aceeași parte pe care s-a aplicat culoarea, o foaie de hârtie și un carton, pentru protejarea statului de culoare, urmând fixarea ramei.

La final, fiecare copil a privit ansamblu întregului desen realizat de ei, de pe partea nepictată a suportului de sticlă. Acel moment a provocat copiilor multă bucurie, încredere în sine, fiind foarte încântați de ceea ce au reușit să realizeze singuri cu mânuțele lor.

Studiu de caz nr. 1

G.F.M., sex feminin, 9 ani, clasa a II-a – învățământ de masă

Diagnostic: grad de handicap accentual, având codul de boală H17.8, H50.8, H52.2⁴⁸⁷.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. G.F.M. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total ea a săvârșit 21 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective. Prin activitățile de art-terapie spirituală prin intermediul icoanei realizate în cadrul școlii, s-a încercat dezvoltarea abilităților psiho-emoționale și sociale adecvate vârstei copilului pentru a putea face față provocărilor atât din cadru școlii cât și în afara ei și combaterea barierelor de atitudine, prevenirea și combaterea barierelor de mediu și creșterea gradului de sociabilitate.

Metode. În cadrul ședințelor s-a utilizat metoda asociativă, care analizează semnificația conținutului simbolic al picturii stabilind relațiile dintre aceasta și conținuturile inconștientului copilului și metoda desenului tematic. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

De-a lungul ultimilor doi ani, eleva a putut fi observată la clasă, în timpul orelor, aceasta fiind foarte inhibată, timidă, închisă în ea, comunica foarte puțin cu colegii și cadrele didactice, deoarece se simțea diferită față de colegii ei datorită bolii generatoare de dizabilitate. Fetița are o problemă la un ochi, problemă foarte vizibilă.

⁴⁸⁷ Aceste coduri de boală descriu o gamă de afecțiuni oftalmologice. A se vedea MINISTERUL SĂNĂTĂȚII PUBLICE, *Lista tabelară a bolilor ICD-10-AM. Clasificări internaționale și statistice a bolilor și problemelor de sănătate înrudite, revizia 10, modificarea austriacă (ICD-10-AM)*, vol. I, Centrul Național de Clasificare în sănătate, 2002, p. 12a.

Prin activitățile desfășurate în cadrul ședințelor de art-terapie spirituală și prin discuțiile bazate pe lucrările create, s-a avut în vedere stimularea comunicării verbale a fetei și formarea deprinderilor necesare pentru adoptarea unui stil de viață sănătos.

În alegerea modelului a stat foarte mult și s-a uitat la toate modelele puse la dispoziție, după care atenția ei s-a îndreptat asupra a două modele: una cu *Maica Domnului* și cealaltă cu *Tăierea Împrejur a Domnului*. În urma discuțiilor pe baza acestor modele, a decis să realizeze o icoană ce ilustrează *Tăierea Împrejur a Domnului*. Scena i-a fost familiară, asemănându-se cu imaginea icoanei *Nașterii Domnului*.

Desenul l-a realizat foarte atent și corect, cu ajutorul unui marcă permanent negru, cu pensula neavând dexteritate, observându-se frumusețea cu care lucrează, frumusețe care se poate remarca și în modul ei de a scrie, deoarece la clasă scrie frumos și este ordonată cu lucrurile ei. Nu se grăbește în realizare desenului, lucrează încet și fără să verbalizeze.

II. 88. G.F.M. Alegerea modelului

II. 89. G.F.M. Desenul

II. 90. G.F.M. Așezarea culorilor

S-a observat o timiditate și în așezarea culorilor pe suport, deoarece nu îndrăznește să pună multă culoare, deși era încurajată mereu să o facă. Era reținută și aștepta mereu să fie încurajată.

S-a încercat foarte mult combaterea barierelor de atitudine și prevenirea și combaterea barierelor de mediu. În ceea ce privește timpul de lucru, fetița lucrează foarte încet, era ordonată în ceea ce făcea și atentă. Necesita foarte multe explicații, răbdare și atenție.

II. 91. G.F.M. Culoare

II. 92. G.F.M. Reversul icoanei

II. 93. G.F.M. Icoana în ramă

Fetița provine dintr-o familie defavorizată, părinții neavând posibilitate de ai oferi ajutor suplimentar de specialitate, nu au posibilitatea de a merge cu ea la ședințele săptămânale de terapie la Centrul de Asistență Socială și Protecția copiilor. Aceste activități desfășurate în cadrul școlii au ajutat-o foarte mult să se dezvolte din punct de vedere cognitiv și afectiv-emoțional. A fost foarte încântată de activitățile desfășurate, pentru ea fiind și un moment de relaxare, liniștire, interiorizare, socializare, etc.

Rezultate. La finalul procesului terapeutic s-a reușit acceptarea și creșterea stimei de sine a fetei, a încrederii în forțele proprii, prin focalizarea asupra aspectelor pozitive ale persoanei, verbalizarea activităților prin exersarea capacităților de exprimare verbală, relaționarea interpersonală de bună calitate și creșterea adaptabilității în școală. Fetița a început să verbalizeze din ce în ce mai mult și să fie mai deschisă și mai sociabilă cu colegii ei. Discuțiile pe baza lucrărilor realizate în cadrul ședințelor au condus la membrii familiei și la etapele vieții, începând de la naștere ei și până în prezent. Fetița a fost sprijinită în cadrul activităților pentru a simți căldura, dragostea, aprecierea celor din jur și a dobândi încrederea în sine. Atmosfera relaxantă din cadrul ședințelor a ajutat-o pe fetiță să se exprime liber oferindu-i posibilitatea de a se descărca, de a dezvălui trăiri care, în alte condiții, par a fi inacceptabile. Icoana cu Tăierea Împrejur a Domnului a ajutat-o pe aceasta să realizeze legături dintre acest moment specific și nașterea lui Iisus Hristos, să-și însușească învățături despre importanța Nașterii lui Iisus Hristos și semnificația Crăciunului în creștinism. De asemenea, icoana evidențiază elemente precum iubirea, umilința și bucuria, învățând fetița să prețuiască astfel de valori spirituale și morale în viața ei. Este o modalitate vizuală de a introduce înțelesuri profunde și spirituale într-un mod accesibil pentru cei mici, stimularea gândirii critice și explorarea

semnificațiilor personale asociate cu această icoană. Prin intermediul artei și a discuțiilor despre semnificațiile simbolice, fetița a experimentat o formă de educație spirituală și culturală.

Concluzii. Un copil învață mult prin intermediul acestor activități stimulatoare, a picturii icoanei pe sticlă. Ce anume învață el? Copilul învață cum să-și țină degetele atunci când ia pensula în mână, cum să manipuleze sticla sau alte instrumente de lucru. Repetând acest proces iar și iar, copilul învață să-și perfecționeze achizițiile motrice și câștigă încredere în capacitățile sale. De asemenea copilul reușește să-și dezvolte musculatura mâinii, care îl ajută și în procesul grafic, ea trebuie să perceapă sticla pe care își desfășoară activitatea ca pe un spațiu limitat, o foaie albă pe care trebuie să scrie. Activitatea în sine este mai importantă decât produsul ei.

Studiu de caz nr. 2

H.K., sex masculin, 8 ani, clasa pregătitoare – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări:

- cerințe educaționale speciale;
- tulburări specificate ale tulburărilor comportamentale și emoționale⁴⁸⁸;
- perturbare a activității și atenției;
- tulburare specifică de articulare a vorbirii;
- rezultate școlare necorespunzătoare.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. H.K. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total el a săvârșit 20 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: creșterea capacității de concentrare a atenției; dezvoltarea capacității de pronunțare a unor sunete/silabe/cuvinte; stimularea activităților grafice; creșterea capacității de comunicare; creșterea capacității de interrelaționare și stabilire de contacte sociale.

Metode. Metodele didactice utilizate au fost observația, explicația, demonstrația, exercițiul și învățarea prin descoperire iar ca metodă art-terapeutică s-a utilizat metoda asociativă, copilul primește o temă sau un subiect specific pentru a-l desena iar apoi se analizează semnificația conținutului simbolic al picturii stabilind relațiile dintre aceasta și conținuturile inconștientului copilului. Alegerea

⁴⁸⁸ MICHAEL O. OGUNDELE, „Behavioural and emotional disorders in childhood”, pp. 9–26.

subiectului poate aduce în prim-plan aspecte ale conștientului sau ale inconștientului copilului. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

La începutul activității H.K nu părea foarte încântat deoarece i se părea că este ceva foarte greu pentru el și că nu va reuși să finalizeze. A și afirmat la început: „nu pot”, „nu reușesc”, etc. Stimulat de îndemnul nostru, de perspectiva reușitei, sugerându-i că dacă va încerca nu va fi penalizat și nu va pierde nimic, ba din contră va avea de câștigat exersând, copilul s-a angajat pe deplin în actul de creație.

După ce a fost încurajat să încerce copierea desenului pe sticlă, i s-a părut ceva interesant și distractiv. Este un băiețel care lucrează foarte repede, observându-se acest lucru și la clasă, întotdeauna dorește să termine primul, însă este și dezordonat. În realizarea icoanei lucrurile însă s-au schimbat deoarece a lucrat foarte încet și cu atenție.

II. 94. Modele

II. 95. H.K. Transpunerea desenului

II. 96. H.K. Pictarea crucii

II. 97. H.K. Pictarea fondului albastru

Am reușit să observăm că, în activitatea școlară își dorea mereu să fie primul (care termină de scris, care iese la tablă, care rezolvă exercițiile) doar pentru că era singura punte comună pe care o avea cu colegii lui, simțea că așa poate păstra o legătură cu ei, poate să atragă atenția și să fie în centrul atenției.

În prima fază a ales să realizeze icoana *Sfinților Împărați Constantin și Elena*, personaje pe care nu le-a recunoscut. La întrebarea de ce dorește să abordeze această temă? A răspuns că îi place crucea, că dorește să picteze crucea așa cum a văzut-o la Biserică când a mers cu colegii. Observând atracția lui asupra acestei icoane, am discutat istoria Sfinților Împărați pe înțelesul lui, vorbind atât despre cruce și simbolistica ei, cât și despre dragostea, ascultarea, respectul care se află și care trebuie să existe în relația dintre mamă și copil și relațiile cu cei din jur. Din discuții în discuții, copilul a afirmat că își iubește foarte mult mama, pe care o ascultă și o ajută.

II. 98. H.K. Culoare

II. 99. H.K. Realizarea ultimelor retușuri

II. 100. H.K. Icoana în ramă

Copilul provine dintr-o familie defavorizată, formată din 7 membrii (5 copii și doi adulți) cu condiții precare, dar cu toate acestea este fericit și mulțumit cu ceea ce are și cu mediul în care trăiește.

Din punct de vedere cognitiv, copilul este sub nivelul clasei, înțelegând și procesând foarte greu informațiile primite, nu are capacitatea de concentrare și dexteritate necesare. Este foarte timid și închis în el, uneori trăiește în lumea lui, nefiind atent la persoanele din jur. De aceea în timp ce realiza icoana a fost provocat să comunice foarte mult, rostind cuvinte simple și răspunzând la întrebări simple (exemplu: pensulă, sticlă, marcăr, roșu, sfinți, cruce, chip, etc; Cu ce culoare pictezi

crucea? Îți place ce pictezi? Ești fericit? Te simți bine?, etc). Acesta fiind și scopul activității, identificarea celui mai bun mod de comunicare cu copilul pentru al ajuta să-și dezvolte întreaga personalitate, să-și îmbunătățească abilitățile de comunicare și capacitatea de concentrare a atenției prin forțele proprii.

Rezultate. Prin aceste activități, care au inclus art-terapia spirituală având ca instrument icoana, s-a reușit îmbunătățirea nivelului de exprimare a copilului, fiind provocat să-și prezinte lucrarea și să vorbească despre ea, să-și depășească barierele și limitele impuse, îmbunătățirea mecanismelor de gestionare a emoțiilor și pulsionilor și totodată întărirea eului. Cu ajutorul acestor activități, s-a reușit totodată și focalizarea atenției copilului pe activitate, concentrarea pe succesiunea logică a evenimentelor, coordonarea membrelor și antrenarea întregului corp în activitate, dezvoltarea motricității fine și grosiere. Astfel că se deblochează anxietate și se depășesc barierele lui „nu pot”, „nu reușesc”, deseori invocate, motiv pentru care se refuză anumite activități ce solicită atenție îndelungată. S-a reușit găsirea motivațiilor și crearea sensurilor prin intermediul proceselor artistice având ca instrument icoana pe sticlă. Din Icoana Sfinților Împărați Constantin și Elena, copilul a învățat despre cei doi lideri importanți din istoria creștinismului, despre contribuția lor la răspândirea creștinismului și la evenimente semnificative precum Edictul de la Milano. De asemenea, icoana subliniază unitatea familială, copilul reușind să înțeleagă din aceasta importanța relațiilor familiale și sprijinul reciproc dar și importanța păcii și toleranței între diferite credințe. Prin explorarea acestei icoane, copilul obține o înțelegere mai profundă a valorilor creștine, istoriei și principiilor de leadership.

Concluzii. În contextul acestor activități, am încercat să-i arătăm copilului că sacrul, frumosul și nevoia de frumos pot îmbrăca forme aparte, iar mesajul transmis de creația sa artistică poate exprima mult mai ușor și sugestiv trăiri pe care cuvintele, din păcate cu greu o pot face pentru el.

Studiu de caz nr. 3

M.D., sex masculin, 9 ani, clasa I – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări:

- cerințe educaționale speciale;
- tulburare de dezvoltare intelectuală;
- dificultăți școlare;

- carențe educative și de mediu⁴⁸⁹;
- tulburări/dificultăți de învățare.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. M.D. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total el a săvârșit 12 ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiectivele: consolidarea deprinderilor și calităților motrice de bază; stimularea capacităților perceptivă; achiziția schemei corporale; susținerea afectivă și furnizarea de reguli de respectat; dezvoltarea capacității de realizare a unor sarcini împreună cu alți copii; anularea absenteismului în timpul desfășurării activităților.

Metode. Metodele didactice utilizate au fost observația, explicația, demonstrația, exercițiul și învățarea prin descoperire iar ca metodă art-terapeutică s-a utilizat metoda asociativă, copilul primește o temă sau un subiect specific pentru a-l desena iar apoi se analizează semnificația conținutului simbolic al picturii stabilind relațiile dintre aceasta și conținuturile inconștientului copilului. Alegerea subiectului poate aduce în prim-plan aspecte ale conștientului sau ale inconștientului copilului. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

În cadrul activității s-a urmărit foarte mult comportamentul copilului, reacția acestuia la folosirea icoanei pe sticlă ca instrument în art-terapie, capacitatea de relaționare cu art-terapeutul și cu ceilalți copii, coordonarea, motricitatea fină și grosieră, capacitatea de comprehensiune a cerințelor terapeutului/artistului.

Elevul execută mișcările stereotipe autostimulative pe suportul de sticlă, aplică desenul cu ajutorul marcărilor permanente, realizând foarte frumos, alege un model simplu, care înfățișează icoana *Iisus Hristos Învățător*.

După realizarea desenului completează cu culoare, având o cromatică simplă, cu puține nuanțe (roșu, alb, maro, ocră, albastru). În timpul picturii discuțiile au loc pe baza schemei corporale a personajului reprezentat, îmbrăcămintea, semnificația culorilor, privirea fixă a personajului, poziția mâinilor și ce reprezintă, dar și pe relația dintre tată și fiu, dragostea părintelui față de copilul său, grija care i-o poartă, respectul și dragostea copilului față de tată, etc. Este foarte tăcut pe parcursul activităților, însă și-a focalizat atenția pe activitate, fiind foarte încântat, reușind

⁴⁸⁹ Un studiu care analizează modalitățile de îmbunătățire a abilităților sociale și educaționale a copiilor care întâmpină dificultăți a fost realizat de HAZAR MAFRA, „Development of learning and social skills in children with learning disabilities: an educational intervention program”, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 209 (2015), pp. 221–228.

să-și coordoneze mișcările cu pensula foarte bine, formându-și deprinderea de a se exprima nonverbal cu ușurință, astfel ca prin aceasta să fie stimulat și limbajul verbal.

II. 101. M.D. Degresarea sticlei

II. 102. M.D. Realizarea desenului

II. 103. M.D. Pictarea fondului

II. 104. M.D. Pictarea veșmântului

Elevul fiind în risc de abandon școlar, a început să frecventeze școala doar din ianuarie, astfel că aceste activități l-au ajutat să se integreze mult mai bine și să lege o relație de prietenie cu colegii lui, care la început au fost foarte reticenți, dar treptat s-au apropiat. Lipsind de la școală din cauza mediului familiar și dezinteresul părinților, copilul a fost deschis și receptiv la activități, în a învăța

și încerca să înțeleagă ceea ce i se prezintă, explică. Este o fire liniștită, ascultătoare și bună, fiind atent la învățăturile morale care i s-au prezentat cu ajutorul acestor activități. În timpul activităților a acceptat cu ușurință sfaturile și ajutorul colegilor lui, care la început au fost mai reticenti cu el, dar în cadrul activităților de art-terapie spirituală s-au străduit să-l integreze și să-l convingă de importanța frecventării școlii.

II. 105. M.D. Corectarea micilor greșeli

II. 106. M.D. Finalizarea lucrării

II. 107. M.D. Așezarea în ramă

Dacă este stimulat și încurajat, pictează toată icoana, indică culorile și își spune părerea despre simbolistica acestora, cere și reușește să-și pregătească singur culorile cu care dorește să lucreze.

Rezultate. În aceste ședințe de art-terapie, elevul a experimentat și a învățat prin desen, culorile: semnificația icoanei realizată; schema corporală; orientarea în spațiu, sus-jos, dreapta-stânga, în față, în spate; mișcările autostimulative sunt înlocuite prin art-terapie cu mijloace nonverbale de exprimare care au stimulat limbajul verbal și au contribuit la focalizarea atenției asupra sarcinilor. De asemenea, activitățile au ajutat și la îmbunătățirea coordonării și a motricității generale a elevului, a crescut capacitatea acestuia de interrelaționare și stabilirea de contacte sociale, de asemenea a scăzut și absenteismul elevului, acesta frecventând mai des școala. În icoana *Iisus Hristos Învățător*, privirea lui Hristos exprimă dragoste și compasiune. Astfel, copilul învață despre importanța iubirii necondiționate și a îngrijirii față de sine și de ceilalți. Hristos este reprezentat adesea în poziția binecuvântării. Aceasta învață copilul să aibă o atitudine pozitivă și deschisă față de ceilalți. Icoana *Iisus Hristos Învățător* face parte dintr-o tradiție artistică veche. Copilul învață să respecte și să aprecieze tradițiile culturale și religioase. Explorarea

acestei icoane contribuie la dezvoltarea spirituală și la înțelegerea valorilor creștine fundamentale într-un mod accesibil pentru copil.

Concluzii. La finalul activității, dorind să aflăm cum s-a simțit, copilul a răspuns cu multă bucurie: „M-am simțit foarte relaxat, îmi place mult să pictez și să stau cu colegii mei, sunt foarte buni cu mine și ne înțelegem foarte bine. Mai doresc să particip la aceste activități”.

Studiu de caz nr. 4

T.V., sex masculin, 8 ani, clasa I – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări:

- tulburări comportamentale și emoționale;
- tulburare a abilităților de învățare⁴⁹⁰;
- dificultăți școlare.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. T.V. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total el a săvârșit 25 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: inducerea unei stări de liniște, de acceptare de sine; reducerea tensiunii și anxietății; susținerea afectivă; dezvoltarea capacității de a se exprima mai repede și mai ușor, facilitarea comunicării interpersonale, creșterea sociabilității, creșterea adaptării în societate.

Metode. Metodele didactice utilizate au fost observația, explicația, demonstrația, exercițiul și învățarea prin descoperire iar ca metodă art-terapeutică s-a utilizat metoda asociativă, copilul primește o temă sau un subiect specific pentru a-l desena iar apoi se analizează semnificația conținutului simbolic al picturii stabilind relațiile dintre aceasta și conținuturile inconștientului copilului. Alegerea subiectului poate aduce în prim-plan aspecte ale conștientului sau ale inconștientului copilului. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

T.V. este un băiat inhibat, observându-se anxietatea pe chipul său atât în cadrul orelor de curs, cât și în relația cu colegii. Activitățile au avut drept scop crearea premiselor unei comunicări autentice, prin exersarea ascultării active și empatice. Am pornit de la premisa că deschiderea, împărtășirea unor aspecte personale și sinceritatea sunt esențiale pentru crearea unei relații de apropiere.

⁴⁹⁰ Pentru o analiză a tulburărilor de învățare la copii a se vedea MALGORZATA KOWALIK-OLUBINSKA, „Education of children with learning disabilities from the social and cultural perspective”, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 55 (2012), pp. 1243–1249.

Cu ajutorul activităților de art-terapie spirituală s-a încercat diminuarea anxietății, reducerea frustrărilor, autoacceptarea și creșterea stimei de sine, verbalizarea activităților, relaționarea interpersonală de bună calitate și creșterea adaptabilității în familie și în școală.

Elevul cunoaște doar mediul familial și pe cel de la școală, nefiind scos în societate, tresare uneori chiar și atunci când ridici puțin tonul mai tare, se poate observa că este speriat, închis, inhibat. Dificultățile școlare se datorează și mediului familial precar, lipsa de educație a părinților, lipsa spațiului pentru a studia, etc. Fiind frățiorul cel mai mare, de cele mai multe ori asupra lui cade sarcina de a avea grijă de frații mai mici (frățiorul lui care este la grădiniță și sora lui de 2 ani)

Elevul venind într-o zi foarte obosit la activități și echipa observându-l, s-a discutat despre cum se simte și de ce este obosit. Băiatul răspunzând timid a afirmat că nu a dormit toată noaptea fiindcă a fost nevoie să aibă grijă de frățiorul său mai mic, să îi dea apă deoarece era bolnav (răcit). În urma acestei discuții l-am ajutat să înțeleagă că suntem alături de el și îl înțelegem, oferindu-i ocazia să se odihnească pe băncuță și ulterior având o discuția cu mămica.

Aceste activități au avut asupra lui o importanță deosebită, deoarece reușea să iasă din mediul familial și să intre într-un mediu în care să se relaxeze, să se recreeze, să se refugieze, să se deschidă, să scape de responsabilități și să fie el însuși. Spațiul a facilitat accesibilitatea elevului la demersul artistic, provocând o explorare deschisă a procesului de provocare a ideii, precum și materializarea acesteia, ducând la împlinirea personală și satisfacție.

Activitățile l-au ajutat să uite de griji, să rămână concentrat pe prezent, să își dezvolte atenția, concentrarea și să așterne pe sticlă exact reprezentarea a ceea ce simte cel mai profund prin utilizarea formelor și culorilor.

A ales că picteze icoana *Maica Domnului cu Pruncul de tip Hodighitria*, fiind atras de două modele, simțind într-o oarecare măsură nevoia de dragostea și grijă mai multă din partea mamei sale. A recunoscut personajele din icoană, s-a discutat despre semnificația icoanei, dragostea mamei și grija ei față de copii, dragostea, ajutorul și respectul pe care copiii trebuie să îl aibă față de părinți, indiferent de felul acestora de a fi, despre fapte bune, răspunderea cu bine la rău, să faci și să alegi întotdeauna binele. De asemenea, s-a discutat și despre etapele de realizare a icoanei, cum obținem anumite culori de care avem nevoie în realizarea acesteia și simbolistica culorilor utilizate (roșul, albul, verdele, albastrul exprimă viața, puritatea, pacea, bunătatea, curăția, culoarea galbenă este culoarea căldurii și a dragostei, ocrul este culoarea argilei și simbol al smereniei, al sărăciei, etc).

II. 108. T.V. Alegerea modelului

II. 109. T.V. *Maica Domnului cu Pruncul*

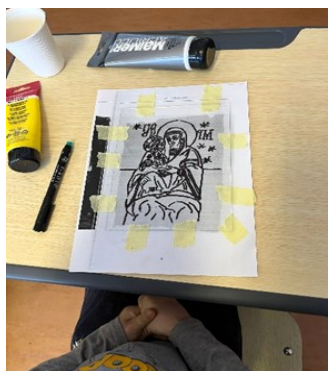
II. 110. T.V. *Maica Domnului cu Pruncul – color*

Nu este necesară întotdeauna interpretarea unei icoane, deoarece de multe ori ea își are vindecarea, reechilibrarea și starea de bine a copilului în însăși realizarea acesteia. Acest exercițiu terapeutic ajută foarte mult în momentele când se simte nevoie de liniște, calm și odihnă activă. Elevul a fost foarte liniștit, relaxat, concentrat când picta icoana, se putea observa cu ușurință bucuria și fericirea de pe fața lui, îi plăcea ceea ce făcea. A fost foarte încântat de aceste activități.

Scopul noastră a fost să readucem entuziasmul și fericirea autentică în viața acestui copil, să-i insuflăm pofta de a se bucura de fiecare clipă și să cultivăm un mediu plin de zâmbete și bucurie. A fost o călătorie plină de compasiune și dedicare, iar rezultatele se reflectă în râsul și strălucirea din ochii lui.

II. 111. T.V. Realizarea desenului

II. 112. T.V. Finalizarea desenului

II. 113. T.V. Pictarea fondului

Pe tot parcursul activităților a lucrat curat și foarte frumos, desenul l-a realizat cu multă atenție, culorile le-a așezat cu mare grijă pe spațiul pictural să nu iasă din contur. A amestecat culorile până a obținut culoarea dorită, nu s-a dat bătut dacă nu i-a ieșit de prima dată culoarea.

II. 114. T.V. Pictarea veșmintelor II. 115. T.V. Ultimele retușuri II. 116. T.V. Finalizarea icoanei

Rezultate. Prin gestul artistic, copilul exprimă diverse aspecte legate de sentimentele sale, precum căutarea identității sale, anxietățile generate, mediul familial și profesional, situațiile de neglijare din partea părinților. Prin procesele creative din cadrul educației creative/art-terapiei spirituale având ca instrument icoana pe sticlă, prin mijloace nonverbale, apar noi idei, concepții și moduri de exprimare a elevului. Confruntarea negării despre disfuncțiile existente în familie este facilitată și oferă elevului libertate față de trecut. Toate activitățile realizate l-au ajutat pe elev, oferindu-i oportunitatea de a explora și exprima, prin intermediul icoanei pictate cu mâna sa, dificultățile în legătură cu diverse trăiri sau relații cu membrii familiei sau colegii, dificultăți greu de exprimat în cuvinte. Icoana *Maica Domnului cu Pruncul de tip Hodighitria* este reprezentată ținându-l pe Pruncul Iisus, astfel că această imagine transmite un puternic mesaj de grijă, protecție și iubire maternă. Copilul a învățat din această icoană despre importanța relațiilor de grijă și protecție în viața sa. Icoana reprezintă o figură religioasă importantă, oferind ocazia de a discuta despre spiritualitate și devotament, copilul învățând să aprecieze valorile spirituale în viața sa cotidiană.

Concluzii. Acești copii au nevoie să simtă dragoste, înțelegere din partea celor din jur pentru a putea depăși bariere emoționale și a crește progresul școlar. Mediul influențează foarte mult comportamentul copilului.

Studiu de caz nr. 5

B.A., sex feminin, 9 ani, clasa a II-a – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări:

- tulburare mixtă a activităților de învățare;
- tulburări comportamentale și emoționale;

- a fost martoră la violențe în familie⁴⁹¹.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. B.A. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total ea a săvârșit 25 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: diminuarea stărilor conflictuale; îmbogățirea și dezvoltarea proceselor gândirii; reducerea tensiunii și anxietății; susținerea afectivă și furnizarea de reguli de respectat; stimularea creativității; creșterea capacității de concentrare a atenției.

Metode. Metodele didactice utilizate au fost observația, explicația, exercițiul, demonstrația și învățarea prin descoperire iar ca metodă art-terapeutică s-a utilizat metoda asociativă, copilul primește o temă sau un subiect specific pentru a-l desena iar apoi se analizează semnificația conținutului simbolic al picturii stabilind relațiile dintre aceasta și conținuturile inconștientului copilului. Alegerea subiectului poate aduce în prim-plan aspecte ale conștientului sau ale inconștientului copilul

Fetița este foarte dificilă și controversată. Nu ascultă de mama ei, vorbește urât, nu face ce i se cere. Locuiește mai mult cu bunica care stă foarte aproape de casa părinților, bunica fiind cea care după spusele mamei îi întărește comportamentul negativ față de ea din cauză că îi face totul pe plac și este prima nepoată. La școală ascultă doar de cadrul didactic de la clasă, de doamna învățătoare. Dacă este pusă să răspundă sau primește o sarcină de lucru de la alte cadre didactice din școală nu face, doar dacă vrea. Nu lucrează nimic acasă din ce primește de la școală, nu citește, nu învață acasă, cunoștințele fiind doar cele dobândite la școală. Dacă este întrebată de ce nu a făcut tema răspunde foarte relaxat: „nu am vrut”, „nu am știut”, „am uitat”, mereu gășind o scuză.

Cu ajutorul activităților de art-terapie spirituală s-a încercat accesarea tulburărilor emoționale și traumele fetei. Din cauză că la o vârstă fragedă, fetița a asistat la certurile și violențele dintre părinți, aceasta are tendința de a-și copia tatăl, fiind foarte violentă atât fizic, cât și verbal cu mama sa și uneori cu colegii și cei din jur. Mama nu are autoritate în fața fetei. La o discuție cu mama, aceasta a confirmat lucrul acesta cu durere.

Activitățile de art-terapie spirituală începeau cu o conversație pe baza etapelor și sarcinilor de lucru cât și pe baza modelului. Conversația pe baza modelului a

⁴⁹¹ KUNJANA MITTAL, „Impact of Domestic Violence on Children”, *International Journal of Innovative Science and Research Technology* 5, 5 (2020), pp. 53–55.

început prin întrebări simple: Cine este reprezentat în Icoană? Ce știm noi despre această persoană? Cine este mama lui? În copilărie a ascultat de părinți, de mama Lui? A avut grijă de mama lui? S-a comportat frumos? Prin ce greutăți a fost nevoit să treacă când a crescut mare? Cine a fost alături de El? Ce ne învață această personalitate? Ce comportament trebuie să avem față de familia și semenii noștri?

II. 117. B.A. Alegerea modelului

II. 118. B.A. *Răstignirea Domnului* – modelul nr.2

II. 119. B.A. Realizarea desenului

Cine ne ocrotește și ne poartă de grijă? Care este mesajul transmis și pe care îl putem aplica și noi în viață? etc. Discuțiile a avut drept scop modificarea și remedierea comportamentului fetei și să se observe cum este gândirea acesteia chiar dacă este diferită de subiectul în cauză. Totodată, creșterea capacității de concentrare, îndepărtarea anxietății emoționale, dezvoltarea inteligenței emoționale, introducerea unei stări de liniște, reducerea tensiunii și anxietății, dezvoltarea capacității de a se exprima mai repede și mai ușor, facilitarea comunicării interpersonale, creșterea sociabilității, creșterea adaptării în societate și familiarizarea cu diferite materiale pe care începe să le analizeze în timp ce le folosește: mărime, formă, culoare, consistență – prin canalele motorii și senzoriale.

Primul model ales de fetiță a fost icoana cu *Sfântul Ierarh Nicolae*, al doilea un model cu Mântuitorul Hristos, *Răstignirea Domnului*, dar de această dată fiind prezentă și Maica Domnului înghinchiată lângă cruce. Modelul ales a fost tot o personalitate de gen masculin, modelul pe care îl are și acasă, tatăl.

La început a fost foarte dezordonată în realizarea desenului, se grăbea foarte tare, nu avea răbdare să aștepte pentru a primi explicațiile necesare. Nu a fost atentă nici la așezarea culorilor pe suprafața sticlei, corectând de multe ori. S-a liniștit însă când a fost încurajată și ajutată de colegii ei și de art-terapeut/voluntar

și bucurătoare că reușește să finalizeze lucrarea. Atmosfera în cadrul activităților de art-terapie a fost una caldă, plină de culori, art-terapeutul/voluntarul transmițând siguranță pentru ca fetița să se poată exterioriza. În cadrul activității copiii au fost încurajați să își ofere sprijin reciproc pentru a crește gradul de socializare.

II. 120. B.A. Realizarea desenului

II. 121. B.A. Așezarea culorilor

II. 122. B.A. Ultimele retușuri

II. 123. B.A. Reversul icoanei

II. 124. B.A. Icoana în ramă

II. 125. B.A. Prezentarea icoanei

Rezultate. Având dificultăți de învățare și întârzieri în dezvoltare din cauza tulburărilor de comportament, aceste activități creative i-au oferit o modalitate de a descoperi propriile nevoi și de aș exprima dorințele, frustrările, trăirile atât verbalizându-le cât și așezându-le pe suportul pictural. În povestea, atitudinile și comportamentele descoperite la modelele pe care fetița le-a pictat, reflectă viața și activitatea socială a adultului, pentru că acesta este mediul său de viață. După finalizarea lucrării, fetița a avut posibilitatea unei contemplări din mai multe puncte de vedere, chiar dacă lucrarea a fost realizată cu culori simple și puține. Încă de mic copilul simte nevoia unei comunicări active cu cei din jur, în primul rând cu părinții, însă dacă comunicarea cu aceștia lipsește, copiii caută un înlocuitor.

În ceea ce privește icoanele pictate, Sfântul Nicolae este cunoscut pentru actele lui de generozitate și caritate. Prin pictarea și analizarea acestei icoane, fetița și-a însușit despre importanța ajutorării celor în nevoie și despre bunătatea față de mama ei și față de ceilalți. De asemenea prin povestirea vieții Sfântului Nicolae și prin analiza icoanei, fetița a învățat despre virtuțile creștine precum: iubirea, bunătatea, modestia și devotamentul față de Dumnezeu. Icoana îl reprezintă pe Sfântul Nicolae într-o postură de rugăciune, ceea ce a deschis discuții despre spiritualitate și importanța rugăciunii în viața de zi cu zi. Din Icoana cu Răstignirea Domnului, mesajul acesteia fiind iertarea, fetița a învățat să înțeleagă puterea iertării și importanța manifestării milostivirii față de ceilalți. Prin contemplarea suferinței lui Iisus, fetița a dezvoltat empatie și înțelegere pentru suferința și suferințele celor din jur, scena provocând la solidaritate și compasiune. Icoana a deschis discuții și despre rostul suferinței și cum aceasta poate avea un sens mai profund în contextul spiritual. Toate aceste subiecte au fost abordate cu sensibilitate fiind adaptate la nivelul de dezvoltare și înțelegere al fetiței.

Concluzii. Într-o familie disfuncțională, copiii suferă adesea abuzuri fizice sau emoționale frecvente și sunt mai predispuși la probleme de comportament. Prin intermediul art-terapiei spirituale, informațiile sunt transmise peste granițele lingvistice, se găsesc diverse soluții pentru a adapta copilul la schimbări și circumstanțe și dezvoltarea capacităților de comunicare nonverbală a acestuia și a oportunităților emergente superioare comunicării verbale.

Studiu de caz nr. 6

C.M, 9 ani, clasa a II-a – învățământ de masă. Fetiță tipică, locuiește cu mama, cu tatăl vitreg și cu cele trei surori mai mici.

Fetița nu are diagnostic, s-a decis participarea acesteia la ședințele de art-terapie spirituală deoarece aceasta întâmpină dificultăți în dezvoltarea capacității de concentrare a atenției, în procesul de socializare, exprimarea liberă a sentimentelor și trăirilor.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. C.M. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total ea a săvârșit 23 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiectivele: spargerea blocajelor emoționale; dezvoltarea competenței sociale; dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire).

Metode. Art-terapeutul/artistul este un inițiator al unui joc plin de satisfacții care îl îndrumă pe copil să depășească relațiile relaționale, dificultățile cu ajutorul creativității. Metodele se bazează pe comunicare nonverbală, gândire vizuală, multiplă inteligență și gândire critică. Se dezvoltă un limbaj care permite copiilor să vorbească între ei în moduri care nu se poate realiza prin cuvinte. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

Scopul activității a fost de a oferi stimulare imediată și plăcere, de a dezvolta abilități mentale fizice și emoționale de lungă durată⁴⁹². Art-terapia prin intermediul icoanei pe sticlă folosește arta ca manieră de exprimare personală pentru comunicarea trăirilor.

Fetița întâmpină dificultăți în dezvoltarea capacității de concentrare a atenției, în procesul de socializare, exprimarea liberă a sentimentelor și trăirilor, a achizițiilor cognitive de aceea s-a încercat prin intermediul activității de art-terapie cu instrumente spirituale explorarea interiorului în scopul creșterii și armonizării ființei și încurajarea comunicării trăirilor, dar totodată și facilitarea comunicării interpersonale, creșterea sociabilității și creșterea capacității de concentrare a atenției. Fetița iubește să se exprime artistic, este foarte atentă și ordonată când pictează. A fost foarte încântată de activitățile de art-terapie spirituală având ca instrument icoana pe sticlă. A descoperit în cadrul acestor activități că îi place foarte mult să picteze icoane pe sticlă.

II. 126. C.M. Alegerea modelului

II. 127. C.M. Alegerea modelului nr. 2

II. 128. C.M. Realizarea desenului

⁴⁹² KENNETH R. GINSBURG, „The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds”, *Pediatrics* 119, 1 (2007), pp. 182–191.

A început activitatea cu o icoană mică, reprezentându-l pe Iisus Hristos Viță-de-Vie („Eu sunt vița”), dar și-a exprimat dorința să picteze și să experimenteze și o icoană de dimensiune mai mare A4, o scenă mai complexă *Înălțarea Domnului*. Prima icoană aleasă de fetiță îl înfățișează pe Mântuitorul Iisus Hristos având Vița-de-vie, ce izvorăște din coasta Lui cea dreaptă. Ciorchinele de strugure este stors de mâinile Mântuitorului în Sfântul Potir. În ambele modele alese este prezentă o figură de gen masculin. Fetița locuiește cu tatăl vitreg, cu mama și cele trei surori mai mici, tatăl biologic nu păstrează legătura cu fetița și mama, nu petrece timp deloc cu ea. Fetița suferă din acest motiv deoarece îi simte lipsa, simte abandon din partea acestuia și se simte diferită de ceilalți copii. Pentru elevă această activitate a fost ceva diferit, ceva aparte, special, o experiență de care nu a avut parte niciodată.

II. 129. C.M. Culoare

II. 130. C.M. Așezarea culorilor

În cadrul activităților, s-a încercat crearea unui mediu în care fetița să se simtă confortabil să împărtășească sentimentele și gândurile sale. A fost ascultată fără să fie judecată și i s-a arătat înțelegere. S-a încurajat și colaborarea cu colegii în timpul activităților, deoarece participarea la activități comune ajută fetița să învețe să lucreze împreună, să împărtășească și să dezvolte legături sociale. Poveștile și personajele din modelele alese de fetiță, au fost instrumente puternice pentru a ilustra și discuta diverse aspecte emoționale și sociale (Exemplu de întrebări pentru a stimula discuții despre aspecte emoționale și sociale: „Cum te simți azi?” „Există ceva anume care te-a făcut să te simți fericit/trist/îngrijorat?”

„Cine sunt cei mai buni prieteni ai tăi și ce vă place să faceți împreună?” „Există vreun lucru care te preocupă sau te face să te simți neliniștită?” „Care sunt lucrurile mici care te fac să zâmbești în fiecare zi?”, etc)

Icoana *Iisus Hristos – Viță-de-Vie* scoate în evidență mai multe învățături duhovnicești și morale benefice pentru integrarea copilului în societate și socializarea cu mediu și natura. Doar privind icoana putem observa dragostea și respectul Mântuitorului față de natura înconjurătoare, pe care o îngrijește și care la rândul ei îl hrănește, se evidențiază și datorile noastre față de natura căreia Dumnezeu i-a dat viață, relația omului cu natura. Intrând în profunzimea lucrării putem găsi asocieri și cu Nunta din Cana Galileei, când mirilor li s-a terminat vinul. Mântuitorul ascultă de mama sa și ajută nuntașii. Aceste reprezentări scot în evidență mai multe învățături morale: din punct de vedere teologic îl avem pe Hristos-vița, tatăl nostru iubitor și noi mlădițele Lui, fii Lui, din punct de vedere laic se evidențiază dragostea față de natură și față de cei din jur, ascultarea, hărnicia, roadele pământului.

Tehnicile de stimulare prin artă vizuală oferă fetei ocazia de a explora și exprima, cu ajutorul materialelor specifice creației artistice, dificultățile în legătură cu diversele trăiri sau relații personale, dificultăți ce ar fi greu de exprimat în cuvinte dacă nu sunt încurajate.

II. 131. C.M. Umplerea suprafeței cu culoare

II. 132. C.M. Admirarea și contemplarea icoanei realizate

Atmosfera relaxantă din cadrul activităților o îndeamnă pe fetiță să se exprime liber oferindu-i posibilitatea de a se descărca, de a dezvălui trăiri care, în alte

condiții, par a fi inacceptabile. De multe ori produsele activității vorbesc în locul persoanei.

Copiii au rareori limbajul și dezvoltarea cognitivă necesare procesării și redării experiențelor lor numai prin intermediul cuvintelor, astfel că cu ajutorul acestor activități ei reușesc să-și completeze comunicările în mod spontan. Rolul art-terapeutului/voluntarului este să ajute copilul să vorbească despre arta lui într-un mod narativ pentru a facilita exteriorizarea gândurilor, experiențelor, sentimentelor acestora. Tematica producțiilor artistice ale copilului, mărimea, forma, presiunea liniei, intensitatea culorii și alte detalii ne oferă informații valoroase despre universul afectiv al acestuia.

Rezultate. C.M. prin intermediul acestor activități de art-terapie având ca instrument icoana pe sticlă, a reușit să se deschidă mult, a înfruntat barierele emoționale, sociale, afective, oferindu-ne ocazia să pătrundem în universul ei interior și creând o legătură. Legătura a condus la bunăstarea și creșterea încrederii în sine a fetei. Prin procesele creative din cadrul art-terapiei spirituale, prin mijloace nonverbale având ca instrument icoana pe sticlă în combinație cu terapia ocupațională, apar noi idei, concepții și moduri de exprimare a fetei. Confruntarea negării disfuncției din familie este facilitată și oferă fetei libertate față de trecut. Icoana *Hristos ca Viță de Vie* sugerează protecție și grijă divină, fetița a învățat din această icoană să aibă încredere în Dumnezeu și să se simtă protejată în această legătură spirituală. De asemenea, icoana transmite un sentiment de speranță și credință în viitor. Fetița a conștientizat că este important să aibă speranță înainte de provocări și să se bazeze pe credință în momente dificile. În imaginea Viță de Vie, fetița observă cum fiecare persoană are un rol în viața spirituală și poate aduce roade pozitive. Acest lucru provoacă responsabilitatea personală și sensul de scop în viață. Viță de vie aduce roade pentru a hrăni și a susține viața. Aceasta inspiră copilul să înțeleagă importanța de a aduce fructe bune în comunitatea sa și de a avea grijă de cei din jur.

Concluzii. Prin intermediul expresiei artistice, copilul transmite variate aspecte legate de sentimentele sale, cum ar fi explorarea propriei identități, anxietatea generală, relația cu familia și diverse situații de neglijare și abuz. Este necesar să adoptăm abordări educaționale și art-terapeutice pentru a spori adaptabilitatea la schimbările de viață. Instruirea copiilor în controlul emoțiilor încă de la vârste fragede poate preveni potențiale probleme, precum violența, sinuciderea sau abuzul de substanțe, care pot genera emoții perturbatoare.

Studiu de caz nr. 7

P.A., 7 ani, clasa pregătitoare – învățământ de masă. Fetița tipică, locuiește cu tatăl, cu bunicii din partea tatălui și cu surioara mai mică. Mai are o soră vitregă care locuiește cu mama.

Fetița nu are diagnostic, s-a decis participarea acesteia la ședințele de art-terapie spirituală deoarece aceasta prezintă tulburări emoționale, afective și de socializare din cauza despărțirii recente a părinților și separarea de sora ei vitregă.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. P.A. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total ea a săvârșit 24 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: spargerea blocajelor emoționale; eliberarea de tensiuni, anxietate, stres; înlăturarea frustrărilor acumulate și a sentimentelor negative.

Metode. Art-terapie spirituală se concentrează pe utilizarea icoanelor ca mijloc de exprimare artistică și explorarea spirituală și emoțională. Metodele au inclus realizarea desenului și pictarea icoanelor, explorarea culorilor și formelor (utilizarea culorilor și formelor într-un mod creativ pentru a exprima stări spirituale sau trăiri interioare) interpretarea simbolurilor icoanelor prin care copilul a fost ghidat în explorarea semnificațiilor simbolurilor și culorilor din icoane, facilitând înțelegerea și exprimarea personală. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

S-a folosit art-terapia ca metodă non-directivă pentru a restabili armonizarea copilului cu sine însuși și cu ceilalți. Se încurajează bucuria ei de a se manifesta creativ pe mai multe nivele de dificultate, în orice activitate.

Fetița se confruntă cu tulburări emoționale, afective, de socializare din cauza abandonului familial de către mamă, fetița fiind martoră la scenă. După părăsirea domiciliului de către mamă, fetița a rămas foarte supărată, tensionată, dezamăgită, plină de resentimente încât nici nu își mai dorea să-și vadă mama. Cele trei surori locuiau împreună, au crescut împreună, dar la plecarea mamei au fost despărțite, astfel că s-a produs un dezechilibru emoțional mare în conștiința, gândirea și comportamentul fetiței. Acestea i s-a întipărit în minte sentimentul de abandon⁴⁹³ din partea mamei.

Fetița a fost inclusă în activitățile de art-terapie având ca instrument icoana pe sticlă, cu scopul de a simți o susținere afectivă și a crește starea emoțională și

⁴⁹³ JUAN CARDONA ET AL., „Potential Consequences of Abandonment in Preschool-Age: Neuropsychological Findings in Institutionalized Children”, *Behavioural neurology* 25 (2012), pp. 291–301.

starea de bine a acesteia. Cunoscând foarte bine familia, surioarele și situația, noi am creat o legătură cu fetița, aceasta atașându-se foarte ușor de personale care îi oferă afecțiune, căldură, atenție.

Din punct de vedere al caracterului, eleva este sensibilă, timidă și închisă. La activitățile instructiv-educative lucrează încet, lucrează foarte puțin singură, are mereu nevoie de încurajare și vorbește doar când este întrebată și atunci trebuie insistat foarte mult. Simte nevoia mereu să fie încurajată, susținută. Se observă dezechilibrul emoțional prin care a trecut, deoarece dacă i se ridică tonul sau i se face o afirmație negativă, începe să plângă. Nu este stabilă din punct de vedere emoțional din cauza dezechilibrului produs în familie și despărțirea de surioara ei mai mare, despărțire care a fost foarte bruscă, fetița nefiind pregătită.

II. 133. P.A. Alegerea modelului

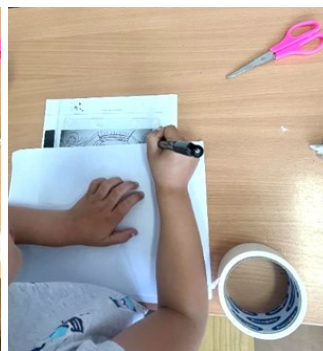
II. 134. P.A. Copierea desenului

II. 135. P.A. *Maica Domnului* – model

II. 136. P.A. Degresarea sticlei

II. 137. P.A. Copierea desenului

A fost bucuroasă să participe la activitățile de art-terapie spirituală. A ales să picteze icoana reprezentând *Botezul Domnului*, de dimensiune A4 și icoana *Maica Domnului cu Pruncul*.

Timiditatea, reținerea fetei se observă și în modul în care realizează desenul și așază culorile pe stratul pictural. Deși este încurajată mereu să se joace cu culorile, să pună din abundență, să experimenteze, nu depășește întru totul barierele încrederii în sine, îndoiala, teama.

II. 138. P.A. Finalizarea desenului II. 139. P.A. Așezarea culorilor II. 140. P.A. Pictarea veșmintelor

Privind această icoană, fetița și-a amintit de ziua când a fost botezată surioara ei mai mică, astfel că discuțiile au început din acel moment special și plin de bucurie pentru ea deoarece au fost prezenți toți membrii familiei. S-a discutat și despre îngerași, ocrotitorii copiilor, despre animale și relația acestora cu oamenii, momentele frumoase din familie, evenimentele importante, sentimentele trăite alături de cei dragi, etc.

Experiența pierderii, îndepărtării mamei, a produs inevitabil sentimente profunde de rușine și îndoială de sine. Imaginile și poveștile narrative pe baza lucrărilor realizate au creat un echivalent simbolic pentru experiența suferită, stimulând descărcarea de sentimente care înainte erau prea copleșitoare pentru a fi tolerate. Deși copiii ar trebuie protejați de grijile adulților acest lucru de multe ori nu este posibil. În foarte multe cazuri copiii sunt preocupați de dificultățile cu care se confruntă părinții lor și este nerealist să-i protejezi de a-și asuma griji. De aceea s-a încercat construirea punctelor forte în cadrul realității, acceptarea realității și depășirea acesteia.

A ajutat-o foarte mult și faptul că surioara ei după 3 luni de la eveniment s-a întors înapoi la aceeași școală cu ea, fiind transferată 3 luni la o școală de la oraș.

Activitățile de art-terapie spirituală, revederea zi de zi și comunicarea cu surioara ei plecată cu mama a ajutat-o foarte mult în depășirea barierelor emoționale și să dobândească încrederea în sine. Este mult mai bucuroasă, optimistă, fericită, deschisă când participă la activități împreună cu surioara sa.

II. 141. P.A. Finalizarea lucrării

II. 142. P.A. Punerea în ramă

Rezultate. Activitățile artistice și discuțiile au ajutat-o mult să accepte situația prin care a trecut, să o depășească și să găsească modalități de a face față schimbărilor. S-a reușit prin intermediul activităților crearea unei stări de liniște, reducerea tensiunii, anxietății, depășirea barierelor emoționale și dobândirea încrederii în sine. Prin activitățile de art-terapie spirituală s-a găsit soluții creative pentru a gestiona disfuncționalitățile legate de mediu (traume în familie). În mod gradual, universul cultural al fetei se extinde, manifestându-se dorința de a atinge realizările altora, precum pace, liniște, fericire, credință și bucurie. Icoana cu Botezul Domnului arată cum Ioan Botezătorul, îl botează pe Iisus, subliniind legătura specială și de prietenie dintre Ioan Botezătorul și Iisus. Atunci când Iisus a fost botezat, a fost ca și cum ar fi curățat și ar fi început o viață nouă, este un mod prin care fetița a văzut că ne putem schimba și îmbunătății. Fetița a învățat din icoană că este important să avem dragoste față de cei din jur și să ascultăm așa cum și Iisus a ascultat de Dumnezeu. Apa din Botez ne amintește că facem parte dintr-o familie spirituală și că Dumnezeu ne iubește. Este ca și cum am primi un mare abur de iubire de la Dumnezeu. Icoana cu Maica Domnului reprezintă o figură maternă reconfortantă și sigură. Fetița a simțit un sentiment de protecție și alinarea prin realizarea acestei icoane. De asemenea icoana transmite și un mesaj

de speranță și de încredere în vindecarea sufletească. Fetița a văzut imaginea ca pe un simbol al posibilității de a depăși dificultățile și de a găsi alinare în credință. S-a acordat mare atenție la nivelul de confort și deschidere al copilului față de discuții despre credință și emoții. S-a încurajat dialogul deschis și s-a oferit spațiu fetei pentru a împărtăși sentimentele în contextul învățăturilor spirituale.

Concluzii. Încet, cu răbdare, atenție și foarte multă dragoste fetița a finalizat toate lucrările din cadrul activităților, având un impact semnificativ asupra ei în creșterea stimei de sine și reducerea blocajului emoțional și social. Art-terapia poate fi adaptată în funcție de nevoile copilului și poate fi utilizată într-un context terapeutic pentru a aborda diverse probleme psihologice și emoționale.

Studiu de caz nr. 8

B.M., sex feminin, 9 ani, clasa I – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări: tulburări/dificultăți de învățare; tulburări de comportament; tulburări emoționale.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. B.M. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total ea a săvârșit 25 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: dezvoltarea competențelor sociale; spargerea blocajelor emoționale; dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire, etc); capacitatea de a învinge obstacolele de natură psihică (nu pot, nu sunt în stare, învingerea „amânării”).

Metode. Art-terapia spirituală se concentrează pe utilizarea icoanelor ca mijloc de exprimare artistică și explorarea spirituală și emoțională. Metodele au inclus realizarea desenului și pictarea icoanelor, explorarea culorilor și formelor (utilizarea culorilor și formelor într-un mod creativ pentru a exprima stări spirituale sau trăiri interioare) interpretarea simbolurilor icoanelor prin care copilul a fost ghidat în explorarea semnificațiilor simbolurilor și culorilor din icoane, facilitând înțelegerea și exprimarea personală. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

Fetița provine dintr-o familie disfuncțională⁴⁹⁴, fiind martoră de multe ori la violențele fizice și verbale din familie. Mama împreună cu ea și frățiorul mai

⁴⁹⁴ MOHD IMRAN, ANSA MUZAFFAR, „Effect of dysfunctional family on Self-esteem and social anxiety of young adults”, *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research* 10, 6 (2023), pp. b524–b529.

mic părăsesc frecvent mediul familial din cauza certurilor dintre adulți. Fetița mai are trei frați vitregi din partea mamei care locuiesc cu tatăl lor.

Fetița este asistată în dezvoltarea sa în ceea ce privește conceptul despre sine, mediul și modul de funcționare al acestuia. Prin art-terapie se încurajează formarea strategiilor de dezvoltare a problemelor și luarea deciziilor în vederea diversificărilor formale, se descoperă abilități noi, necunoscute până atunci, ceea ce duce la structurarea imaginii de sine pozitive.

În activitățile de art-terapie am urmărit cu mare atenție deschiderea copilului spre arta spirituală, modul în care a realizat desenul, am observat cu atenție fetița în actul creator și totodată personalitatea acesteia ca să o putem înțelege și ajuta în mod real, să reușim să fim în consonanță cu creația sa. Pentru fetiță, în universul ei minunat al viselor și fanteziei, nu exista nici o restricție, creațiile ei fiind ca în basmele și poveștile noastre românești, unde au un final fericit și fără de sfârșit.

Aceasta, în lucrările realizate în cadrul activității de art-terapie a exprimat întreaga grație a inocenței, incluzând atât lumea exterioară cât și cea interioară a ei. Satisfacția a fost mare observând că poate să se exprime liber și creativ în lucrarea sa. Proiecția sinelui s-a putut realiza prin desen și culoare cu sau fără intenție, cu sau fără un talent înnăscut.

II. 143. B.M. *Nașterea Domnului* –
așezarea culorilor

II. 144. B.M. *Nașterea Domnului* –
pictarea fondului

Pentru fetiță desenul și culoarea i-a oferit un grad de confort, o anumită siguranță a exprimării cu ajutorul acestui limbaj fără cuvinte. Din desenul realizat de ea se poate observa cum linia desenului este încărcată de sentiment. Universul

personal infantil a fost descătușat prin desen și culoare, percepția formelor, gestica fetei, jocul imaginativ, potențialul artistic, toate aceste dând naștere la multe discuții.

II. 145. B.M. *Hristos Pantocrator* – II. 146. B.M. *Hristos Pantocrator* – II. 147. B.M. *Hristos Pantocrator* – realizarea desenului pictarea veșmântului ultimele retușuri

S-a observat o diferență mare între modul de lucru de la clasă în cadrul actului instructiv-educativă, unde era foarte lentă și lucra doar dacă cadrul didactic o supraveghea frecvent și îi atrăgea atenția, simțind mereu nevoia de atenție din partea celor din jur și modul de lucru din cadrul activităților de art-terapie, unde a fost foarte deschisă, relaxată, conștiincioasă, atentă, respectând etapele și realizând lucrările frumos și îngrijit.

Pe baza creațiilor realizate de fetiță au fost multiple discuții, majoritatea bazându-se pe membrii familiei. Prima icoană realizată de fetiță a fost icoana *Nașterii lui Iisus*, care i-a trezit multiple amintiri de la nașterea frățiorului său, povestind bucuria pe care a simțit-o când și-a ținut pentru prima dată frățiorul în brațe și ce fericită era alături de familia ei. Despre tată foarte puține informații, când deschideam subiectul se putea observa pe fața ei o tristețe datorită faptului că petrece puțin timp cu el din cauza certurilor dintre părinți. La toate activitățile desfășurate la școala mama este prezentă cel mai frecvent, sunt puține ocazii când tatăl o aduce la școală, mai mult o aducea unchiul său care este foarte implicat în educația ei⁴⁹⁵. A doua lucrare realizată a fost Icoana cu *Iisus Hristos Învățător*, ducând din nou la sentimentul de paternitate, dorința prezenței tatălui în viața de zi cu zi.

⁴⁹⁵ MAŠA ĐURIŠIĆ, MILA BUNJEVAC, „Parental Involvement as a Important Factor for Successful Education”, *CEPS Journaș* 7, 3 (2017), pp. 137–153.

La finalul activităților, am admirat cu mult drag lucrările realizate, le-am plasat pe un șevalet și privind de la o distanță de doi-trei pași, s-au purtat multiple discuții, în special pe baza Icoanei cu Nașterea lui Iisus:

1. Ce personaje sunt în lucrarea ta?

Tatăl, mama, copilul, animalele și alți oameni.

2. Ce îți place cel mai mult la această lucrare?

Că sunt toți împreună: tata, mama și copilul.

3. Ce nu îți place la lucrare?

Că tatăl este desenat mai în spate.

4. Cu ce ai compara acest lucru în viața ta?

Tati stă mai departe la casa lui și noi stăm la bunica cu mami. Nu mai stăm împreună toți patru.

5. Ce am putea face ca acest lucru să se schimbe și tu să fi fericită?

Mami și tati să nu se mai certe și să locuim împreună.

În urma acestor discuții, noi am încercat să o facem pe fetița să înțeleagă că este normal să simtă confuzie și poate chiar tristețe în astfel de situații. Dar, indiferent ce se întâmplă între părinți, dragostea lor pentru ea este necondiționată și permanentă. Să locuiască doar cu mama poate fi o schimbare, dar împreună vom face tot posibilul să facem acest mediu să fie unul în care să se simtă susținută și fericită. Vom face tot ce putem pentru a face această tranziție cât mai ușoară pentru ea.

II. 148. B.M. Finalizarea primei lucrări

II. 149. B.M. Icoana în ramă

II. 150. B.M. Finalizarea lucrării nr. 2

Fetița a povestit deschis problemele existente în familie și dorința acesteia de a locui împreună cu tatăl ei, astfel că am încercat să concentrăm activitatea pe găsirea de soluții care să schimbe decorul sumbru, ducând spre o zonă pozitivă,

pentru a obține bunăstarea acesteia și a îndepărta tristețea din sufletul ei. În discuțiile existente s-a încercat detașarea fetei de problemele existente între părinți și accentuarea momentelor frumoase și pline de bucurie.

Rezultate. La finalul activităților, fetița a înțeles că ea nu este responsabilă de certurile părinților săi, că este normal să simtă confuzie și tristețe atunci când părinții se despart și se ceartă. Însă este important să vorbească despre ceea ce simte și să știe că este înțeleasă și susținută de noi și de familie. De asemenea i s-a amintit acesteia că este iubită foarte mult de părinți și că trebuie să aibă încredere în ea și în faptul că o să fie bine, fericită și liniștită. Prin susținerea și încurajarea pe care i-am oferit-o și prin observarea rezultatelor muncii sale, a reușit să depășească și barierele psihologice precum gândurile de neputință sau lipsa de încredere în sine. A manifestat o bucurie deosebită în privința frumuseții icoanelor pe care le-a pictat.

Icoana cu Nașterea lui Iisus pictată de fetiță reprezintă Sfânta Familie, arătând unitatea și importanța familiei în viața creștină, fetița învățând din aceasta despre dragostea și sprijinul pe care îl oferă familia indiferent de greutățile ce apar pe parcurs. Prin imaginea lui Iisus, Maria și Iosif, fetița a învățat despre iubirea necondiționată și dăruirea reciprocă. Scena Nașterii este plină de dragoste și grijă. Această scenă aduce o speranță nouă și o schimbare în lume. Fetița începe să înțeleagă importanța evenimentelor care aduc schimbare și frumusețe în viețile noastre. Maria și Iosif au avut încredere în planul divin, chiar dacă nu înțelegeau complet. Fetița învață despre ascultare și încrederea în călătoria vieții, chiar și în momente neașteptate. Icoana cu Mântuitorul Iisus Hristos Învățător ilustrează gestul de binecuvântarea al Mântuitorului, semnificând protecția și binecuvântarea divină asupra celor care privesc icoana. Fetița învață din aceasta să caute și să aprecieze protecția lui Dumnezeu în viața ei. De asemenea, prin această icoană copilul conștientizează că, chiar și în momente dificile, există speranță și posibilitatea unor noi începuturi. Toate discuțiile au fost adaptate la vârsta și nivelul de înțelegere al fetei.

Concluzii. În cadrul activităților de art-terapie, copilul integrează experiențe și percepții interioare prin arta sacră, ea asociază experiențele din lume cu sinele propriu, descoperindu-se, exprimându-se pe ea însăși.

Studiu de caz nr. 9

B.A., sex masculin, 7 ani, clasa pregătitoare – învățământ de masă

Deficiențe/Afectări:

- cerințe educaționale speciale⁴⁹⁶
- carențe educative și de mediu;
- tulburări de dezvoltare intelectuală;
- tulburări emoționale.

Ședințele/activitățile de art-terapie spirituală. B.A. a participat la art-terapie o dată pe săptămână, în ziua de sâmbătă de la ora 10:00 la 12:00, o ședință durând 2 ore. În total el a săvârșit 25 de ședințe de art-terapie, în perioada 17.10.2022–17.04.2023.

Obiective: dezvoltarea capacităților cognitive (memorie, atenție, limbaj, gândire); exersarea capacităților de exprimare verbală și nonverbală a sentimentelor, trăirilor, anxietăților; dezvoltarea competenței sociale.

Metode. Art-terapia spirituală se concentrează pe utilizarea icoanelor ca mijloc de exprimare artistic și explorarea spirituală și emoțională. Metodele au inclus realizarea desenului și pictarea icoanelor, explorarea culorilor și formelor (utilizarea culorilor și formelor într-un mod creativ pentru a exprima stări spirituale sau trăiri interioare) interpretarea simbolurilor icoanelor prin care copilul a fost ghidat în explorarea semnificațiilor simbolurilor și culorilor din icoane, facilitând înțelegerea și exprimarea personală. Tehnica utilizată a fost tehnica picturii pe sticlă.

Activitățile de art-terapie spirituală l-au ajutat atât din punct de vedere emoțional, cât și cognitiv. S-a încercat antrenarea aptitudinilor legate de memorie, orientare, percepție și atenție. Este foarte atras de partea artistică, desenează și pictează foarte frumos, simțindu-se foarte bine când are la îndemână: acuarele, pensule, creioane colorate, etc.

Băiatul a ales să picteze Icoana cu *Sfântul Ierarh Nicolae*, icoană îndrăgită de elev foarte mult, știind că Sfântul Nicolae este cel care aduce daruri copiilor și Icoana *Mântuitorul Împărat*. În timp ce realiza desenul, s-a observat abilități artistice dezvoltate și atenția la detalii ale copilului. Acesta a fost susținut și

⁴⁹⁶ Pentru o analiză a demersurilor de integrare a copiilor cu cerințe speciale în învățământul de masă, a se vedea RUXANDRA FOLOSTINA, CLAUDIA IACOB, „The Inclusion of Children With Special Education Needs: A Theoretical Approach”, în VICTORIȚA TRIF (ed.), *Analyzing Paradigms Used in Education and Educational Psychology*, Information Science Reference, Pennsylvania, 2020, pp. 189–109.

apreciat pe parcurs pentru efortul și creativitatea pe care le-a investit în prima sa pictură de icoană, sugerând astfel o aptitudine artistică notabilă și un potențial de dezvoltare în domeniul artelor. Încurajându-i creativitatea și exprimându-i cât de frumoase și bine alese sunt culorile pe care le-a folosit în pictură, s-a observat satisfacția personală a copilului și creșterea stimei de sine.

II. 151. B.A. Alegerea nodelului – *Sfântul Nicolae*

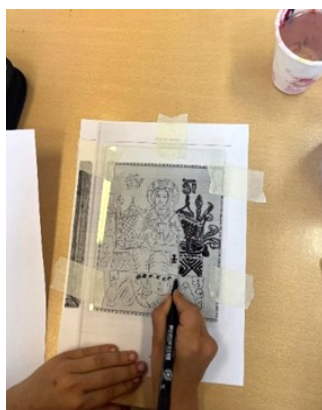
II. 152. B.A. Degresarea sticlei

II. 153. B.A. Realizarea desenului

II. 154. B.A. Alegerea modelului nr. 2

II. 155. B.A. Realizarea desenului

II. 156. B.A. Finalizarea desenului

Elevul a fost foarte curios să afle în întregime povestea Sfântului Nicolae și însemnătatea acestui Sfânt, dincolo de faptul că este considerat ocrotitorul copiilor. Ascultând cu atenție povestea din spatele imaginii relatată de art-terapeut/voluntar, băiatul și-a însușit învățături morale precum: milostenia, facerea de bine, ajutorarea celor aflați în necazuri, dragostea de semeni, bunătatea, faptele bune, etc.

Aceste activități de descărcare creativă reduc semnificativ anxietatea⁴⁹⁷, prin transpunerea în plan concret a propriilor sentimente, a propriilor trăiri. În momentul în care copilului i s-a oferit consemnul meditativ și invitația la pictură, acesta a beneficiat și de un cadru securizant, confidențial, în care să își dea voie să se exprime, deci să se elibereze prin intermediul picturii.

II. 157. B.A. Finalizarea desenului –
Sfântul Nicolae

II. 158. B.A. Pictarea veșmintelor

II. 159. B.A. Mici retușuri

II. 160. B.A. Icoana în ramă

II. 161. B.A. Prezentarea icoanei

Activitatea aceasta a constituit pentru el o noutate, o modalitate inedită, creativă, de aici și dorința de implicare, curiozitate, disponibilitate. Mai mult de atât, observăm că activitățile presupun manipulările cu ajutorul mâinilor a ceva

⁴⁹⁷ Pentru o analiză a efectelor anxietății asupra copiilor a se vedea MOHAMMED AL-BILTAGI, ESSAM SARHAN, „Anxiety Disorder in Children: Review”, *Journal of Paediatric Care Insight* 1 (2016), pp. 18–28.

concret, ce dispune de numeroase variante în ceea ce privește forma, dimensiunea, culoarea. Cu alte cuvinte pensula, marcărul sau orice alt instrument reprezintă liantul dintre subiect și sticlă, planșă, între EU și oglinda sa.

Rezultate: Pictarea icoanelor pe sticlă oferă un mediu expresiv și interactiv. Copilul învață să-și exprime mai bine emoțiile și trăirile, transformându-le în imagini sau simboluri pe sticlă. Procesul de creație stimulează gândirea creativă și dezvoltarea abilităților cognitive a copilului, precum recunoașterea formelor, culorilor și asocierea de idei. Utilizarea icoanelor facilitează comunicarea acestuia ajutându-l să-și expună gândurile și sentimentele într-un mod accesibil și creativ. De asemenea, prin concentrarea asupra activității, copilul a experimentat o reducere a anxietății și a stresului. Aceste activități l-am sensibilizat la frumos și la detalii din jur, toate acestea contribuind la o mai bună conștientizare estetică și la aprecierea mediului înconjurător. Icoana cu *Sfântul Ierarh Nicolae* ilustrează virtuți creștine precum bunătatea, iubirea și compasiunea, oferind exemple practice din viața Sfântului Nicolae. Sfântul Ierarh Nicolae este cunoscut pentru actele sale de generozitate și ajutor față de cei nevoiași. Copilul înțelege că iubirea și bunătatea sunt fundamentale în viața creștină și că faptele bune mereu sunt răsplătite. În Icoana *Mântuitorul Împărat*, chipul lui Hristos poate fi perceput ca un model de blândețe, iertare și înțelepciune. Copilul fiind încurajat să urmeze aceste calități în relațiile sale cu familia și cu ceilalți.

Concluzii: Icoana pe sticlă este o modalitate vizuală și simbolică de a transmite învățături, oferind o constantă sursă de inspirație spirituală în viața copilului. Activitățile de art-terapie spirituală creează pentru unii copii cadrul favorabil exprimării libere a acestora, adoptând o atitudine degajată, lipsită de emoții și inhibiții. Scopul acestor activități este sensibilizarea copiilor față de tot ce ne înconjoară și de dezvoltarea acestora comportamente și atitudini sociale active, responsabile, tolerante, deschise, comunicative și autoevaluative.

4.2.1. Studiile de caz – analiză comparativă

Dacă realizăm o paralelă între studiile de caz în care sunt prezente repere iconografice și studiile de caz unde s-au utilizat alte instrumente, se poate observa că în ambele cazuri copiii au reacționat pozitiv la aceste activități de art-terapie, fiind atrași mult de partea creativă. Copiii iubesc arta, iubesc să fie creativi fie că sunt copii cu probleme de comportament, probleme emoționale, violență în familie, cu cerințe educaționale speciale sau copii cu dizabilități: autism, sindromul Down, handicap, etc.

Atât la ședințele de la centru de asistență socială din Cluj, cât și la ședințele de art-terapie din școală, copiii așteptau cu nerăbdare să participe deoarece creația îi relaxa, gândurile ieșeau la suprafață și puteau fi exprimate liber. Relația cu art-terapeutul a fost strânsă în ambele situații, fiind caracterizată de apropiere, încredere și deschidere. Copiii s-au atașat repede de art-terapeut/voluntar, au format o legătură care a permis și a făcut posibilă deschiderea și interacțiunea copilului cu art-terapeutul.

Copiii cu dizabilități: autism, sindromul Down, handicap, etc, de la Centru de asistență socială și protecția copilului, deși păreau impresionați de reprezentările iconografice și se putea discuta pe baza lor, le era dificil procesarea informațiilor privind conturarea Sfântului din reprezentările iconografice, înțelegerea etapelor necesare realizării unor lucrări, întâmpinau dificultăți mari de motricitate fină și grosieră. De asemenea, unii la început au fost nonverbal, comunicându-se doar prin gesturi și atingeri.

Copiii din centru au beneficiat de activități complexe de învățare, corectare și compensare a dizabilității, oportunitatea de adaptare și relaționare în diferite grupuri sociale. Activitățile didactice din cadru ședințelor s-au adresat nevoilor individuale ale fiecărui copil, fiind organizate să favorizeze relaționarea și să atenueze comportamentele impulsive. Din desen s-au extras forme scrise ale literelor, posibilitatea să se exprime în citit și în scris, cu dificultate într-adevăr. S-a urmărit totodată, prin crearea unei forme, dezvoltarea simțului tactil și perceperea propriei activități ca dăătoare de formă.

Folosind calitatea universală a artelor vizuale în educația non-academică de cultură generală artistică și non-artistică, obiectivul a fost depistarea și utilizarea în practică a abilităților restante și ascunse ale copilului. Acestuia i s-a acordat importanța „ființării” în context cu ceilalți, cu imaginile și cu lumea, ca ființă care devine autocreatoare, care se autodezvăluie și dorește să fie membru activ al comunității. În centrul atenției a fost ceea ce apare în exprimarea artistică a copilului și care însumează orice aspect, care poate să conducă către noi posibilități de viață prin intermediul participării la procesul artistic, având cu obiectiv avansarea către împlinirea de sine, indiferent de gradul de handicap. S-au transmis informații dincolo de granițele lingvistice, s-au folosit capacitățile de comunicare nonverbală ale persoanei, superioare comunicării verbale, s-a îmbunătățit inteligența multiplă prin dezvoltarea deprinderilor cheie, stimulând creativitatea. Fiecare copil are ceva de oferit și de comunicat, inclusiv persoanele cu dizabilități, cu condiția de a li se crea un mediu de exprimare adecvat. Abordarea din punct de vedere al

stimulării prin metode creative, artă, lucru manual, mișcare și joc, identifică abilitățile copilului și le dezvoltă. Terapia prin artă are la bază ideea că exprimarea creativă poate favoriza vindecarea și bunăstarea mentală. Iar în rândul celor nonverwali, aceia sunt primii care caută să se exprime indirect, prin simboluri, simbolurile oferindu-le culori, corespondent în problemele lor și speranța că astfel sunt auziți, înțeleși, decodați. Art-terapia îmbină tehnici de: psihoterapie, libertate de exprimare, creativitate și ghidare interioară, pentru a îmbunătăți starea mintală și bunăstarea copilului. Astfel, copilul reușește să se exprime liber, se lasă cunoscut, descoperit, caută multiple căi de comunicare, se simte protejat și se eliberează de energiile negative și micile neplăceri interioare.

Instrumentele utilizate în procesul de art-terapie trebuie adaptate la nivelul de vârstă și tipul de copil cu care se lucrează. Doar anumite instrumentele au impact asupra unor copii. De aceea, art terapia spirituală, folosind ca instrument icoana pe sticlă, nu poate fi utilizată în toate ședințele și la toți copiii. Instrumentele folosite în cadrul ședinței sunt alese de copil în funcție de nevoile și dificultățile cu care se confruntă. Art-terapeutul doar moderează și conduce activitatea după ce copilul alege instrumentul cu care rezonază cel mai bine.

În cadrul activităților de art-terapie având ca instrument icoana pe sticlă, obiectivele au fost: dezvoltarea abilităților psiho-emoționale și sociale, creșterea autonomiei personale, creșterea achizițiilor cognitive, creșterea capacității de comunicare, creșterea capacității de concentrare a atenției, creșterea gradului de securizare afectivă, reducerea absenteismului, creșterea gradului de sociabilitate, creșterea gradului de dezvoltare emoțională, stimularea creativității, dezvoltarea potențialului copilului sub toate aspectele: intelectual, fizic, social, îmbunătățirea comportamentului, dezvoltarea vocabularului.

Prin icoană, prin legătura spirituală și prin modelele oferite, s-a reușit crearea unei legături emoționale între terapeut și copil, care a condus la verbalizarea traumelor și a suferințelor. Totodată, la copiii care au găsit consolare în legătura cu divinul, s-a observat crearea unor conexiuni cu reprezentări iconografice feminine/masculine, care le suplineau pe cele paterne/materne slab prezente sau absente. Învățăturile de ordin moral desprinse din istorisirea personajelor pictate au început să servească drept ghidaje pentru un bun comportament cu prietenii și cei apropiați, precum și pentru crearea de noi legături sociale. Totodată, aceste povestiri au fost dătătoare de speranță pentru copii, care au putut observa că oameni aflați în situații dificile au reușit să le depășească.

După cum am specificat în capitolul în care am definit conceptul de „spiritualitate”, aceasta încorporează trei dimensiuni: relația cu sine, cu semenii și cu transcendentalul. Raportat la copii, prin intermediul pictării icoanelor, ei au reușit să își cunoască propriile emoții și dorințe interioare, să le facă cunoscute celorlalți și astfel să își îmbunătățească relația cu ei. Totodată, acolo unde s-a simțit aplecarea spirituală, copiii au reușit să adopte o viziune pozitivă asupra vieții prin apropierea de Dumnezeu, care e privit ca fiind întotdeauna alături de ei. Astfel, în ciuda suferințelor provocate de mediul familial disfuncțional, acești copii au simțit că nu sunt niciodată singuri și Cineva le poartă de grijă.

Alte aspecte care țin de legătură cu transcendentalul sunt și cele care privesc descoperirea sensului vieții, a valorilor morale și a scopului în viață. Deși aceste teme pot fi mult mai specifice unei alte categorii de vârstă, și copii, la nivelul lor, pot face astfel de problematizări. De aceea, prin exteriorizarea emoțională oferită de terapia prin intermediul icoanelor, ei au descoperit și ceea ce le-ar plăcea să facă în viitor, cum ar dori să se raporteze adulții la ei și să identifice schimbările comportamentale care le-ar putea îmbunătăți viața.

Tot în paginile anterioare am menționat-o pe Catherine Moon, care a avansat ideea artei ca formă de rugăciune. Ea postula că prin intermediul reprezentărilor imagistice sacre se realizează conectarea la divin care conduce concomitent la experimentarea conexiunii spirituale. Această idee întărește ceea ce am menționat mai sus.

Copiii lipsiți de legătura afectivă naturală cu părinții, prin intermediul art-terapiei spirituale, intră în legătură cu transcendentul care îi conectează cu ei înșiși și cu nevoile lor emoționale, oferindu-le totodată o viziune mai amplă asupra existenței. Acest lucru era afirmat și de Shaun McNiff, care considera că terapia prin artă conduce la conectarea persoanelor cu nevoile sufletului.

După cum am observat din studiile de caz realizate, e necesar ca art-terapia să fie aplicată tuturor categoriilor de copii, cu dizabilități, disfuncționalități și., dar având instrumente, materiale diferite. În cadrul acestor ședințe, e necesar ca să li se permită copiilor alegerea acelor materiale care rezonază cu propriile căutări și stări interioare. Această primă alegere constituie fundamentul de la care pornește procesul terapeutic, ea putând descoperi principala traumă/preocupare/suferință a copilului.

Cele două categorii de copii alături de care am lucrat, cu dizabilități (autism, sindromul Down, CES) și disfuncționalități (abandon familial, probleme emoționale

ș.a) au prezentat fiecare asemănări și deosebiri în privința modului în care a fost aplicată art-terapia, a greutăților întâmpinate și a rezultatelor obținute.

Pentru prima categorie s-a urmărit îmbunătățirea următoarelor aspecte: consolidarea deprinderilor motrice de bază, a abilităților manuale, creșterea autonomiei, formarea de gesturi simple și corectarea atitudinilor vicioase și evitarea apariției deviațiilor.

Pentru a doua categorie, copiii cu disfuncționalități s-a avut în prim-plan următoarele aspecte: înțelegerea propriilor emoții, exprimarea emoțiilor pozitive și negative, crearea unor mecanisme pentru a depăși situațiile neplăcute, însușirea unor tehnici pentru depășirea conflictelor și începerea procesului de autocunoaștere.

Chiar dacă art-terapia prin intermediul icoanelor prezintă diferențe față de art-terapia tradițională prin materialul și unele concepte utilizate, rezultatele obținute sunt asemănătoare. Amintim câteva: dezvoltarea potențialului copilului sub toate aspectele (fizic, intelectual, social), creșterea gradului de dezvoltare emoțională, îmbunătățirea coordonării și a motricității generale, dezvoltarea autonomiei și a independenței personale, creșterea gradului de încredere în forțele proprii și dezvoltarea stimei de sine, dezvoltarea creativității și a imaginației, creșterea capacității de interrelaționare și stabilire de contacte sociale, îmbunătățirea abilităților de comunicare, etc.

Concluzii

În creionarea principalelor concluzii ale cărții vom urmări modul în care obiectivele propuse în *Introducere* au fost atinse și care este noutatea cercetării. Aceste obiective au fost: identificarea funcțiilor art-terapiei, a rolului art-terapeutului și a tehnicilor utilizate de acesta; caracteristicile art-terapiei utilizate în cazul copiilor cu dizabilități; analizarea art-terapiei spirituale și a metodelor implicate; simbolismul icoanei și istoria icoanelor pe sticlă; realizarea a două studii de caz (primul, implicând art-terapia tradițională, al doilea, art-terapia spirituală prin intermediul icoanelor pictate pe sticlă), însoțite de o analiză comparativă.

În privința primului obiectiv, în cadrul cercetării am identificat mai multe funcții ale art-terapiei.

Terapia prin artă utilizează funcții creative pentru a crea lucrări expresive: funcția fizionomică permițând expresia emoțională și modele artistice neconvenționale. Funcția de manipulare a formei permite manipularea și consolidarea formelor, în timp ce funcția simbolică creează imagini cu impact emoțional. Aceste funcții lucrează împreună pentru a transforma abilitățile cognitive și sociale, făcând terapia prin artă un instrument puternic pentru vindecare și creștere personală.

Tehnicile utilizate în procesul art-terapeutic sunt multiple. Terapia prin artă implică o echipă de profesioniști care oferă îndrumare și supraveghere persoanei care primește terapie. Procesul începe cu evaluări de către un psihiatru și psiholog, urmate de sesiuni de terapie prin artă cu un terapeut de artă. Comunicarea verbală este încurajată în timpul sesiunilor de terapie pentru a ajuta copilul să-și exprime gândurile și emoțiile legate de opera sa de artă. Analizarea operei de artă poate oferi o perspectivă asupra sentimentelor copiilor și îi poate ajuta să rezolve problemele în mod constructiv. Terapia prin artă se poate face individual sau în grup, cu scopul de a aborda și rezolva provocările copilului. Sunt utilizate diverse tehnici precum: desenul, pictura, sculptura (modelarea cu plastilină sau argilă), fotografia și mediile digitale, în funcție de preferințele și nevoile clientului. Modelarea cu plastilină sau argilă este o tehnică frecvent utilizată care poate evoca emoții pozitive și poate îmbunătăți imaginea de sine a clientului.

Artistul vizual sau terapeutul prin artă joacă un rol important în terapia prin artă, oferind îndrumări, evaluând abilitățile artistice și documentând limbajul

simbolic folosit în procesul terapeutic. Asistenta medicala supraveghează ședințele de terapie și înregistrează observațiile. Art-terapeutul trebuie să fie licențiat sau să aibă absolvit o pregătire de specialitate în terapie prin artă. În timpul terapiei, accentul se pune mai degrabă pe procesul terapeutic decât pe produsul artistic. Terapeutul îl ajută pe copil să-și exploreze creativitatea, fantezia, imaginația să-și exprime emoțiile și oferă sprijin și libertate pentru auto-exprimare. Terapeutul îl ajută pe copil să interpreteze mesajele transmise prin lucrările sale, facilitând autodescoperirea. Terapeutul creează, de asemenea, un proiect pentru a structura sesiunile de terapie și pentru a urmări progresul. Adaptabilitatea este importantă în gestionarea schimbărilor din timpul terapiei.

Al doilea obiectiv a urmărit identificarea beneficiilor art-terapiei în cazul copiilor, cu accent pe copiii care au tulburări emoționale sau dizabilități. Terapia prin artă este un tip de terapie care îi ajută pe copii să se exprime și să facă față experiențelor dificile. Le poate crește încrederea în sine, puterea emoțională, abilitățile sociale și poate reduce durerea emoțională. Art-terapeuții folosesc diferite metode pentru a crea schimbări pozitive prin interacțiunea cu terapeutul și materialele de artă într-un mediu sigur. Această terapie este utilă în special pentru copiii cu traume, afecțiuni medicale, delincvență și nevoi educaționale speciale. În general, terapia prin artă oferă copiilor o modalitate unică și eficientă de a-și procesa emoțiile și de a stabili o relație pozitivă cu terapeutul lor. Poate implica tehnici precum dialogul, pictura sentimentală și accesarea amintirilor prin fotografii. Acest tip de terapie este flexibilă și personalizată, fără reguli rigide, iar comportamentul de susținere și încurajare al terapeutului este crucial în stimularea creativității și a dezvoltării personale. Copiii cu dizabilități se pot angaja în activități creative și jocuri educaționale ca și colegii lor, dar abilitățile lor pot fi mai puțin avansate, organizate și diverse. Barierele legate de dizabilitatea lor, cum ar fi dependența de îngrijitori sau limitările de mediu, le pot restricționa abilitățile. Jocul educațional este o modalitate de a ajuta acești copii, deoarece are beneficii pe termen lung, cum ar fi îmbunătățirea abilităților sociale și dezvoltarea cognitivă. Terapia prin artă și jocurile educaționale pot fi, de asemenea, benefice pentru copiii cu dizabilități, ajutându-i să-și exprime și să facă față emoțiilor. Activitățile de terapie prin artă oferă sprijin fizic copiilor cu mișcări de rătăcire sau comportamente repetitive, ajutând la auto-conștientizarea și controlul acestora. Scopul este de a le împuternici să preia controlul asupra propriei vieți. Pentru elevii cu dizabilități, educația se concentrează pe promovarea independenței prin abilități de citire și înțelegere predate cu ajutorul vizual, cum ar fi imagini sau obiecte.

În cadrul celui de-al treilea obiectiv, am analizat în profunzime art-terapia spirituală, urmărind beneficiile pe care le aduce și metodele utilizate. Au existat multe încercări de a sublinia semnificația spiritualității în terapia prin artă. Actul de a crea artă permite copiilor să-și exploreze spiritualitatea vizualizând experiențele, amintirile și emoțiile. Spiritualitatea, în acest context, se referă la valorile și convingerile interioare ale unui copil, care pot fi perturbate de crize grave de sănătate fizică. Terapia prin artă oferă un spațiu creativ pentru ca copiii să se regăsească și să descopere strategii de coping. Arta poate exprima spiritualitatea și evoca sentimente de spiritualitate prin contemplare și receptivitate. Această legătură poate duce la un proces susținut de reflecție dincolo de întâlnirea inițială cu arta. Reprezentarea non-verbală a temelor transcendente este accentuată în terapia prin artă, deoarece permite o înțelegere mai profundă a percepției copilului asupra transcendentului. Discuțiile și dezbaterile verbale despre exigențe transcendente pot distra atenția de la adevăratele nevoi terapeutice ale clientului, care sunt adesea înregistrate în aprecierea nonverbală a transcendentului.

Relevanța domeniului transcendent pentru psihoterapie constă în credința că modul în care copiii gândesc despre lume și despre problemele lor de viață le afectează bunăstarea generală. Sistemul de credințe al unui copil formează un context complex al acestora în terapie, iar căutarea unui sistem de credințe transcendentale este o modalitate de a stabili un sentiment de sine. Chiar și cei care nu sunt religioși pot avea în continuare intuiții transcendente. Cei care se țin de un sistem de credințe transcendente care le împiedică conceptul de sine pot avea nevoie de psihoterapie religioasă. Terapia prin artă poate fi folosită pentru a explora și reflecta asupra lumii transcendente personale a unui client prin crearea de imagini care reprezintă convingerile acestuia. Aceste imagini pot fi discutate și analizate cu terapeutul.

Al patrulea obiectiv, care a avut în centru icoana bizantină, icoanele pe sticlă și simbolismul lor, este în strânsă legătură cu obiectivul anterior, art-terapia spirituală. Am ales să utilizăm icoanele pe sticlă în cadrul ședințelor de art-terapie întrucât acestea, în general, nu sunt folosite în activități extra bisericești. Am socotit că simbolismul bogat și tematica variată a icoanelor sunt două caracteristici care se potrivesc în cadrul activităților de art-terapie spirituală. Reprezentările artistice ale lumii bizantine au două tendințe principale: una simbolică și influențată de Egipt, iar cealaltă narativă și influențată de Siria și Palestina. Aceste două tendințe se completează și se îmbină armonios în reprezentări artistice unice. Iconografia, care este limbajul acestor reprezentări artistice, a evoluat de-a lungul timpului și

este considerată un sistem sacru și neschimbabil de codificare a imaginației și a sensului. *Erminia picturii bizantine* a lui Dionisie din Furna este un exemplu semnificativ de pictură bisericească care a supraviețuit până în zilele noastre. Icoanele nu sunt doar imagini, ci transmit copiilor învățături și emoții importante. Crearea unei picturi implică o luare în considerare atentă a plasării, axelor, proporțiilor, liniilor, formelor, culorilor, etc. Elementele folosite în icoane, cum ar fi liniile și formele geometrice, formează un limbaj distinct cu semnificații simbolice. Icoanele nu exprimă un punct de vedere singular, ci mai degrabă cuprind percepții și învățături multiple. Spațiul reprezentat în icoane este deschis și își propune să includă privitorul folosind o perspectivă multicentrică și dinamică. Scopul acestei compoziții este de a face ceea ce ni se prezintă să prindă viață. Atunci când descriu evenimente istorice, artiștii le aduc în prezent, transformându-le pentru a se potrivi cu contextul actual. Compoziția este o combinație de diferite elemente artistice care sunt folosite pentru a exprima emoții, stări și experiențe prin linii, forme și culori.

Utilizarea icoanelor este similară cu procesul de citire al unei cărți. În prima fază, elevii învață să „citească” sau să interpreteze aceste simboluri. Apoi, ei evoluează pentru a dezvolta propriile lor interpretări și în cele din urmă, pentru a compune propriile lor creații folosind aceste simboluri. Această etapă reflectă modul în care iconografia funcționează, unde elevii sunt ghidați în a învăța să observe, să reflecteze și să extragă învățături valoroase din icoane, cu scopul de a dezvolta propriile lor principii morale.

Icoanele pictate pe sticlă au reprezentat o formă de comunicare prin intermediul căreia au transmis nu doar imagini impresionante, ci și mesaje mai profunde ascunse în compoziția și culorile lor vibrante. Prin urmare, icoana a funcționat ca o reprezentare simbolică a Bibliei pentru cei care nu știau să citească, permițându-le să înțeleagă și să aibă acces la învățăturile religioase chiar dacă erau analfabeți.

Ultimul obiectiv a implicat realizarea a două studii de caz, unul implicând art-terapia tradițională (9 studii de caz prezentate în capitolul I, realizate cu copiii de la Complexul de Servicii Sociale Comunitare pentru copii și adulți Cluj-Napoca, copii cu autism, sindromul dawn) și altul utilizând art-terapia spirituală prin intermediul icoanelor pe sticlă (9 studii de caz prezentate în capitolul IV, realizate cu copiii de la școală, copii cu probleme emoționale, cerințe educaționale speciale, abandon familial). Terapia prin artă nu este doar un proces creativ, ci și unul spiritual, mai ales pentru copiii care se confruntă cu emoții dificile. Le permite

să-și exploreze interiorul și să obțină o perspectivă asupra experiențelor lor spirituale. Principiile creștine sunt încorporate în terapia prin artă pentru a ajuta copiii să-și exprime și să înțeleagă nevoile lor spirituale. Prin folosirea artei creștine, copiii pot învăța toleranța față de diferite credințe și practici și pot dezvolta un sentiment de apartenență la societate. Artele creative cu caracter sacru promovează, de asemenea, dialogul interconfesional, reduc gradul de defensivă și oferă noi perspective asupra credinței și spiritualității. Artă creștină pune accent pe iubirea față de ceilalți, săvârșirea de fapte bune și acte de caritate, care sunt justificate prin imagini creștine și texte biblice. Atât arta seculară, cât și cea creștină își propun să promoveze comunitatea și bunăstarea. Icoanele, ca formă de comunicare, stabilesc un discurs între opera de artă și privitor, solicitând privitorului să înțeleagă și să interpreteze corect mesajele.

Am lucrat cu două grupe de copii, una cu dizabilități (autism, sindrom Down, CES) și cealaltă cu disfuncționalități (abandon de familie, probleme emoționale etc.). Fiecare grup a avut asemănări și diferențe în ceea ce privește modul în care a fost aplicată terapia prin artă, provocările cu care se confruntă și rezultatele obținute. Pentru copiii cu dizabilități, scopul a fost îmbunătățirea abilităților motorii, independența și corectarea comportamentelor negative. Pentru copiii cu disfuncții, accentul s-a pus pe înțelegerea și exprimarea emoțiilor, dezvoltarea mecanismelor de coping și promovarea autodescoveririi.

Au existat două categorii de studii de caz (9 studii de caz care au implicat art-terapia tradițională prezentate în capitolul I și 9 studii de caz care au cuprins art-terapia spirituală prezentate în capitolul al IV-lea) în care au fost implicați copii de la centru de asistență socială și copii de la școală. În primul studiu de caz, realizat în cadrul programului Centrul de Terapie prin artă, terapie ocupațională și prin joc, care a fost condus de doamna Dr. Emilia Chirilă, am lucrat împreună utilizând art-terapia tradițională. În al doilea studiu de caz, realizat în școală împreună cu echipa aflată sub coordonarea doamnei Emilia Chirilă și a domnului Prof. Univ. Dr. Marcel Muntean, a fost utilizată art-terapia spirituală prin intermediul icoanelor pe sticlă. Icoanele sunt imagini care reprezintă valori și principii morale pe care copiii ar trebui să le învețe în timpul anilor de școală. Fiecare imagine spune o poveste care poate oferi răspunsuri la diferite probleme psihologice și emoționale, probleme de comportament, abandon sau abuz de familie și dependențe de substanțe cu care se confruntă copilul sau familia acestuia.

Atât în studiile de caz în care s-au folosit repere iconografice, cât și în cele în care au fost folosite alte instrumente, copiii au reacționat pozitiv la activitățile

de art-terapie. Au fost atrași de aspectul creativ al artei și le-a plăcut să se exprime. Sesiunile de art-terapie atât la centrul de asistență socială, cât și la școală au fost așteptate cu nerăbdare de către copii, deoarece i-a ajutat să se relaxeze și să-și exprime liber gândurile. Relația dintre copii și terapeutul artistic a fost caracterizată de apropiere, încredere și deschidere. Cu toate acestea, copiii cu dizabilități au întâmpinat dificultăți în procesarea informațiilor și abilități motorii fine și grosiere. Unele au fost inițial non-verbale, dar comunicate prin gesturi și atingeri. Copiii din centru au beneficiat de diverse activități de învățare care au satisfăcut nevoile lor individuale și i-au ajutat să se adapteze și să socializeze. Aceste activități au urmărit, de asemenea, dezvoltarea abilităților de citire și scriere și a simțului tactil și de percepție.

Utilizarea art-terapiei spirituale prin intermediul icoanelor pe sticlă constituie noutatea pe care această carte o aduce. Studiile de caz realizate de noi au dovedit eficacitatea acestui tip de art-terapie. Mai mult, după cum s-a specificat în cuprinsul lucrării, chiar și art-terapia tradițională este utilizată pe scară restrânsă în România. Dată fiind această realitate, cercetarea de față dorește să sublinieze importanța acestei forme de terapie, în speranța că ea va începe să fie folosită mai des.

În ceea ce privește optarea pentru icoanele de sticlă, ea a fost de ordin obiectiv: în primul rând, fiindcă icoana e cel mai important obiect artistic din spiritualitatea creștin-ortodoxă, iar în al doilea rând, întrucât pictarea unei icoane pe sticlă e mult mai ușoară pentru copii și le oferă mai multă libertate imagistică.

Un ultim aspect care reliefează și mai mult noutatea cărții e tocmai faptul că nu s-au realizat studii privind posibilitatea utilizării icoanelor în art-terapie. Mai mult, art-terapia spirituală care să utilizeze icoane nu a fost niciodată implementată în România. De aceea, cartea de față vine ca o propunere pentru ca acest tip de terapie să fie utilizat și în țara noastră. Dată fiind lipsa cercetărilor anterioare, cu siguranță sunt aspecte ale lucrării care ar mai putea fi îmbunătățite. Pe acestea le vom continua în cercetările pe care le vom realiza în viitor.

Prin urmare, credem că această inițiativă pionieristică poate fi pusă în practică în viitor, așa cum am ilustrat în studiile noastre de caz personale și actuale.

Bibliografie

Cărți

- AGA, VICTOR, *Simbolica biblică și creștină. Dicționar enciclopedic*, Învieirea, Timișoara, 2005.
- ALLEN, PAT B., *Art Is a Spiritual Path: Engaging the Sacred through the Practice of Art and Writing*, 49033rd edition, Shambhala, Boston, 2005.
- ALLEN, PAT B., *Art Is a Way of Knowing: A Guide to Self-Knowledge and Spiritual Fulfillment through Creativity*, Shambhala, Boston : New York, 1995.
- APOSTOL, CONSTANTIN, *Oficializarea stilului pictural bizantin în iconografia creștină*, Editura Universității din București, București, 2008.
- ARNHEIM, RUDOLF, *Art and visual perception: A psychology of the creative eye*, (Art and visual perception: A psychology of the creative eye, New version), University of California Press, Berkeley, CA, US, 1974.
- ARNHEIM, RUDOLF, *Visual Thinking*, University of California Press, Berkeley, Calif., 1974.
- Arta pentru copii*, Gama, Iași, 2009.
- Bede: Commentary on Revelation*, traducere de FAITH WALLIS, 1st edition, Liverpool University Press, Liverpool, 2013.
- BETENSKY, MALA GITLIN, *What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression* (What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression), Jessica Kingsley Publishers, London, England, 1995.
- BIGHAM, STÉPHANE, *Icoana în Tradiția Ortodoxă*, traducere de DIANA PREDA și CORNEL APOSTOL, Theosis, Oradea, 2016.
- BORCHARDT-HUME, ACHIM (ed.), *Rothko: The Late Series*, 1st Edition, Tate, London, 2009.
- BOSWORTH, C. E.; LEWIS; PELLAT; DONZEL, E. J. VAN (ed.), *Encyclopaedia of Islam (Khe-Mahi)* :, vol. V, Brill, Leiden, 1998.
- BOTTON, ALAIN; ARMSTRONG, JOHN, *Art as Therapy*, ediție de JANE ACE, Phaidon Press, London, 2013.
- BURKE, MARY THOMAS, *Counseling: The Spiritual Dimension*, ediție de JUDITH G. MIRANTI, Amer Counseling Assn, Alexandria, VA, 1995.
- CANE, FLORENCE, *The Artist in Each of Us*, Thames and Hudson, London, 1951.

- CASTELNUOVO, GIANLUCA; ONOFRI, ANTONIO; LEE, CHRISTOPHER WILLIAM; OSTACOLI, LUCA; STINGL, MARKUS, *Present and Future of EMDR in Clinical Psychology and Psychotherapy, volume II*, Frontiers Media SA, Lausanne, 2023.
- CHIRILĂ, EMILIA, *Art-Terapia în Tulburările Emoționale ale Copilului și Adolescentului*, Asociația Tercoart Academt, Cluj-Napoca, 2018.
- COBB, MARK, *The Dying Soul: Spiritual Care at the End of Life*, 1st edition, Open University Press, Buckingham ; Phildelphia, Pa, 2001.
- COHN, HANS, *Existential Thought and Therapeutic Practice: An Introduction to Existential Psychotherapy*, SAGE Publications, Inc., London, 1997.
- CONFESSORIS, MAXIMI, *Opera Omnia* (Patrologia Graeca 91), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Migne, Paris, 1865.
- CORNEANU, SORINA, *Ghid practic de înțelegere a emoțiilor prin art terapie*, Rovimed Publishers, Bacău, 2019.
- CUCUI, ELENA-DANIELA; BURNETE, DANIELA, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, Altip, Alba Iulia, 2016.
- DALLEY, TESSA (ed.), *Art as Therapy: An Introduction to the Use of Art as a Therapeutic Technique*, 1st edition, Routledge, New York, 1984.
- DAMASCENI, JOANNIS, *Patrologiæ cursus completus. Series Græca*, vol. 94 (Patrologia Graeca), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Apud Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, Paris, 1864.
- DANCU, JULIANA; DANCU, DUMITRU, *Pictura țărănească pe sticlă*, Meridiane, București, 1975.
- DANIELOU, JEAN, *Primitive Christian Symbols*, traducere de DONALD ATTWATER, Helicon Press, 1964.
- DIANE, WALLER; CARYL, SIBBETT, *Art Therapy And Cancer Care*, McGraw-Hill Education, UK, 2005.
- DORSON, JODI A., *Art Therapy for Children. Activities for individuals and small groups*, CreateSpace Independent Publishing Platform, USA, 2014.
- DOWNING, JUNE, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities: Strategies for the K–12 Inclusive Classroom*, Corwin Press, Thousand Oaks, California, 2005.
- DRĂGAN CHIRILĂ, DIANA, *Iluzia prezentului:Instalație multimedia interactivă*, Cluj-Napoca, 2018.
- DUMITRAN, ANA; KAROLY, SZÖCS FÜLÖP; BĂJENARU, ELENA, *Icoane pe sticlă din Transilvania. Colecția Szöcs*, Alba-Iulia, 2012.
- DUMITRU A. VANCA, *Icoană și Cateheză*, Reîntregirea, Alba-Iulia, 2005.
- EDWARDS, DAVID; WILKINS, PAUL, *Art Therapy*, SAGE Publications Ltd, London, 2014.

- ENĂCHESCU, CONSTANTIN, *Psihologia activității patoplastice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977.
- EVANS, EDWARD PAYSON, *Animal symbolism in ecclesiastical architecture*, H. Holt, New York, 1896.
- FABINI, DANA, *Creativitate artistică : relații între artele vizuale și terapia prin artă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
- FABINI, DANA, *Receptarea în artele vizuale: implicații în terapia prin artă*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006.
- FARRELLY-HANSEN, MIMI (ed.), *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009.
- FULLER, PETER, *Peter Fuller's Modern Painters: Reflections on British Art*, ediție de JOHN McDONALD, Methuen, London, 1993.
- GANIM, BARBARA, *Art and Healing: Using Expressive Art to Heal Your Body, Mind, and Spirit*, Illustrated edition, Three Rivers Press, USA, 1999.
- GERO, STEPHEN, *Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III: with particular attention to the oriental sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 41), Louvain, 1973.
- GHEORGHE, ȘTEFAN D., *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, Sinteze, Galați, 2014.
- GLADDING, SAMUEL T., *The Creative Arts in Counseling*, John Wiley & Sons, Hoboken, 2021.
- GOLDING, JOHN, *Paths to the Absolute: Mondrian, Malevich, Kandinsky, Pollock, Newman, Rothko, Stil.*, 1st edition, Princeton University Press, Princeton, N.J, 2000.
- GOLOMB, CLAIRE, *The Child's Creation of a Pictorial World*, University of California Press, Berkeley, 1992.
- GRĂGHICESCU, SILVIA; GRĂGHICESCU, FLORENȚA, *Educație Plastică: ghid metodic pentru clasele I-IV*, Aramis, București, 2007.
- GUSEV, NIKOLAI; DUNAEV, MIHAIL; KARELIN, RAFAIL, *Îndrumar iconografic*, vol. I, trad. EVDOCHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2007
- GUSSAK, DAVID E.; ROSAL, MARCIA L. (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, John Wiley & Sons, Chichester, 2016.
- HILLMAN, JAMES, *The essential James Hillman: A Blue Fire*, ediție de THOMAS MOORE, Harper & Row, New York, 1989.
- HOROVITZ, ELLEN G.; HALPERN, WERNER I., *Spiritual Art Therapy: An Alternate Path*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2002.
- HOROVITZ-DARBY, ELLEN G., *Spiritual art therapy: An alternate path* (Spiritual art therapy: An alternate path), Charles C Thomas, Publisher, Springfield, IL, England, 1994.

- RENÉ HUYGHE ET AL., *Puterea imaginii*, Meridiane, București, 1971.
- Icoana pe sticlă... timp de credință în spațiul Transilvaniei: catalog [icoane prezentate în cadrul expoziției organizate în Sala Oratorium a Muzeului de Istorie din Budapesta în perioada 19 aprilie-30 mai 2011]. The Icon on glass... a time of faith within the space of Transylvania*, Astra Museum, Sibiu, 2011.
- ILIE, GINA, *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*, Sper, București, 2017.
- IRIMIE, CORNEL; FOCȘA, MARCELA, *Romanian Icons painted on glass*, Meridiane, București, 1968.
- Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească. Studii și articole*, vol. I, Basilica, București, 2017.
- KORDIS, GEORGE, *Ritmul în pictura bizantină*, Sophia, București, 2008.
- KRAMER, EDITH, *Art as Therapy with Children*, Harper Collins, London, 1973.
- KRAUT, ROBERT, *Artworld Metaphysics*, 1st edition, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2007.
- LĂZĂRESCU, SANDU, *Culoarea în artă*, Polirom, Iași, 2009.
- LENGHEL, IEREMIA, *Sanogeneza prin art-terapie*, Grinta, Cluj-Napoca, 2013.
- LEONIDA, MIHAELA D., *The Materials and Craft of Early Iconographers*, Springer, New York, 2014.
- LOWENFELD, VIKTOR; BRITAIN, W. LAMBERT, *Creative and Mental Growth*, Macmillan, 1987.
- LUCACIU, ADRIANA, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, Brumar, Timișoara, 2006.
- MALCHIODI, CATHY (ed.), *Medical Art Therapy with Children*, 1st edition, Jessica Kingsley, London, 1998.
- MALCHIODI, CATHY A. (ed.), *Handbook of Art Therapy*, Second edition, The Guilford Press, New York, 2011.
- MALCHIODI, CATHY A., *The Art Therapy Sourcebook*, Lowell House, Cambridge (Mass.), 1998.
- MALCHIODI, CATHY, *Art Therapy Sourcebook*, 2nd edition, McGraw Hill, New York, 2007.
- MCNIFF, SHAUN, *Art as Medicine : Creating a Therapy of the Imagination*, 1st edition, Shambhala, Boston : New York, 1992.
- MEIER-STAUACH, CHRISTEL; SUNTRUP, RUDOLF, *Lexikon der Farbenbedeutungen im Mittelalter*, Böhlau-Verlag, Cologne, 2011.
- MELLINKOFF, RUTH, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, vol. 1 (California Studies in the History of Art), University of California Press, Berkeley, 1994.

- MERLEAU-PONTY, MAURICE, *Phenomenology of Perception*, Routledge, London, 1962.
- MICU, CRISTIAN, *Icoane din patrimoniul Muzeului Etnografic al Transilvaniei – Catalogul colecției*, Digital Data, Cluj-Napoca, 2011.
- MIREUȚĂ, MARIANA, *Arta și exprimarea plastică în viața copilului*, George Tofan, Suceava, 2008.
- MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, traducere de EVDOCHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2001.
- MOON, BRUCE L., *Art And Soul: Reflections On An Artistic Psychology*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2004.
- MUNTEAN, MARCEL GH., *Tipologia artei bizantine*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012.
- MUNTEANU, ANIȘOARA, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, Artes, Iași, 2014.
- MURRAY, PETER; MURRAY, LINDA (ed.), *A Dictionary of Christian Art*, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2004.
- MUȘLEA, IOAN, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țăranilor români din Transilvania, Grai și suflet – Cultura Națională*, București, 1995.
- NAUMBURG, MARGARET, *An Introduction to Art Therapy: Studies of the „free” Art Expression of Behavior Problem Children and Adolescents*, Teachers College Press, Columbia, USA, 1973.
- OZOLIN, NIKOLAI, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, traducere de VASILE MANEA, Patmos, Cluj-Napoca, 2002.
- PALADE, MIHAELA, *Iconoclasmul în actualitate: de la „moartea lui Dumnezeu ” la moartea artei*, Sophia, București, 2004.
- PARHAM, DIANE L.; FAZIO, LINDA S., *Play in Occupational Therapy for Children*, 2nd edition, Mosby, St. Louis, Mo, 2008.
- PASTOUREAU, MICHEL, *Blue: The History of a Color.*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001.
- PASTOUREAU, MICHEL, *Green: The History of a Color*, Princeton University Press, Princeton, 2014.
- PAȘCA, MARIA, *Terapii ocupaționale și arte combinate repere creative*, University Press, Târgu-Mureș, 2016.
- PERLS, FREDERICK S., *You are You and I am I If by Chance We Find Each Other It's Beautiful Gestalt Therapy Now Frederick S. Perls 1970*, Penguin Books, 1970.
- PLATE, S. BRENT (ed.), *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, Palgrave Macmillan, New York, 2002.

- POLSTER, ERVING; POLSTER, MIRIAM, *Gestalt Therapy Integrated: Contours of Theory & Practice*, Random House, USA, 1974.
- POPOVICI, DAN, *Marea Tăcere*, Platytera, București, 2013.
- PREDA, VASILE, *Terapii prin mediere artistică*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- RABIN, MURY, *Art Therapy and Eating Disorders: The Self as Significant Form*, Columbia University Press, New York, 2012.
- RHYNE, JANIE, *The Gestalt Art Experience: Patterns That Connect*, Magnolia Street Publishers, Chicago, 1996.
- ROBBINS, ARTHUR, *The Artist As Therapist*, Jessica Kingsley Limited, USA, 2000.
- RODRIGUEZ, JEAN; TROLL, GEOFF, *L'Art-Thérapie – Pratiques, techniques et concepts*, Ellebore, 2012.
- ROȘCA, SIMONA-TEODORA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, Tradiții Clujene, Cluj-Napoca, 2010.
- RUBIN, JUDITH ARON, *Child Art Therapy*, Wiley, Hoboken, N.J, 2005.
- RUBIN, JUDITH ARON, *Child Art Therapy: Understanding and Helping Children Grow Through Art*, Van Nostrand Reinhold, Toronto, 1970.
- RUGGERI, GIOVANNI, *Icoanele pe sticlă din Sibiel*, Citta Aperta, Troina, 2008.
- RUSTOIU, IOANA; DUMITRAN, ANA, *Iconarii din Maierii Bălgăradului*, Altip, Alba Iulia, 2007.
- RUSTOIU, IOANA; DUMITRAN, ANA; BĂJENARU, ELENA; KAROLY, SZŐCS FÜLÖP (ed.), *Prin mine, Ioan Pop Zugravul*, Altip, Alba Iulia, 2008.
- SALADE, DUMITRU; CIUREA, RODICA, *Educația prin artă și literatură. Studii*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1973.
- SĂNDULACHE, SORIN, *Consiliere și psihoterapie pastorală*, Editura Institutului Teologic Adventist, Cernica, 2006.
- SCHAPIRO, MEYER, *Words and Pictures: On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*, Mouton, The Hague. Paris, 1973.
- SENDER, EGON, *Icoana – imagine a nevăzutului*, Sophia, București, 2005.
- SHAPIRO, LAWRENCE E., *Limbajul secret al copiilor: cum să-ți înțelegi mai bine copilul*, Trei, București, 2011.
- SHELDRAKE, PHILIP, *A Brief History of Spirituality*, Wiley-Blackwell, Malden, MA, 2007.
- SHORE, ANNETTE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy: Fostering Creativity and Relational Growth*, Routledge, New York, 2013.
- SPINELLI, ERNESTO, *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology* (The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1989.

- STEPNEY, STELLA A., *Art Therapy With Students at Risk: Introducing Art Therapy into an Alternative Learning Environment for Adolescents*, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, 2001.
- SWINTON, JOHN, *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a „forgotten” Dimension*, Jessica Kingsley Publisher, London, 2001.
- ȘCOALA SPECIALĂ TRANSILVANIA, *Incluziunea socială a copiilor cu C.E.S: Simpozion aniversar cu tema Abordarea prin activități de tim artistic a muncii educative și terapeutice la copiii cu C.E.S*, Editura Casei Corpului Didactic Cluj, Cluj-Napoca, 2009.
- ȘEBU, SEBASTIAN; OPRIS, MONICA; OPRIS, DORIN, *Metodica pregătirii religiei, Reîntregirea*, Alba-Iulia, 2000.
- ȘUȘALĂ, ION N., *Culoarea cea de toate zilele*, Albatros, București, 1982.
- THEOKRITOFF, ELIZABETH, *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, ediție de MARY B. CUNNINGHAM, 1st edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- TRIF, CLAUDIA-COSMINA, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021.
- TRIFA, ALIN, *Tehnici iconografice bizantine și contemporane*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012.
- TRISTAN, FREDERIK, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană, secolele II–VI*, Meridiane, București, 2002.
- TSAKIRIDOU, CORNELIA A., *Icons in Time, Persons in Eternity: Orthodox Theology and the Aesthetics of the Christian Image*, Routledge, London, 2013.
- VAIRH JR., GENE EDWARD, *Starea artelor: O incursiune în istoria artei, de la originile ei antice până azi*, Cartea Creștină, Oradea, 2000.
- VAN DEURZEN-SMITH, EMMY, *Existential counselling in practice* (Existential counselling in practice), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1988.
- VANCEA, DUMITRU A., *Icoană și Cateheză*, Reîntregirea, Alba Iulia, 2005.
- VERZA, FLORIN EMIL; POPOVICI, DORU, *Ghid de educație specială: diagnoză, evaluare și terapie*, Editura Universității din București, București, 2013.
- VRAME, ANTON C., *The Educating Icon : Teaching Wisdom and Holiness in the Orthodox Way*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Mass, 1999.
- WEAVER, JEFFREY; CAVINESS, MADELINE H., *The Ancestors of Christ Windows at Canterbury Cathedral*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2013.
- WIESEL, ELIE, *Celebrare biblică: portrete si legende*, Hasefer, București, 1998.
- ZINKER, JOSEPH C., *In Search of Good Form: Gestalt Therapy with Couples and Families*, 1st edition, Gestalt Press, USA, 2013.
- ZINKER, JOSEPH, *Creative Process in Gestalt Therapy*, Vintage Books, New York, 1978.

Studii și articole

- AGA, VICTOR, *Simbolica biblică și creștină. Dicționar enciclopedic*, Învierea, Timișoara, 2005.
- AL-BILTAGI, MOHAMMED; SARHAN, ESSAM, „Anxiety Disorder in Children: Review”, *Journal of Paediatric Care Insight* 1 (2016), pp. 18–28.
- ALLEN, PAT B., *Art Is a Way of Knowing: A Guide to Self-Knowledge and Spiritual Fulfillment through Creativity*, Shambhala, Boston : New York, 1995.
- ALLEN, PAT B., *Art Is a Spiritual Path: Engaging the Sacred through the Practice of Art and Writing*, 49033rd edition, Shambhala, Boston, 2005.
- ANDREJEV, VLADISLAV, „Art and Religion: Creativity and the Meaning of “Image” from the Perspective of the Orthodox Icon”, *Theology Today* 61, 1 (1 aprilie 2004), pp. 53–66.
- APOSTOL, CONSTANTIN, *Oficializarea stilului pictural bizantin în iconografia creștină*, Editura Universității din București, București, 2008.
- ARNHEIM, RUDOLF, *Art and visual perception: A psychology of the creative eye*, (Art and visual perception: A psychology of the creative eye, New version), University of California Press, Berkeley, CA, US, 1974.
- ARNHEIM, RUDOLF, *Visual Thinking*, University of California Press, Berkeley, Calif., 1974.
- ARYA, RINA, „Contemplations of the Spiritual in Visual Art”, *Journal for the Study of Spirituality* 1 (2011), pp. 76–93.
- AWES FREEMAN, JENNIFER, „The Good Shepherd and the Enthroned Ruler: A Reconsideration of Imperial Iconography in the Early Church”, în LEE M. JEFFERSON, ROBIN M. JENSEN (ed.), *The Art of Empire. Christian Art in Its Imperial Context*, Augsburg Fortress, Washington, 2015.
- BELL, SIMON, „Art Therapy and Spirituality”, *Journal for the Study of Spirituality* 1, 2 (2011), pp. 215–230.
- BENNINGTON, ROSE; BACKOS, AMY; HARRISON, JENNIFER; ETHERINGTON READER, ARNELL; CAROLAN, RICHARD, „Art therapy in art museums: Promoting social connectedness and psychological well-being of older adults”, *The Arts in Psychotherapy* 49 (1 iulie 2016), pp. 34–43.
- BETENSKY, MALA, „The phenomenological approach to art expression and art-therapy”, *Art Psychotherapy* 4 (1977).
- BETENSKY, MALA GITLIN, *What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression* (What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression), Jessica Kingsley Publishers, London, England, 1995.
- BHOSALE, SHANKAR; SINGRU, S. A.; KHISMATRAO, DEEPAK, „Study of psychosocial problems among adolescent students in Pune, India.”, *Al Ameen Journal of Medical Sciences* 8, 2 (2015), pp. 150–155.

- BIGHAM, STÉPHANE, *Icoana în Tradiția Ortodoxă*, traducere de DIANA PREDĂ și CORNEL APOSTOL, Theosis, Oradea, 2016.
- BIZĂU, IOAN, „Incursiuni în teologia și arta icoanei”, în *Ce este icoana?*, Reîntregirea, Alba Iulia, 2004.
- BORCHARDT-HUME, ACHIM (ed.), *Rothko: The Late Series*, 1st Edition, Tate, London, 2009.
- BOSGRAAF, LIESBETH; SPREEN, MARINUS; PATTISELANNO, KIM; VAN HOOREN, SUSAN, „Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change”, *Frontiers in Psychology* 11 (2020), p. 584685.
- BOSWORTH, C. E.; LEWIS; PELLAT; DONZEL, E. J. VAN (ed.), *Encyclopaedia of Islam (Khe-Mahi)*; vol. V, Brill, Leiden, 1998.
- BOTTON, ALAIN; ARMSTRONG, JOHN, *Art as Therapy*, ediție de JANE ACE, Phaidon Press, London, 2013.
- BROWN, PETER, „A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy”, *The English Historical Review* 88, 346 (1973), pp. 1–34.
- BURKE, MARY THOMAS, *Counseling: The Spiritual Dimension*, ediție de JUDITH G. MIRANTI, Amer Counseling Assn, Alexandria, VA, 1995.
- CAMERON, MARY; HILL, PETER, „Hyperkinetic disorder: aSseSSInent and treabnent”, *Advances in Psychiatric Treatment* 2 (1996).
- CANE, FLORENCE, *The Artist in Each of Us*, Thames and Hudson, London, 1951.
- CARDONA, JUAN; MANES, FACUNDO; ESCOBAR, MARÍA; LÓPEZ, JESSICA; IBANEZ, AGUSTIN, „Potential Consequences of Abandonment in Preschool-Age: Neuropsychological Findings in Institutionalized Children”, *Behavioural neurology* 25 (2012), pp. 291–301.
- CARR, ANNEMARIE WEYL, „Donors in the Frames of Icons: Living in the Borders of Byzantine Art”, *Gesta* 45, 2 (2006), pp. 189–198.
- CARR, EPHREM, „Le scuole esegetiche nella tradizione della Chiesa siro-orientale”, în CESARE PASINI, EMIDIO VERGANI, SABINO CHIALÀ (ed.), *Storia, cristologia e tradizioni della Chiesa Siro-orientale ; Atti del 3° incontro sull’Oriente Cristiano di tradizione siriana: Milano, Biblioteca Ambrosiana, 14 marzo 2004*, Centro ambrosiano, Milano, 2006.
- CASTELLI, EMANUELE, „The Symbols of Anchor and Fish in the Most Ancient Parts of the Catacomb of Priscilla: Evidence and Questions”, *Studia Patristica* LIX (2013).
- CASTELNUOVO, GIANLUCA; ONOFRI, ANTONIO; LEE, CHRISTOPHER WILLIAM; OSTACOLI, LUCA; STINGL, MARKUS, *Present and Future of EMDR in Clinical Psychology and Psychotherapy, volume II*, Frontiers Media SA, Lausanne, 2023.

- CHEUNG, RACHAEL; HARTLEY, CALUM; MONAGHAN, PADRAIC, „Receptive and expressive language ability differentially support symbolic understanding over time: Picture comprehension in late talking and typically developing children”, *Journal of Experimental Child Psychology* 214 (2022).
- CHIRILĂ, EMILIA, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”.
- CHIRILĂ, EMILIA, *Art-Terapia în Tulburările Emoționale ale Copilului și Adolescentului*, Asociația Tercoart Academt, Cluj-Napoca, 2018.
- CHU, VALERIE, „Within the Box: Cross-Cultural Art Therapy With Survivors of the Rwanda Genocide”, *Art Therapy* 27, 1 (2010), pp. 4–10.
- CIORNAI, SELMA, „Gestalt Art Therapy: A Path to Consciousness Expansion”, în DAVID E. GUSSAK, MARCIA L. ROSAL (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, John Wiley & Sons, Chichester, 2016.
- COBB, MARK, *The Dying Soul: Spiritual Care at the End of Life*, 1st edition, Open University Press, Buckingham ; Philidelphia, Pa, 2001.
- COHEN-YATZIV, LIAT; REGEV, DAFNA, „The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 – what progress has been made so far? A systematic review”, *International Journal of Art Therapy* 24, 3 (2019), pp. 100–112.
- COHN, HANS, *Existential Thought and Therapeutic Practice: An Introduction to Existential Psychotherapy*, SAGE Publications, Inc., London, 1997.
- CONFESSORIS, MAXIMI, *Opera Omnia* (Patrologia Graeca 91), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Migne, Paris, 1865.
- COOK, CHRISTOPHER C. H., „Religion and spirituality in clinical practice”, *BJPsych Advances* 21, 1 (2015), pp. 42–50.
- COOK, CHRISTOPHER C. H., „Addiction and spirituality”, *Addiction* 99, 5 (2004), pp. 539–551.
- CORNEANU, SORINA, *Ghid practic de înțelegere a emoțiilor prin art terapie*, Rovimed Publishers, Bacău, 2019.
- COUNCIL, TRACY, „Medical Art Therapy with Children”, în CATHY MALCHIODI (ed.), *Handbook of Art Therapy*, 2nd edition, Guilford Press, New York, 2012.
- COVARRUBIAS OPPLIGER THUSNELDA, ELISA, „Monografía para optar a la Especialización en Arte Terapia del Postítulo en Terapias de Arte”.
- COX, SUE, „Intention and Meaning in Young Children’s Drawing”, *International Journal of Art & Design Education* 24, 2 (2005), pp. 115–125.
- CUCUI, ELENA-DANIELA; BURNETE, DANIELA, *Icoana Transilvăneană pe sticlă: caiet de modele*, Altip, Alba Iulia, 2016.
- DALLEY, TESSA (ed.), *Art as Therapy: An Introduction to the Use of Art as a Therapeutic Technique*, 1st edition, Routledge, New York, 1984.

- DAMASCENI, JOANNIS, *Patrologiæ cursus completus. Series Græca*, vol. 94 (Patrologia Græca), ediție de JACQUES-PAUL MIGNE, Apud Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, Paris, 1864.
- DAMASCHIN, IOAN, *Dogmatica*, traducere de DUMITRU FECIORU, Scripta, București, 1993.
- DAMASCHIN, IOAN, *În apărarea sfințelor iocane*, vol. 17 (Părinți și Scriitori Bisericești), Basilica, București, 2018.
- DANCU, JULIANA; DANCU, DUMITRU, *Pictura țărănească pe sticlă*, Meridiane, București, 1975.
- DANIELOU, JEAN, *Primitive Christian Symbols*, traducere de DONALD ATTWATER, Helicon Press, 1964.
- VAN DEURZEN-SMITH, EMMY, *Existential counselling in practice* (Existential counselling in practice), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1988.
- DIANE, WALLER; CARYL, SIBBETT, *Art Therapy And Cancer Care*, McGraw-Hill Education, UK, 2005.
- DORSON, JODI A., *Art Therapy for Children. Activities for individuals and small groups*, CreateSpace Independent Publishing Platform, USA, 2014.
- DOWNING, JUNE, *Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities: Strategies for the K-12 Inclusive Classroom*, Corwin Press, Thousand Oaks, California, 2005.
- DOYLE, CHRISTINE, „Spirituality and art therapy”, <https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/2399/>.
- DRĂGAN CHIRILĂ, DIANA, *Iluzia prezentului:Instalație multimedia interactivă*, Cluj-Napoca, 2018.
- DUMITRAN, ANA, „Despre icoanele pe sticlă așa-numite de Iernuțeni”, *nnales Universitatis Apulensis. Series Historica* 15, 1 (2011).
- DUMITRAN, ANA; KAROLY, SZÖCS FÜLÖP; BĂJENARU, ELENA, *Icoane pe sticlă din Transilvania. Colecția Szöcs*, Alba-Iulia, 2012.
- DUMITRU A. VANCA, *Icoană și Cateheză*, Reîntregirea, Alba-Iulia, 2005.
- ĐURIŠIĆ, MAŠA; BUNIJEVAC, MILA, „Parental Involvement as a Important Factor for Successful Education”, *CEPS Journaš* 7, 3 (2017).
- EDWARDS, DAVID; WILKINS, PAUL, *Art Therapy*, SAGE Publications Ltd, London, 2014.
- ENĂCHESCU, CONSTANTIN, *Psihologia activității patoplastice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977.
- ESTIFEN TEDEJO, RODRIGUEZ, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”.

- EVANS, EDWARD PAYSON, *Animal symbolism in ecclesiastical architecture*, H. Holt, New York, 1896.
- FABINI, DANA, *Creativitate artistică : relații între artele vizuale și terapia prin artă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
- FABINI, DANA, *Receptarea în artele vizuale: implicații în terapia prin artă*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006.
- FARRELLY-HANSEN, MIMI (ed.), *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009.
- FARRELLY-HANSEN, MIMI; MOON, CATHERINE (ed.), „Prayer, sacraments, grace”, în *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009.
- FISHER, ROBERT, „Thinking Skills to Thinking Schools: Ways to Develop Children’s Thinking and Learning”, *Early Child Development and Care* 153, 1 (1999), pp. 51–63.
- FOLOSTINA, RUXANDRA; IACOB, CLAUDIA, „The Inclusion of Children With Special Education Needs: A Theoretical Approach”, în VICTORIȚA TRIF (ed.), *Analyzing Paradigms Used in Education and Educational Psychology*, Information Science Reference, Pennsylvania, 2020, pp. 189–209.
- FULLER, PETER, *Peter Fuller’s Modern Painters: Reflections on British Art*, ediție de JOHN McDONALD, Methuen, London, 1993.
- GANIM, BARBARA, *Art and Healing: Using Expressive Art to Heal Your Body, Mind, and Spirit*, Illustrated edition, Three Rivers Press, USA, 1999.
- GELAN, CRISTINA, „Ideology, Symbolism and Representation through Byzantine Art”, *Anastasis Research in Medieval Culture and Art* 1 (2018), pp. 130–145.
- GERO, STEPHEN, „Byzantine Iconoclasm and Monachomachy”, *The Journal of Ecclesiastical History* 28, 3 (1977), Cambridge University Press, pp. 241–248.
- GERO, STEPHEN, *Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III: with particular attention to the oriental sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 41), Louvain, 1973.
- GHEORGHE, ȘTEFAN D., *Icoana pe sticlă: istorie, artă și tradiție*, Sinteze, Galați, 2014.
- GINSBURG, KENNETH R., „The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds”, *Pediatrics* 119, 1 (2007), pp. 182–191.
- GLADDING, SAMUEL T., *The Creative Arts in Counseling*, John Wiley & Sons, Hoboken, 2021.
- GOLDING, JOHN, *Paths to the Absolute: Mondrian, Malevich, Kandinsky, Pollock, Newman, Rothko, Stil.*, 1st edition, Princeton University Press, Princeton, N.J, 2000.
- GOLOMB, CLAIRE, *The Child’s Creation of a Pictorial World*, University of California Press, Berkeley, 1992.

- GRĂGHICESCU, SILVIA; GRĂGHICESCU, FLORENȚA, *Educație Plastică: ghid metodic pentru clasele I-IV*, Aramis, București, 2007.
- GUSEV, NIKOLAI; DUNAEV, MIHAIL; KARELIN, RAFAIL, *Îndrumar iconografic*, vol. I, traducere de EVDOKHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2007.
- GUSSAK, DAVID E.; ROSAL, MARCIA L. (ed.), *The Wiley Handbook of Art Therapy*, John Wiley & Sons, Chichester, 2016.
- HACKNEY, CHARLES H.; SANDERS, GLENN S., „Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42, 1 (2003), pp. 43–55.
- HANSEN, KENDAL, „The Parallels Between Art Therapy and Christianity: Integrating Identities as a Christian and an Art Therapist”, *Expressive Therapies Capstone Theses* 6 (2018).
- HANZLIK, EMILY; GIGANTE, JOSEPH, „Microcephaly”, *Children* 4, 6 (2017), p. 47.
- HARRIS, BELINDA, „Gestalt”, în MAGGIE ROBSON, SUE PATTISON (ed.), *The Handbook of Counselling Children & Young People*, SAGE Publications, Inc., California, 2014, pp. 64–79.
- HILLMAN, JAMES, *The essential James Hillman: A Blue Fire*, ediție de THOMAS MOORE, Harper & Row, New York, 1989.
- HOROVITZ, ELLEN G.; HALPERN, WERNER I., *Spiritual Art Therapy: An Alternate Path*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2002.
- HOROVITZ-DARBY, ELLEN G., *Spiritual art therapy: An alternate path* (Spiritual art therapy: An alternate path), Charles C Thomas, Publisher, Springfield, IL, England, 1994.
- HUBBES, LASZLO, „Apocalyptic Motifs in the Early Christian Literature and Art”, în MICHAEL LABAHN, OUTI LEHTIPUU (ed.), *Imagery in the Book of Revelation*, Peeters, Leuven, 2011.
- ILIE, GINA, *Art-Terapia și dezvoltarea personală la adolescenți*, Sper, București, 2017.
- IMRAN, MOHD; MUZAFFAR, ANSA, „Effect of dysfunctional family on Self-esteem and social anxiety of young adults”, *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research* 10, 6 (2023).
- IRIMIE, CORNEL; FOCȘA, MARCELA, *Romanian Icons painted on glass*, Meridiane, București, 1968.
- KEARNEY, MICHAEL K.; WEININGER, RADHULE B.; VACHON, MARY L. S.; HARRISON, RICHARD L.; MOUNT, BALFOUR M., „Self-care of physicians caring for patients at the end of life: «Being connected... a key to my survival»”, *JAMA* 301, 11 (2009), pp. 1155–1164.

- KENNEDY, MACNAB, „The effectiveness of spiritual/religious interventions in psychotherapy and counselling: a review of the recent literature”, *PACFA. Melbourne* (2015).
- KIELING, CHRISTIAN; BAKER-HENNINGHAM, HELEN; BELFER, MYRON; CONTI, GABRIELLA; ERTEM, İLGI; ET AL., „Child and adolescent mental health worldwide: evidence for action”, *Lancet (London, England)* 378, 9801 (2011), pp. 1515–1525.
- KIRSCHBAUM, ENGELBERT, „L’Angelo rosso e l’Angelo turchino”, *Rivista di archeologia cristiana* 17 (1940), pp. 210–248.
- KITZINGER, ERNEST, „The Cult of Images in the Age before Iconoclasm”, *Dumbarton Oaks Papers* VIII (1954).
- KOENIG, HAROLD G., „Concerns about measuring «spirituality» in research”, *The Journal of Nervous and Mental Disease* 196, 5 (2008), pp. 349–355.
- KOLK, B. A. VAN DER, „Beyond the talking cure: Somatic experience, subcortical imprints in the treatment of trauma”, în LAWRENCE E. SHAPIRO (ed.), *EMDR as an integrative psychotherapy approach: Experts of diverse orientations explore the paradigm prism*, American Psychological Association Press, Washington D.C., 2002.
- KORDIS, GEORGE, *Ritmul în pictura bizantină*, Sophia, București, 2008.
- KOWALIK-OLUBINSKA, MALGORZATA, „Education of children with learning disabilities from the social and cultural perspective”, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 55 (2012), pp. 1243–1249.
- KRAMER, EDITH, *Art as Therapy with Children*, HarperCollins, London, 1973.
- KRAUT, ROBERT, *Artworld Metaphysics*, 1st edition, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2007.
- KRISTINA SESAR; DODAJ, ARTA; VASILJ, VIDA; SESAR, DAMIR; SMOLJAN, IRENA; ET AL., „The Creative Art Therapies in Work with Children and Adolescents with Traumatic Experiences”, *Central European Journal of Paediatrics* 18, 1 (2022), pp. 63–74.
- KUROWSKA, KLAUDIA, „Abnormal psychomotor development of children. Part I: The basic definition and information”, *Pediatrics i Medycyna Rodzinna* 14 (2018), pp. 143–150.
- LĂZĂRESCU, SANDU, *Culoarea în artă*, Polirom, Iași, 2009.
- LENGHEL, IEREMIA, *Sanogeneza prin art-terapie*, Grinta, Cluj-Napoca, 2013.
- LEONIDA, MIHAELA D., *The Materials and Craft of Early Iconographers*, Springer, New York, 2014.
- LEVINE, ADAM, „A Beautiful Christ: Materiality and Divinity in the Earliest Sinai Icons”, în *Series Byzantina: Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, The Polish Society of Oriental Art, Warsaw, 2009, pp. 45–58.

- LIPNICKAS, ARUNAS; SINKEVICIUS, SAULIUS; RIMKUS, KESTAS, „Organic Shapes Classification by Similarity to Basic Geometric Shapes”, *International Journal of Computer and Information Technology* 3, 3 (2014), pp. 503–507.
- LIVELY, JENNIFER, „Spirituality and Healing: Multicultural Implications within Art Therapy”, *LMU/LLS Theses and Dissertations* (1 aprilie 2011), <https://digitalcommons.lmu.edu/etd/91>.
- LOWENFELD, VIKTOR; BRITAIN, W. LAMBERT, *Creative and Mental Growth*, Macmillan, 1987.
- LU, JIE; SHEEN, VOLNEY, „Periventricular heterotopia”, *Epilepsy & Behavior* 7, 2 (2005), pp. 143–149.
- LUCACIU, ADRIANA, *Forme de expresie ale desenului în arta sec. XX.*, Brumar, Timișoara, 2006.
- MAFRA, HAZAR, „Development of learning and social skills in children with learning disabilities: an educational intervention program”, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 209 (2015), pp. 221–228.
- MAGUIRE, EUNICE DAUTERMAN; MAGUIRE, HENRY, „Novelties and Inventions in Byzantine Art”, în *Other Icons: Art and Power in Byzantine Secular Culture*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 2006.
- MALCHIODI, CATHY, *Art Therapy Sourcebook*, 2nd edition, McGraw Hill, New York, 2007.
- MALCHIODI, CATHY (ed.), *Medical Art Therapy with Children*, 1st edition, Jessica Kingsley, London, 1998.
- MALCHIODI, CATHY A. (ed.), *Handbook of Art Therapy*, Second edition, The Guilford Press, New York, 2011.
- MALCHIODI, CATHY A., *The Art Therapy Sourcebook*, Lowell House, Cambridge (Mass.), 1998.
- MCLEOD, KAREN A., „Cardiac pacing in infants and children”, *Heart* 96, 18, pp. 1502–1508.
- MCFIFF, SHAUN, *Art as Medicine : Creating a Therapy of the Imagination*, 1st edition, Shambhala, Boston : New York, 1992.
- MCFIFF, SHAUN A., „Motivation in art”, *Art Psychotherapy* 4, 3–4 (1977), pp. 125–136.
- MEIER-STAUACH, CHRISTEL; SUNTRUP, RUDOLF, *Lexikon der Farbenbedeutungen im Mittelalter*, Böhlau-Verlag, Cologne, 2011.
- MELLINKOFF, RUTH, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, vol. 1 (California Studies in the History of Art), University of California Press, Berkeley, 1994.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE, *Phenomenology of Perception*, Routledge, London, 1962.

- MICU, CRISTIAN, *Icoane din patrimoniul Muzeului Etnografic al Transilvaniei – Catalogul colecției*, Digital Data, Cluj-Napoca, 2011.
- MINISTERUL SĂNĂTĂȚII PUBLICE, *Lista tabelară a bolilor ICD-10-AM. Clasificări internaționale și statistice a bolilor și problemelor de sănătate înrudite, revizia 10, modificarea australiană (ICD-10-AM)*, vol. I, Centrul Național de Clasificare în sănătate, 2002.
- MIREUȚĂ, MARIANA, *Arta și exprimarea plastică în viața copilului*, George Tofan, Suceava, 2008.
- MITTAL, KUNJANA, „Impact of Domestic Violence on Children”, *International Journal of Innovative Science and Research Technology* 5, 5 (2020), pp. 53–55.
- MONAHIA IULIANA, *Truda iconarului*, traducere de EVDOCHIA ȘAVGA, Sophia, București, 2001.
- MOON, BRUCE L., *Art And Soul: Reflections On An Artistic Psychology*, 2nd edition, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, Ill, 2004.
- MORGAN, D., „Spirit and Medium”, în CHRIS TOWNSEND (ed.), *The Art of Bill Viola*, 1st edition, Thames & Hudson, New York, N.Y, 2004.
- MUNTEAN, MARCEL GH., *Tipologia artei bizantine*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012.
- MUNTEANU, A.; SIMIONESCU, A.E.; URMĂ, MARIA, „New research on materials used in the painting of icons on glass in Transylvania in the XIX century”, *International Journal of Conservation Science* 6 (2015), pp. 557–570.
- MUNTEANU, ANIȘOARA, *Icoana pe sticlă: expresie a sufletului românesc*, Artes, Iași, 2014.
- MUREȘAN, LUIZA; TURDA, SEBASTIAN, „The Importance of Role Play and Artistic-Plastic Activities in the Preschoolers Self-Knowledge and Emotional Expressivity Development”, *Educatia 21 Journal* 23 (2022), pp. 46–53.
- MURRAY, PETER; MURRAY, LINDA (ed.), *A Dictionary of Christian Art*, Oxford University Press, Oxford ; New York, 2004.
- MUȘLEA, IOAN, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țărănilor români din Transilvania, Grai și suflet – Cultura Națională*, București, 1995.
- MYNARIKOVA, LENKA, „Art-Based Program for Social and Emotional Development of Children”, *US-China Education Review* 8 (2012).
- NAUMBURG, MARGARET, *An Introduction to Art Therapy: Studies of the „free” Art Expression of Behavior Problem Children and Adolescents*, Teachers College Press, Columbia, USA, 1973.
- NETTO-SHEK, JO-ANN, „Developing Creative & Critical Thinking in Young Learners”, 2017, pp. 1–15.

- OGUNDELE, MICHAEL O., „Behavioural and emotional disorders in childhood: A brief overview for paediatricians”, *World Journal of Clinical Pediatrics* 7, 1 (2018), pp. 9–26.
- ORCHARD, HELEN, „Spiritual Care in ‘God’s Waiting Room’: a Review of the Questions”, *Progress in Palliative Care* 9, 4 (2001), pp. 131–135.
- OZOLIN, NIKOLAI, *Iconografia Ortodoxă a Cinzecimii: izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, traducere de VASILE MANEA, Patmos, Cluj-Napoca, 2002.
- PALADE, MIHAELA, *Iconoclasmul în actualitate: de la „moartea lui Dumnezeu” la moartea artei*, Sophia, București, 2004.
- PALOUTZIAN, RAYMOND; BUFFORD, RODGER; ELLISON, CRAIG, „The Spiritual Well-Being Scale”, *Journal of Psychology and Theology* 19 (1991), pp. 56–70.
- PANT, GAURAV, „Comparison of bodily kinesthetic intelligence, spatial-visual intelligence, and interpersonal intelligence among gender difference”, *International Journal of Movement Education and Social Science* 9, 1 (2020), pp. 2321–2279.
- PARHAM, DIANE L.; FAZIO, LINDA S., *Play in Occupational Therapy for Children*, 2nd edition, Mosby, St. Louis, Mo, 2008.
- PASTOUREAU, MICHEL, *Blue: The History of a Color.*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001.
- PASTOUREAU, MICHEL, *Green: The History of a Color*, Princeton University Press, Princeton, 2014.
- PAȘCA, MARIA, *Terapii ocupaționale și arte combinate repere creative*, University Press, Târgu-Mureș, 2016.
- PERLS, FREDERICK S., *You are You and I am I If by Chance We Find Each Other It’s Beautiful Gestalt Therapy Now Frederick S. Perls 1970*, Penguin Books, 1970.
- PETZOLD, ANDREAS, „The Iconography of Color”, în CALUM HOURIHANE (ed.), *The Routledge Companion to Medieval Iconography*, Routledge, London, 2016.
- PLATE, S. BRENT (ed.), *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- PLEASANT-METCALF, ANGELA M.; ROSAL, MARCIA L., „The Use of Art Therapy to Improve Academic Performance”, *Art Therapy* 14, 1 (1 ianuarie 1997), pp. 23–29.
- POLSTER, ERVING; POLSTER, MIRIAM, *Gestalt Therapy Integrated: Contours of Theory & Practice*, Random House, USA, 1974.
- POPA-BOTA, IOAN, „The Icon on Glass – element of identity and cultural unity”, în VASILE STANCIU, PAUL SILADI (ed.), *Unitate și identitate. Ortodoxia românilor între comuniunea răsăriteană și dialogul cu Apusul*, vol. II, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019, pp. 368–388.

- POPESCU, VALERIU, „Deficitul de atenție și tulburările hiperkinetice (ADHD) – Tratament”, *Revista română de pediatrie* LVII, 2 (2008).
- POPOVICI, DAN, *Marea Tăcere*, Platytera, București, 2013.
- PREDA, VASILE, *Terapii prin mediere artistică*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- RABIN, MURY, *Art Therapy and Eating Disorders: The Self as Significant Form*, Columbia University Press, New York, 2012.
- REIS, HARRY T.; COLLINS, W. ANDREW; BERSCHIED, ELLEN, „The relationship context of human behavior and development”, *Psychological Bulletin* 126 (2000), pp. 844–872.
- RHYNE, JANIE, *The Gestalt Art Experience: Patterns That Connect*, Magnolia Street Publishers, Chicago, 1996.
- ROBBINS, ARTHUR, *The Artist As Therapist*, Jessica Kingsley Limited, USA, 2000.
- RODRIGUEZ, JEAN; TROLL, GEOFF, *L'Art-Thérapie – Pratiques, techniques et concepts*, Ellebore, 2012.
- ROSAL, MARCIA L.; MCCULLOCH-VISLISEL, SUE; NEECE, SUSAN, „Keeping Students in School: An Art Therapy Program to Benefit Ninth-Grade Students”, *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association* 14, 1 (1997), pp. 30–36.
- ROȘCA, SIMONA-TEODORA, *Icoana pe sticlă din Transilvania sec. XVIII-XX*, Tradiții Clujene, Cluj-Napoca, 2010.
- RUBIN, JUDITH ARON, *Child Art Therapy: Understanding and Helping Children Grow Through Art*, Van Nostrand Reinhold, Toronto, 1970.
- RUBIN, JUDITH ARON, *Child Art Therapy*, Wiley, Hoboken, N.J, 2005.
- RUGGERI, GIOVANNI, *Icoanele pe sticlă din Sibiel*, Citta Aperta, Troina, 2008.
- RUGH, MADELINE M., „Art, nature, and aging: A shamanic perspective”, în MIMI FARRELLY-HANSEN (ed.), *Spirituality and Art Therapy: Living the Connection*, 1st edition, Jessica Kingsley, London ; New York, 2009.
- RUSTOIU, IOANA; DUMITRAN, ANA, *Iconarii din Maierii Bălgăradului*, Altip, Alba Iulia, 2007.
- RUSTOIU, IOANA; DUMITRAN, ANA; BĂJENARU, ELENA; KAROLY, SZŐCS FÜLÖP (ed.), *Prin mine, Ioan Pop Zugravul*, Altip, Alba Iulia, 2008.
- SAFRAI, MARY B., „Art Therapy in Hospice: A Catalyst for Insight and Healing”, *Art Therapy* 30, 3 (2013), pp. 122–129.
- SALADE, DUMITRU; CIUREA, RODICA, *Educația prin artă și literatură. Studii*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1973.
- SĂNDULACHE, SORIN, *Consiliere și psihoterapie pastorală*, Editura Institutului Teologic Adventist, Cernica, 2006.

- SCHAPIRO, MEYER, *Words and Pictures: On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*, Mouton, The Hague. Paris, 1973.
- SENDER, EGON, *Icoana – imagine a nevăzutului*, Sophia, București, 2005.
- SHAPIRO, LAWRENCE E., *Limbajul secret al copiilor: cum să-ți înțelegi mai bine copilul*, Trei, București, 2011.
- SHELDRAKE, PHILIP, *A Brief History of Spirituality*, Wiley-Blackwell, Malden, MA, 2007.
- SHORE, ANNETTE, *The Practitioner's Guide to Child Art Therapy: Fostering Creativity and Relational Growth*, Routledge, New York, 2013.
- SMITH, TIMOTHY B.; MCCULLOUGH, MICHAEL E.; POLL, JUSTIN, „Religiousness and depression: evidence for a main effect and the moderating influence of stressful life events”, *Psychological Bulletin* 129, 4 (2003), pp. 614–636.
- SOLIMAN, EMAN S.; MAHDY, REHAB S.; FOUAD, HEBA A.; ABBAS, R. A.; FAYED, AMEL, „Multiple risk factors affecting childhood psychosocial dysfunction in primary school Egyptian children”, *Middle East Current Psychiatry* 27, 1 (2020), p. 16.
- SONG, SHENG-KWEI; SUN, SHU-WEI; RAMSBOTTOM, MICHAEL J.; CHANG, CHEN; RUSSELL, JOHN; ET AL., „Dysmyelination Revealed through MRI as Increased Radial (but Unchanged Axial) Diffusion of Water”, *NeuroImage* 17, 3 (2002), pp. 1429–1436.
- SOREA, DANIELA; POPESCU, IONUȚ MIHAI, „Glass Icons in Transylvania (Romania) and the Craft of Painting Them as Cultural Heritage Resources”, *Heritage* 5, 4 (2022), pp. 4006–4023.
- SPINELLI, ERNESTO, *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology* (The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology), Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, CA, US, 1989.
- STEPNEY, STELLA A., *Art Therapy With Students at Risk: Introducing Art Therapy into an Alternative Learning Environment for Adolescents*, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, 2001.
- SWINTON, JOHN, *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a „forgotten” Dimension*, Jessica Kingsley Publisher, London, 2001.
- ȘCOALA SPECIALĂ TRANSILVANIA, *Incluziunea socială a copiilor cu C.E.S: Simpozion aniversar cu tema Abordarea prin activități de tim artistic a muncii educative și terapeutice la copiii cu C.E.S*, Editura Casei Corpului Didactic Cluj, Cluj-Napoca, 2009.
- ȘEBU, SEBASTIAN; OPRIS, MONICA; OPRIS, DORIN, *Metodica pregării religiei, Reîntregirea*, Alba-Iulia, 2000.
- ȘUȘALĂ, ION N., *Culoarea cea de toate zilele*, Albatros, București, 1982.

- TALBOT, ALICE-MARY, „Female Patronage in the Palaiologan Era: Icons, Minor Arts and Manuscripts”, în LIOBA THEIS, MICHAEL GRÜNBART, MARGARET MULLETT (ed.), *Female Founders in Byzantium and Beyond*, Böhlau Verlag, Wien, 2014, pp. 259–274.
- TALWAR, SAVNEET, „Accessing traumatic memory through art making: An art therapy trauma protocol (ATTP)”, *The Arts in Psychotherapy* 34 (2007), pp. 22–35.
- THEOKRITOFF, ELIZABETH, *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, ediție de MARY B. CUNNINGHAM, 1st edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- TOBIN, BRUCE, „Icons of Transcendence”, *Canadian Art Therapy Association Journal* 4, 1 (1988), pp. 1–15.
- TRIF, CLAUDIA-COSMINA, *Icoana Românească pe Sticlă. Curs universitar*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021.
- TRIFA, ALIN, *Tehnici iconografice bizantine și contemporane*, Renașterea, Cluj-Napoca, 2012.
- TRISTAN, FREDERIK, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană, secolele II–VI*, Meridiane, București, 2002.
- TSAKIRIDOU, CORNELIA A., *Icons in Time, Persons in Eternity: Orthodox Theology and the Aesthetics of the Christian Image*, Routledge, London, 2013.
- VAIRH JR., GENE EDWARD, *Starea artelor: O incursiune în istoria artei, de la originile ei antice până azi*, Cartea Creștină, Oradea, 2000.
- VANCEA, DUMITRU A., *Icoană și Cateheză, Reîntregirea*, Alba Iulia, 2005.
- VELDMAN, KARIN; REIJNEVELD, SIJMEN A; ORTIZ, JOSUE ALMANSA; VERHULST, FRANK C; BÜLTMANN, UTE, „Mental health trajectories from childhood to young adulthood affect the educational and employment status of young adults: results from the TRAILS study”, *Journal of Epidemiology and Community Health* (1979-) 69, 6 (2015), BMJ, pp. 588–593.
- VERZA, FLORIN EMIL; POPOVICI, DORU, *Ghid de educație specială: diagnoză, evaluare și terapie*, Editura Universității din București, București, 2013.
- VICOVAN, ION; TEȘU, IOAN CRISTINEL; HĂRLĂOANU, CEZAR PAUL, *Icoană și mărturisire în viața Bisericii*, Doxologia, Iași, 2021.
- VOLKMAR, FRED; REICHOW, BRIAN; MCPARTLAND, JAMES, „Classification of autism and related conditions: Progress, challenges, and opportunities”, *Dialogues in clinical neuroscience* 14 (2012), pp. 229–37.
- VRAME, ANTON C., *The Educating Icon: Teaching Wisdom and Holiness in the Orthodox Way*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Mass, 1999.
- WAJUIHIAN, SAM, „Down syndrome: An overview”, *African Vision and Eye Health* 75 (2016).

- WANG, ZHENLIN; WANG, LAMEI, „Cognitive Development: Child Education”, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, vol. IV.
- WEAVER, JEFFREY; CAVINESS, MADELINE H., *The Ancestors of Christ Windows at Canterbury Cathedral*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2013.
- WIESEL, ELIE, *Celebrare biblică: portrete și legende*, Hasefer, București, 1998.
- WOLLHEIM, RICHARD, „The Work of Art as Object”, în CHARLES HARRISON, PAUL WOOD (ed.), *Art in Theory, 1900–1990*, Blackwell, Oxford.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION, „Child and adolescent mental health”, https://www.who.int/mental_health/maternal-child/child_adolescent/en/.
- YANG-LI, DAI; FEI-HONG, LUO; HUI-WEN, ZHANG; MING-SHENG, MA; XIAO-PING, LUO; ET AL., „Recommendations for the diagnosis and management of childhood Prader-Willi syndrome in China”, *Orphanet Journal of Rare Diseases* 17, 1 (2022), p. 221.
- ZAMFIR, CAMELIA NICOLETA, „Ora de religie-factor de responsabilizare a părinților și/sau reflex civil identitar”, în NICOLAE RĂZVAN STAN (ed.), *Demnitatea și libertatea persoanei umane: Abordare interdisciplinară*, Universitaria Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2016.
- ZINKER, JOSEPH, *Creative Process in Gestalt Therapy*, Vintage Books, New York, 1978.
- ZINKER, JOSEPH C., *In Search of Good Form: Gestalt Therapy with Couples and Families*, 1st edition, Gestalt Press, USA, 2013.
- Arta pentru copii*, Gama, Iași, 2009.
- Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească. Studii și articole*, vol. I, Basilica, București, 2017.
- Bede: Commentary on Revelation*, traducere de FAITH WALLIS, 1st edition, Liverpool University Press, Liverpool, 2013.
- Arta pentru copii*, Gama.
- Icoana pe sticlă... timp de credință în spațiul Transilvaniei: catalog [icoane prezentate în cadrul expoziției organizate în Sala Oratorium a Muzeului de Istorie din Budapesta în perioada 19 aprilie-30 mai 2011]. The Icon on glass... a time of faith within the space of Transylvania*, Astra Museum, Sibiu, 2011.
- „ORDIN 5574 07/10/2011 – Portal Legislativ”, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/132679>.

Teze de doctorat, disertații

- CHIRILĂ, EMILIA, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, Teză de doctorat, Universitatea de artă și design, Cluj-Napoca, 2011.
- COVARRUBIAS OPPLIGER THUSNELDA, ELISA, „Arteterapia con una adolescente con síndrome de Down y psicosis. Contención a través de la experiencia artística”,

disertație, Universidad de Chile, Facultad de Artes, Santiago de Chile, Octubre 2015.

ESTIFEN TEDEJO, RODRIGUEZ, „Arte y terapia. Historia, Interrelaciones, Praxis y Situación Actual”, teză de doctorat, Universidad de Salamanca, Facultad de Bellas Artes, Salamanca, 2016.

LIVELY, JENNIFER, „Spirituality and Healing: Multicultural Implications within Art Therapy”, *LMU/LLS Theses and Dissertations* (1 aprilie 2011), <https://digitalcommons.lmu.edu/etd/91>.

Webografie

DOYLE, CHRISTINE, „Spirituality and art therapy”, <https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/2399/>.

WORLD HEALTH ORGANIZATION, „Child and adolescent mental health”, https://www.who.int/mental_health/maternal-child/child_adolescent/en/.

„ORDIN 5574 07/10/2011 – Portal Legislativ”, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/132679>.

https://en.wikipedia.org/wiki/Apse_of_Sant_Climent,_Ta%C3%BCll#/media/File:Meister_aus_Tahull_001.jpg, accesat 07.09. 2023, ora 12:26.

<https://www.monestirs.cat/monst/osona/cos29sesc.htm>, accesat 07. 09. 2023, ora 14:43.

<https://www.barcelonacorporatetravel.com/en/articles/romanesque-art-barcelona>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:23

<https://www.pallasweb.com/deesis/byzantine-mosaics-of-angels-in-sicily.html>, accesat 06. 09. 2023, ora 23:06.

<https://pressone.ro/fresca-veche-de-sase-secole-de-la-malancrav/>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:27.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Gentile_da_Fabrizio_-_Coronation_of_the_Virgin.jpg, accesat 06. 09. 2023, ora 13: 49.

<https://musicaybellasartes.wordpress.com/2018/02/12/gotico-aragones-angeles-musicos/>, accesat 08. 09. 2023 ora 20:26.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Simone_Martini_and_Lippo_Memmi_-_The_Annunciation_and_Two_Saints_-_WGA15010.jpg accesat 07. 09. 2023, ora 12: 20.

Lista ilustrațiilor

II. 1. Cabinetul de art terapie*	39
II. 2. Cabinetul de art terapie ludică*	39
II. 3. Lucrare realizată la art-terapie**	40
II. 4. Lucrare din timpul ședințelor de art-terapie**	40
II. 5. Pictură**	40
II. 6. Activități din timpul ședinței de art-terapie**	40
II. 7. G.A. Construirea unui mediu de jucărie din fire de pluș	65
II. 8. G.A. Scurgerea culorii	65
II. 9. G.A Manifestarea spiritului creativ	65
II. 10. G.A Pictarea formelor de porțelan	65
II. 11. G.A. Realizează ștampile cu ajutorul literelor	66
II. 12. G.A. Pictarea literelor	66
II. 13. G.A. Exerciții din timpul ședinței de art-terapie	66
II. 14. Materiale prezente în sala de art-terapie	68
II. 15. V.M. Activitate în echipă	69
II. 16. V.M. Realizează puzzle	69
II. 17. V.M. Interes pentru cărțile de Crăciun	70
II. 18. V.M. Modelaj	70
II. 19. V.M. Pictarea literelor	70
II. 20. V.M. Pictarea omulețului	70
II. 21. D.F. Focalizarea atenției pe litere	72

* Centrul de Sănătate Mintală pentru Copii și Adolescenți Cluj-Napoca(CSM), secție a Spitalului de Copii nr. 1. Cabinetul de art-terapie și terapie ludică, Emilia Chirilă, „Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, Asociația Tercoart Academt, Cluj-Napoca, 2018.

** Imagini din cadrul ședințelor de art-terapie realizate de doamna Emilia Chirilă – art-terapeut la Centrul de Sănătate Mintală pentru Copii și Adolescenți, secție a Spitalului Clinic de Urgență pentru Copii din Cluj Napoca („Educație artistică și art-terapie cu mijloace specifice ceramicii”, Asociația Tercoart Academt, Cluj-Napoca, 2018).

II. 22. D.F. Joc-Compararea numerelor	73
II. 23. D.F. Scrie cuvinte simple	73
II. 24. Viața numerelor	73
II. 25. D.F. Avatar pentru fiecare cifră	73
II. 26. D.F. Pictarea îngerășului	74
II. 27. D.F. Spitalul numerelor	74
II. 28. D.F. Pictează îngerășul	74
II. 29. D.F. Scrie pe tabla magnetică	75
II. 30. D.F. Pictarea literelor	75
II. 31. B.S. Realizează puzzle	76
II. 32. B.S. Realizează modelaj	76
II. 33. B.S. Manifestă interes pentru confecționarea hainelor și îmbrăcarea păpușii	77
II. 34. B.S. Decorarea biscuiților	77
II. 35. B.S. Desen-morcovi, ardei	77
II. 36. B.S. A realizat un tort pentru tatăl ei	78
II. 37. B.S. Construirea de povești pe tabla magnetică	78
II. 38. B.S. Îngerăș din ipsos-pictură	78
II. 39. B.S. Nașterea Domnului, ipsos-pictură	78
II. 40. B.S. Puzzle	79
II. 41. B.P. Portrete în pensulă – interacțiune cu celălalt beneficiar	81
II. 42. B.P. Construirea unui turn	81
II. 43. B.P. Armonizarea gamei cromatice	81
II. 44. B.P. Pictarea literelor de tipar	82
II. 45. B.P. Pictarea formelor geometrice din lemn	82
II. 46. B.P. Scheletul corpului omenesc	82
II. 47. L.A. Joc	84
II. 48. L.A. Experiment artistic	85
II. 49. L.A. Testarea materialelor	85
II. 50. L.A. Experimentarea tehnicilor	85
II. 51. L.A. Pictarea pieselor de Jega	85
II. 52. M.M. Amprentarea palmelor	87

II. 53. M.M. Compunerea elementelor în spațiu	87
II. 54. M.M. Amprentarea frunzelor	88
II. 55. M.M. Masa de lucru	88
II. 56. M.I. Desen pe tabla magnetică	90
II. 57. M.I. Pictură – diversificarea pensulației	90
II. 58. M.I. Cartonaje cu diverse ilustrații	90
II. 59. M.I. Joc creativ	91
II. 60. M.I. Casa animalelor	91
II. 61. M.I. Sârmă plușată – construcții	91
II. 62. S.E. Pictură pe foaie	93
II. 63. S.E. Pictură – piese ceramică, piese jenga, cifre	93
II. 64. S.E. Pictură cu ochii acoperiți	93
II. 65. S.E. Body painting	94
II. 66. S.E. Body painting	94
II. 67. S.E. Pictarea literelor din lemn	94
II. 68. S.E. Pictarea obiectelor din porțelan	94
II. 69. Fotografie realizată de S.E. sex M, 9 ani	95
II. 70. Maestrul din Taull, <i>Hristos Pantocrator</i> , frescă, 1123, <i>Museu Nacional d'Art de Catalunya</i> (Muzeul Național de Artă al Cataloniei), Barcelona	154
II. 71. <i>Santa Margareta de Vilaseca</i> , tempera pe lemn, sec. al XII-lea, Muzeul Episcopal, Vic	155
II. 72. <i>Nașterea Domnului</i> , tempera pe lemn, sec. al XIII-lea, Muzeul de Artă Barcelona	156
II. 73. Heruvim, mozaic, sec. al XI-lea, Palermo, Sicilia	157
II. 74. Sfinții Evangheliști și scene din viața Mântuitorului, frescă, sec. al XIV-lea, Biserica Mălâncrav, România	158
II. 75. Gentile da Fabriano, <i>Încoronarea Fecioarei</i> , tempera pe lemn, 1420, Museum Getty, Parma	159
II. 76. Perre Sera, <i>Maica Domnului cu Pruncul și Sfinții Îngeri</i> , tempera pe lemn, 1335, Catedrala Tortosa, Spania	160
II. 77. Simone Martini, <i>Buna Vestire</i> , detaliu, tempera pe lemn, 1333, Galeria Uffizi, Florența	161
II. 78. Leonardo da Vinci – <i>Fecioara între stânci</i> (Galeria Națională din Londra, Marea Britanie)	162

II. 79. <i>Iisus și Ioan copii</i> , Nicula	170
II. 80. <i>Iisus Împărat</i> , Cârțișoara, iconar Matei Țimforea	171
II. 81. <i>Învierea lui Iisus</i> , Arpașu de Sus, iconar Savu Moga	171
II. 82. <i>Sfântul Nicolae</i> , Ierņuteni	173
II. 83. <i>Maica Domnului cu Pruncul</i> , Șcheii Brașovului	175
II. 84. <i>Sfântul Nicolae înconjurat de 12 scene din viața sa</i> , zona Sebeș-Alba ...	176
II. 85. <i>Schimbarea la față</i> , icoană praznicar, zona Alba Iulia	177
II. 86. Ioan Morar, <i>Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril</i> , Mărginimea Sibiului ...	179
II. 87. <i>Sfântul Anton de Padova</i> , Mărgău	181
II. 88. G.F.M. Alegerea modelului	196
II. 89. G.F.M. Desenul	196
II. 90. G.F.M. Așezarea culorilor	196
II. 91. G.F.M. Culoare	197
II. 92. G.F.M. Reversul icoanei	197
II. 93. G.F.M. Icoana în ramă	197
II. 94. Modele	199
II. 95. H.K. Transpunerea desenului	199
II. 96. H.K. Pictarea crucii	199
II. 97. H.K. Pictarea fondului albastru	199
II. 98. H.K. Culoare	200
II. 99. H.K. Realizarea ultimelor retușuri	200
II. 100. H.K. Icoana în ramă	200
II. 101. M.D. Degresarea sticlei	203
II. 102. M.D. Realizarea desenului	203
II. 103. M.D. Pictarea fondului	203
II. 104. M.D. Pictarea veșmântului	203
II. 105. M.D. Corectarea micilor greșeli	204
II. 106. M.D. Finalizarea lucrării	204
II. 107. M.D. Așezarea în ramă	204
II. 108. T.V. Alegerea modelului	207
II. 109. T.V. <i>Maica Domnului cu Pruncul</i>	207
II. 110. T.V. <i>Maica Domnului cu Pruncul</i> – color	207

II. 111. T.V. Realizarea desenului	207
II. 112. T.V. Finalizarea desenului	207
II. 113. T.V. Pictarea fondului	207
II. 114. T.V. Pictarea veșmintelor	208
II. 115. T.V. Ultimele retușuri	208
II. 116. T.V. Finalizarea icoanei	208
II. 117. B.A. Alegerea modelului	210
II. 118. B.A. <i>Răstignirea Domnului</i> – modelul nr.2	210
II. 119. B.A. Realizarea desenului	210
II. 120. B.A. Realizarea desenului	211
II. 121. B.A. Așezarea culorilor	211
II. 122. B.A. Ultimele retușuri	211
II. 123. B.A. Reversul icoanei	211
II. 124. B.A. Icoana în ramă	211
II. 125. B.A. Prezentarea icoanei	211
II. 126. C.M. Alegerea modelului	213
II. 127. C.M. Alegerea modelului nr. 2	213
II. 128. C.M. Realizarea desenului	213
II. 129. C.M. Culoare	214
II. 130. C.M. Așezarea culorilor	214
II. 131. C.M. Umplerea suprafeței cu culoare	215
II. 132. C.M. Admirarea și contemplarea icoanei realizate	215
II. 133. P.A. Alegerea modelului	218
II. 134. P.A. Copierea desenului	218
II. 135. P.A. <i>Maica Domnului</i> – model	218
II. 136. P.A. Degresarea sticlei	218
II. 137. P.A. Copierea desenului	218
II. 138. P.A. Finalizarea desenului	219
II. 139. P.A. Așezarea culorilor	219
II. 140. P.A. Pictarea veșmintelor	219
II. 141. P.A. Finalizarea lucrării	220
II. 142. P.A. Punerea în ramă	220

II. 143. B.M. <i>Nașterea Domnului</i> – așezarea culorilor	222
II. 144. B.M. <i>Nașterea Domnului</i> – pictarea fondului	222
II. 145. B.M. <i>Hristos Pantocrator</i> – realizarea desenului	223
II. 146. B.M. <i>Hristos Pantocrator</i> – pictarea veșmântului	223
II. 147. B.M. <i>Hristos Pantocrator</i> – ultimele retușuri	223
II. 148. B.M. Finalizarea primei lucrări	224
II. 149. B.M. Icoana în ramă	224
II. 150. B.M. Finalizarea lucrării nr. 2	224
II. 151. B.A. Alegerea nodelului – <i>Sfântul Nicolae</i>	227
II. 152. B.A. Degresarea sticlei	227
II. 153. B.A. Realizarea desenului	227
II. 154. B.A. Alegerea modelului nr. 2	227
II. 155. B.A. Realizarea desenului	227
II. 156. B.A. Finalizarea desenului	227
II. 157. B.A. Finalizarea desenului – <i>Sfântul Nicolae</i>	228
II. 158. B.A. Pictarea veșmintelor	228
II. 159. B.A. Mici retușuri	228
II. 160. B.A. Icoana în ramă	228
II. 161. B.A. Prezentarea icoanei	228

Anexă

Fișa de observație a derulării ședinței de art-terapie propusă de Forestier (2000, p. 73–77) cuprinde mai multe rubrici.

I. Generalități:

- identificarea subiectului/pacientului;
- reperajul ședințelor (frecvență, loc de desfășurare etc.);
- rațiunile participării la art-terapie (cine a luat decizia și care sunt motivele);
- prezentarea subiectului/pacientului (anamneza, capacități și trăsături fizice, intelectuale, afective, cultural-artistice, gustul pentru artă, comportament general, calități ale atenției – mai ales gradul de concentrare și stabilitatea atenției, aparataj necesar etc.);
- intențiile sanitare/medicale ale pacientului;
- intențiile artistice ale pacientului;
- natura și elementele auto-evaluării subiectului/pacientului (medicale/sanitare, estetice);
- prezentarea art-terapeutică (obiective generale, intermediare – dacă este posibil, bilanțul medical etc.);
- prezentarea artistică (tehnica dominantă, fenomene asociate, activitate artistică de nivel I, de expresie (fază de trecere de la spontan la activitate voluntară orientată spre estetic) sau activitate artistică de nivel II (faza trecerii relative la tehnici ale artei universale), metode vizate, acțional expresiv sau contemplativ, capacitate estetică;
- măsurarea/evaluarea itemilor de bază și justificarea alegerii itemilor și a unităților de măsură/evaluare pentru itemii analizați, interpretați sau resimțiți.

II. Fenomenul artistic:

- impresia (capacitățile și posibilitățile senzoriale ale clientului/pacientului);
- intenția: a) orientarea, dorința și voința unei cercetări estetice; b) natura expresiei (verbală sau nonverbală; directă sau indirectă; confuză; existența intenției, dar aceasta este necomprehensibilă);

- acțiunea (punerea în lucru a mijloacelor, metodelor și a tehnicilor unei activități care tinde spre un scop estetic); capacitate de adaptare, de cercetare și de invenție a mijloacelor;
- producția: a) generalități: în ce constă ansamblul producțiilor artistice; b) natura acestora: vizuală (de exemplu: arte plastice, scriere, arhitectură, arte florale și naturale), auditivă (de exemplu: muzică instrumentală, muzică vocală), chinestezice și kinetice (de exemplu: teatru, dans, arte adaptate circului etc);
- capacități estetice (expresia gustului artistic, plăcerea și emoția estetică, capacitatea de evaluare critică, coerența binelui și frumosului);
- dinamica între activitatea artistică de nivel I și activitatea artistică de nivel II (capacitatea de a utiliza energia și plăcerea cât mai profund, pentru a realiza o producție stăpânită din toate punctele de vedere).

III. Capacități relaționale:

- expresia (trecerea de la activitatea instinctivă la activitatea voluntară dirijată);
- comunicarea (raporturile cu altul pentru transmiterea unei informații);
- relația (principiul unificării cu altul în cadrul activității art-terapeutice);
- implicațiile relaționale: comportamentul general în cadrul relației, metoda (sau implicarea art-terapeutului), dinamica (sau implicarea clientului/pacientului);
- coerența între elementele relației.

IV. Bilanțul ședinței de art-terapie:

- descrierea și înlănțuirea secvențelor, a momentelor ședinței de art-terapie;
- aprecierea de ansamblu a ședinței de art-terapie;
- limitele ședinței de art-terapie;
- modificări sau fapte surprinzătoare care au apărut în timpul ședinței de art-terapie;
- apariția unor itemi practici: natura, condițiile și rațiunile interesului pentru acești itemi;
- interesul clientului/pacientului pentru activitatea de art-terapie;
- importanța verbalizărilor (comportamentului verbal);
- diverse aspecte care puteau să influențeze clientul/ pacientul.

V. Analiza ședinței de art-terapie:

- obiective intermediare (atingerea acestora fiind obligatorie pentru a se atinge obiectivul general);
- piste de acțiune (natura, starea, localizarea și descrierea situațiilor dificile);
- nivel de organizare (nivelurile atinse, natura acestora);
- ținte (determinarea mijloacelor puse în acțiune pentru a atinge aceste ținte);
- itemi teoretici și itemi practici: urmați de măsuri (grila itemilor);
- calitatea mijloacelor puse în lucru;
- analiza menținerii sau schimbării dominantei referitoare la obiectivul major și analiza raporturilor cu fenomenele asociate;
- erori (natura, cauza, importanța, efecte produse).

ISBN 978-606-37-2923-2